

Marcel Proust

*U traženju izgubljena
vremena*

Prvi svezak
Put k Swanu

Prvi dio
Combray

S francuskog preveo
Miroslav Brandt

eLektire.skole.hr

I

Dugo sam vremena lijegao rano. Ponekad mi se oči sklapahu tako brzo, tek što bi se moja svijeća ugasila, da nisam imao vremena ni da sebi rečem: »Tonem u san«. I poslije kakvih pol sata probudila bi me misao, da je vrijeme da zaspim; budio bih se s namjerom da odložim svezak, koji sam vjerovao, da još uvijek držim u rukama, i sa željom, da ugasis svjetlo; spavajući, nisam bio prestao razmišljati o onome, što sam malo prije pročitao, ali je to razmišljanje postalo malko neobično: činilo mi se, da sam ja sam ono, o čemu je govorilo djelo: neka crkva, neki kvartet, suparništvo između Franje I. i Karla V. To bi vjerovanje živjelo još nekoliko sekundi poslije buđenja; ono nije vrijeđalo moj razum, ali je poput školjki pritiskivalo moje oči i priječilo ih, da se uvjere, da svijeća više nije upaljena. Zatim bi mi ono postajalo nerazgovijetno, kao što poslije metempsihoze postaju nejasne uspomene iz nekog prijašnjeg života; sadržaj se knjige odvajao od mene, i ja bih opet postajao kadar da se njime bavim ili ne bavim; smjesta bih nanovo progledao i zapadao u čudo, što oko sebe nalazim tamu, istina, blagu i odmornu za moje oči, ali možda još i više odmornu za moj duh, kome se ona pričinjala kao pojava bez uzroka, neshvatljiva, kao nešto odista tamno. Postavljao bih sebi pitanje, koliko je sati; čulo se zviždanje vlakova, koje je odjekivalo čas bliže, čas dalje, i kao pjev ptica u šumi, ističući razmake, predočavalo prostor puste poljane, kojom se putnik žuri prema idućoj stanici; a kratki put na koji kreće, ostat se urezan u njegovo pamćenje radi uzbuđenja koja doživljuje na novim mjestima, koja zahvaljuje nedavnim razgovorima kao i opraštanju pod tuđom svjetiljkom što ga još prati u tišinu noći i, najzad, slasti zbog skorog povratka.

Nježno bih svoje obraze privijao uz lijepe obraze jastuka, što su puni i svježi kao naši obrazi u djetinjstvu. Upalio bih šibicu da pogledam na sat. Uskoro će ponoć. To je trenutak, kad se bolesnik, koji je morao poći na put i noćiti u nekom nepoznatom hotelu, budi u napadu i raduje, što pod vratima vidi prugu dana. Kakve li sreće, već je jutro! Začas će ustati posluha, moći će da zvoni, doći će da mu pomognu. Nada u pomoć daje mu hrabrosti da trpi. Upravo je povjerovao, da čuje korake; koraci se približavaju, a zatim udaljuju. I pruga dana, što se vidjela pod vratima, nestade. Ponoć je; ugasili su plinsko svjetlo; i posljednji je sluga otišao, i sad će svu noć morati da propati bez lijeka.

Opet bih usnuo i kadšto se budio samo na čas, tek toliko da počujem organičko pucketanje drvenine, da otvorim oči i ugledam kaleidoskop tame, da u trenutnom bljesku svi

jesti užijem san, u koji je bilo uronjeno pokućstvo, soba, i sve ono, čega sam ja bio tek malen dio, koji će se već za trenutak nanovo vratili neosjetljivosti cjeline. Ili bih se, opet, u snu bez napora vratio u neko već davno iščezlo doba svoga predašnjeg života, iznova proosjećao neke od svojih djetinjih strahovanja, kao što je ono, da će me praujak uhvatiti za kovrče; a toga je straha nestalo u stvari još onoga dana – time počinje novo doba u mom životu – kad su mi ih odrezali. Taj sam događaj bio zaboravio u snu, a sjetio sam se njega smjesta, čim bi mi uspjelo, da se izmičući rukama praujaka, probudim; ali prije nego što bih se vratio u svijet snova, glavu bih iz opreza potpuno obložio jastucima.

Kadšto bi kakav loš položaj moga bedra u snu rodio neku ženu, kao što se nekad i Eva rodila iz rebra Adamova. Iako ju je stvorila naslada, koju sam stao uživati, zamišljao bih, da mi je ona pruža. Moje je tijelo osjećalo svoju vlastitu toplinu u njezinom tijelu, pa je željelo da se s njime združi, i ja bih se budio. Svi mi drugi ljudi tada izgledahu vrlo daleki kraj te žene, koju sam ostavio tek pred koji trenutak; obraz mi je još bio topao od njezina poljupca, a tijelo izlomljeno od težine njezina stasa. Ako je imala sličnosti s nekom ženom, koju sam poznavao u životu, kao što se zaista ponekad i dešavalo, sav bih se predavao samo jednom cilju: da je pronađem, kao što čine oni, što odlaze na put da vide željeni grad i zamišljaju, da je zaista moguće u stvarnosti užiti draži iz sna. Malo pomalo, uspomena je blijedila, te bih tako zaboravljao djevojku iz svoga sna.

Kad čovjek spava, on posredstvom stvari oko sebe održava vezu sa satima, s poretkom godina i svjetova. On se nagoni obraća njima budeći se, i u jednoj sekundi u njima očitava, na kojoj se točki zemlje nalazi, i vrijeme, koje je proteklo do njegova buđenja. Ali njihov se raspored može izmiješati, poremetiti. Neka ga san svlada pred jutro, poslije kakve besanice, pri čitanju, u položaju i suviše različitu od onoga, u kome obično spava, a dovoljno je, da je samo podigao ruku, da zaustavi i odbije sunce, i on u prvoj minuti poslije buđenja više neće znati, koje je doba, smatrat će, da je tek malo prije legao. Ako usne u još različitim položaju, na primjer, poslije večere, sjedeći u naslonjaču, tada će pobrkano u tim isprevrnutim svjetovima biti potpuna, čarobni će ga naslonjač svom brzinom odvesti na put po vremenu i prostoru, i u trenutku, kad otvori oči, on će misliti, da je legao prije više mjeseci i u posve drugoj sredini. No dovoljno je bilo, da mi u mom vlastitom krevetu san bude dubok i da u snu posve popusti napregnutost moga duha; tada bih zaboravio plan mjesta, na kome sam zaspao, i kad bih se usred noći probudio, pa više nisam znao gdje sam, nisam u prvi čas znao ni tko sam; ostajao bi u meni samo praosnovni osjećaj postojanja, kakav možda drhturi u dnu bića neke životinje; bijah više gol negoli pečinski čovjek; ali tada bi sjećanje – ne još sjećanje mjesta, gdje sam se tada nalazio, nego sjećanje nekolicine od onih mjesta, gdje sam nekad stanovao, pa bi moglo biti, da sam i sada u njima – dolazilo k meni kao neka pomoć odozgo, da me izvuče iz ništavila, iz kog ne bih mogao izići sam; u sekundi bih prolazio iznad vjekova civilizacije, te bi tada tek nejasna slika petrolejki, pa zatim slika mojih košulja s presavinutim obratnikom, malo pomalo nanovo slagale prava obilježja moga ja.

Možda je nepomičnost stvari oko nas njima samo nametnuta našom sigurnošću da su to zaista one, a ne neke druge, možda je ona plod nepomičnosti naše predodžbe o njima. Kadgod bih se tako budio, i moj se duh uzalud naprezao, da dozna, gdje sam, uvijek bi se sve oko mene kovitlalo u tami: stvari, zemlje, godine. Moje bi tijelo još bilo preukočeno da se pokrene, pa bi po obliku svoga umora nastojalo, da pogodi položaj svojih udova, i da po njemu zaključi smjer zidova, razmještaj pokućstva, i tako rekonstruirao i nađe prebivalište, gdje se upravo nalazi. Njegovo pamćenje, pamćenje njegovih rebara, koljena, ramena, predočavaše mu redom više soba, u kojima je u životu spavalo, a dotle su se

oko njega nevidljivi zidovi kovitlali u tami, mijenjajući mjesta prema svakom obliku sobe koju je ono zamislilo. I čak još prije nego što bi moja misao oklijevajući na pragu vremena i oblika, povezujući okolnosti identificirala stan, ono bi se — moje tijelo — za svaki od stanova sjećalo vrsti kreveta, mjesta vratiju, tračka danjeg svijetla na prozorima, postojanja hodnika, a ujedno i misli, kojom sam se bavio padajući u san, a koja bi mi se vraćala poslije buđenja. Moj bi ukočeni bok, trudeći se da pogodi svoj položaj, zamišljao, na primjer, da sam ispružen licem k zidu u velikom krevetu s baldahinom, i ja bih u istom trenu sebi rekao: »Gle, zaspao sam, premda mama nije došla da me pozdravi« — bijah na selu kod djeda, koji je umro prije mnogo godina; i moje tijelo, strana na kojoj sam ležao, ti vjerni čuvari prošlosti, koju moj duh nikad ne bi smio zaboraviti, sjećali bi se plamena u noćnoj svjetiljci od češkoga stakla u obliku urne, obješene lančićima o strop, kamina od sijenskog mramora u mojoj spavaonici u Combrayu, kod djeda i bake, za onih dalekih dana, koje sam u tom trenutku sebi predstavljao kao sadašnje, ma da nedovoljno točno predočene, ali koje bih odmah vidio potpunije i bolje, čim bih se posve probudio.

Zatim bi iskrsavala uspomena kakvog novog položaja moga tijela, i zid bi se pružao nekim drugim smjerom: bijah u svojoj sobi kod gospođe Saint-Loup, na selu; Bože! Već je najmanje deset sati, sigurno su već večerali! Bit će da sam po povratku sa šetnje s gospođom de Saint-Loup produžio svoj uobičajeni večernji počinak prije nego što obučem večernje odijelo. Jer mnogo je godina prošlo od Combraya, gdje sam za naših najkasnijih povrataka vidio, kako sunce sa zapada crvenilom obasjava stakla mojih prozora. Sasvim se drugačije živi u Tansonvillu, kad gospođe de Saint-Loup, sasvim je druge vrste uživanje, koje nalazim izlazeći samo noću, hodajući po mjesecini onim istim putovima, na kojima sam se nekoć igrao dok ih je obasjavalo sunce; a sobu, u kojoj sam valjda zaspao, umjesto da se preobučem za večeru, vidim na povratku već izdaleka, obasjanu plamenom svjetiljke kao jedini svjetionik u noći.

Ta vrtoglava i pobrkana sjećanja nisu trajala nikad dulje od nekoliko sekundi; često je moja kratkotrajna neizvjesnost o mjestu, na kome se nalazim, isto onako slabo jednu od druge razlikovala te različne pretpostavke, koje su je prouzrokovale, kao što gledajući konja gdje trči, ne odvajamo one uzastopne položaje, koje nam pokazuje kinetoskop. Ali sam povodom toga nanovo ugledao sad jednu sad drugu od soba u kojima sam stanovao u toku života, i najzad sam ih se za dugih maštanja, što su se nadovezivala na moje buđenje, redom sjećao svih; sjećao sam se zimnjih soba, gdje čovjek legavši glavu zagnjuri u gnijezdo spleteno od najrazličitijih stvari: od ugla jastuka, vrha pokrivača, kraja šala, ruba kreveta i jednog broja *Débats roses*, te sve to najzad cementira po tehničarici ptica, neodređeno se svemu priljubljujući; sobâ, gdje čovjek za studena vremena uživa u osjećanju da je odvojen od izvanjskoga svijeta (kao morska lastavica, koja vije gnijezdo na dnu podzemlja, u toplini zemlje), i gdje čovjek, dok vatra u kaminu gori cijelu noć, spava kao u velikom ogrtaču topla i dimljiva zraka, prosvjetljavana bljescima ugaraka, koji se razgaraju, u nekoj vrsti neopipljiva alkovna, tople spilje, izdubene u njedrima same sobe, u zoni žarkoj i pomičnoj u svojim toplotnim konturama, koju vjetre dahovi, što nam osvježavaju lice dolazeći iz ohladnijih uglova, iz predjela blizu prozora ili udaljenih od peći; — sjećao bih se ljetnih soba, u kojima volimo biti neodvojeni od blage noći, u kojima se mjesecina naslanja na poluotvorene kapke, pa svoje čarobne ljestve baca sve do podnožja kreveta, u kojima se spava gotovo kao pod vedrim nebom, kao sjenica, koju vjetrić njiše na vršku grane —; kadšto bih ponovo ugledao tako vedru sobu u stilu Louis XIV., da već prve večeri nisam u njoj bio suviše nesretan, sobe, gdje se stupići, što lagano podržavaju strop, ugibahu s toliko dražesti pokazujući i određujući mjesto krevetu —; ili

bih se, ponekad, naprotiv, sjetio malene sobe visoka stropa, izdubene u obliku piramide u visini dvaju katova, djelomice obložene mahagonijem, u kojoj sam od prvog momenta bio duševno zatrovan nepoznatim mirisom andropogone, uvjeren o neprijateljstvu ljubičastih zavjesa i drskog nehaja sata, koji je blebetao sasvim visoko gore, kao da mene uopće nema; sobe, gdje je neobično i nemilosrdno zrcalo na četverouglastim nogama nako so zakrčivalo jedan ugao sobe i u blagu ponoću moga uobičajenog vidnog polja silom urezivalo svoj nepredviđeni smještaj; neke negostoljubive sobe, gdje je moja misao, naprežući se satima, da se pokrene, da se vine uvis, da bi sebi točno predočila oblik sobe i uzmogla sve do vrha ispuniti njezin divovski lijevak, pretrpjela mnogu tešku noć, dok sam ležao ispružen u svom krevetu, uzdignuta pogleda, usplahirena sluha, raširenih nosnica i uzburjana srca: sve dok navika ne bi izmijenila boju zavjesa, ušutkala njihalo, umilostivila koso i okrutno zrcalo, raspršila, ako i ne posve uklonila, miris andropogone i znatno umanjila prividnu visinu stropa. Navika! Moćna je da udešava mnogo šta, ali je i vrlo spora; isprva ostavlja naš duh, da cijele sedmice pati u provizornim prilikama; no usprkos svemu tome on je sretan, kad je već steče: jer bez navike, samo uz pomoć vlastitih sila nikad ne bi bio kadar da nam neki stan učini pogodnim za stanovanje.

Zacijelo, sad sam bio posve budan; moje se tijelo okrenulo posljednji puta, a dobri je anđeo izvjesnosti sve oko mene zaustavio, položio me pod moje pokrivače, u mojoj sobi, i u tami postavio na približno prava mjesta moju komodu, pisaći stol, moju peć, prozor na ulicu i dvoja vrata. No uzalud sam sad znao, da nisam u stanovima, o kojima mi je nesnalaženje u trenutku buđenja predočilo ako ne baš jasnu sliku, a ono me bar navelo, da povjerujem u mogućnost, da sam u njima: podstrek je mome sjećanju bio dat; obično više nisam nastojao, da odmah nanovo zaspim; najveći bih dio noći provodio u sjećanju na naš negdašnji život, u Combrayu kod pratetke, u Balbecu, Parizu, Doncièresu, u Veneciji i još drugdje, u sjećanju na mjesta, na osobe, koje sam ondje upoznao, na ono iz njihova života, što sam vidio sam i ono, što su mi o njima pripovijedali.

Moja je spavaonica u Combrayu svakoga dana, već rano predvečer, još mnogo prije nego što je trebalo da legnem u krevet i da ostanem budan daleko od majke i bake, postajala stalnim i bolnim predmetom mojih misli. Da bi me rasonodili i onih večeri, kad su držali, da izgledam suviše nesretan, došli su, doduše, na misao, da mi daju neku lanternu magiku, kojom bi prije večere prekrivali moju svjetiljku; i ona bi tada, poput prvih graditelja i staklarskih majstora gotskoga doba, neprozirnu tamu zidova zamjenjivala neopipljivim preljevima, nadnaravnim višebojnim priviđenjima, u kojima su, kao na kakvu treptavom i trenutačnom crkvenom prozoru, bile islikane legende. Ali time je moja žalost bila samo uvećana, jer je već i sama promjena rasvjete ukidala moju naviklost na tu sobu, a baš to sam navici imao da zahvalim, što mi je soba, ako ne uzmem u obzir muku, što moram leći u krevet, ipak postala podnošljiva. Sada je više nisam prepoznavao, pa sam u njoj bio uznemiren, kao u kakvoj hotelskoj sobi ili u planinarskom prenoćištu, kamo sam prvi put stigao sišavši s vlaka.

Golo je isprekidanim korakom svoga konja, sa strašnom namjerom izlazio iz male trouglaste šume, koja je tamnim zelenilom baršunasto zaodjela padinu jednog brežuljka, i u trzajima se približavao dvorcu uboge Geneviève od Brabanta. Taj je dvorac bio presječen svinutom crtom, koja je zapravo bila rub jednoga od staklenih ovala, smještenih u okvir, koji se umetao u žljebiće zaslona. Vidio se samo dio dvorca, a pred njim se pružala tratina, na kojoj je sanjarila Geneviève s modrim pojasom oko struka. Dvorac i tratina bijahu žuti, ali ja nisam morao čekati, da ih vidim, pa da tek tako doznam boju, jer mi ju je još prije stakala u okviru jasno predočavalo zlatnosmeđe blagozvučje imena Brabant. Golo

bi se na čas zaustavio, da s tugom sasluša poruke, koje je moja pratetka glasno čitala, i koje je on, činilo se, savršeno razumio, podešavajući s poslušnošću, koja nije isključivala izvjesnu dostojanstvenost, svoje držanje uputama teksta; potom bi se udaljavao istim isprekidanim korakom. I ništa nije moglo zaustaviti njegov polagani kas. Kad bih lanternu pomicao, vidio bih Golova konja, kako i dalje napreduje po prozorskim zavjesama, kako se izbočuje i nadima na njihovim naborima i silazi u njihove udubine. Tijelo je samoga Gola isto tako imalo nadnaravne sposobnosti, kao i tijelo njegova konja: prilagođivalo se svima stvarnim zaprekama, svima nepriličnim predmetima, koje je susretalo, uzimalo ih kao okosnicu i primalo u sebe, pa makar da je naišlo i na kvaku na vratima, ono bi se odmah podesilo po njima i nepobjedivo isplovilo sa svojom crvenom odjećom ili blijedim, uvijek jednako melankoličnim licem, koje nije dopuštalo, da se na njemu opazi bilo kakav trag zbunjenosti zbog takvog prelamanja kičme.

Ja sam svakako nalazio, da ima ljupkosti u tim sjajnim projekcijama, iz kojih je, činilo se, izbijala merovingijska prošlost i koje su preda minom pomicala odsjeve tako davne prošlosti. Ali ipak ne mogu izreći, koliko mi je neugodnosti donosila ta provala tajanstva i ljepote u moju sobu, koju sam već posve ispunio svojim ja, tako da na nju više nisam morao svraćati više pažnje, nego na sebe sama. Kad je tako sad prestao utjecaj navike, koja posve omami čovjekova osjetila, ja sam nanovo stao misliti i osjećati, a to je tako žalosno. Kvaka na vratima moje sobe razlikovala se za mene od svih ostalih kvaka ovoga svijeta time, što se činilo, da se otvara posve sama, kao da je uopće ne moram ni okrenuti, jer mi je rukovanje njome postalo potpuno nesvjesno; a sad, eto, služi Golu kao njegovo astralno tijelo. I stoga, čim bi pozvonili za večeru, žurno bih otrčao u blagovaonicu, gdje je velika stropna svjetiljka bacala svoje obično, svakovečernje svijetlo; ona je poznavala moje roditelje i govedinu na pladnju, ali nije imala ni pojma o Golu i Modrobradu; žurio bih se da padnem u zagrljaj majke, koju su mi stradanja Geneviève od Brabanta učinila još dražom, dok su me Golova zločinstva nagonila, da još strože ispitam svoju savjest.

Ali sam nažalost ubrzo poslije večere morao ostaviti mamu; ako je bilo lijepo, ostajala bi da u vrtu razgovara s ostalima, a ako je bilo ružno, svi bi se sklonili u mali salon; svi, osim moje bake, koja je nalazila, da je »na selu žalosno ostati zatvoren«, pa se neprestano prepirala s mojim ocem što me onih dana, kad je prejako padala kiša, slao u sobu da čitam, umjesto da me ostavi napolju. »Nećete ovakvim mjerama uspjeti da ga ojačate i učinite energičnim«, govorila bi mu žalosno, »a pogotovu to nećete postići kod ovoga mališa, kome je tako potrebno da steče snage i odlučnosti«. Moj bi otac slijegao ramenima i proučavao barometar, a majka bi ga promatrala s nježnim poštovanjem i pazila, da ga ne uznemiruje bukom; no pri tome ga nije gledala preuporno, da je ne obuzme želja, da razotkrije tajnu njegove superiornosti. Ali zato se moglo vidjeti moju baku, kako po svakom vremenu — pa i onda, kad je kiša upravo bjesnjela i kad bi Françoise trčeći donosila u kuću skupocjene naslonjače od vrbova šiblja, da ne pokisnu — u opustjelu vrtu, koji je šibao pljusak, zabacuje sijede i neuredno raskuštrane uvojke i time oslobađa čelo, da bi što bolje moglo upiti blagotvornost vjetra i kiše. »Najzad čovjek može disati!«, govorila bi ona i trčala raskvašenim alejama, koje je, po njezinu mišljenju, naš novi vrtlar napravio suviše simetrično i ravno: bio je to čovjek bez ikakva osjećaja za prirodu, no moj ga je otac ipak od ranog jutra ispitivao, da li će se vrijeme popraviti. Baka bi po stazama trčala svojim sitnim, zanesenjačkim i isprekidanim korakom, koji se više određivao raznim uzbuđenjima, koja je u njezinoj duši izazivala opijenost olujom, vjera u moć higijene, glupost moga odgoja i simetričnost vrtova, negoli njoj nepoznatom željom, da

njezinu kao šljiva modru suknju ne uprljaju blatne mrlje, koje bi je pokrivala do takve visine, da je to za njezinu sobaricu uvijek bio problem i uzrok očajanja.

Kad se takva bakina trka vrtom dešavala poslije večere, postojalo je ipak nešto, čime smo je mogli sklonuti, da se vrati: u trenutku, kad bi je kružni put njezine šetnje kao kukca opet doveo na svijetlo iz malog salona, gdje se za stolom za kartanje točio liker, moja bi joj pratetka doviknula: »Bathilde! Dođi da spriječiš svoga muža, da ne pije konjak!« I zaista, da bi je bockala (baka je naime u porodicu moga oca unijela tako različit duh, da su se svi s njom šalili i mučili je), pratetka bi mom djedu, kome su likeri bili zabranjeni, davala da popije nekoliko kapi. Tada bi moja jadna baka ulazila i usrdno molila svoga muža, da ne uzima konjaka: on bi se ljutio, ipak ispijao svoj gutljaj, a baka bi se žalosno i obeshrabreno vraćala, no ipak bi se smiješila, jer je bila tako ponizna srca i tako blaga, da se njezina ljubav prema drugima i ono malo važnosti, što je pridavala sebi i svojim patnjama, u njezinu pogledu stapalo u smiješak, u kome je, suprotno nego kod mnogih ljudi, bilo samo one ironije, koja se odnosila na nju samu, dok je za sve nas taj smiješak izražavao njezinu želju, da nas izljubi, jer te njezine oči nisu mogle vidjeti one, koje je voljela, a da ih strasno ne pomiluju nježnim pogledima. To mučenje, koje joj je dosuđivala pratetka, taj prizor uzaludnih bakinih molbi i njezine unaprijed pobijedene slabosti, kad bi bezuspješno pokušavala da djedu oduzme čašu s likerom, – sve su to bile takve stvari, na koje se čovjek s vremenom navikne, pa ih gleda sa smijehom, pa čak tako odlučno i veselo pristane uz mučitelja, da i sama sebe uvjeri, da se uopće ne radi o mučenju; ali tada su me oni ispunjali takvim užasom, da bih najradije pratetku istukao. No čim bih začuo: »Bathilde! Dođi da spriječiš svoga muža, da ne pije konjak!«, budući da sam po kukavičluku već bio odrastao čovjek, postupao sam onako, kako svi postupamo kad odrastemo, pa se nađemo pred patnjama i nepravdama: nisam htio da ih vidim; odlazio bih na vrh kuće, u potkrovlje, u jednu sobicu kraj dvorane za učenje, gdje je mirisalo na peruniku i na divlji ribiz, koji je vani nikao između zidnog kamenja i pružao jednu rascvjetanu granu kroz poluotvoreni prozor. Ta je sobica služila za jednu drugu, specijalniju i vulgarniju svrhu, a iz nje se danju vidjelo sve do kule u Roussainville-le-Pinu; često mi je baš zato poslužila kao utočište, jer sam se jedino u njoj smio zatvoriti ključem i prepustiti onim mojim poslovima, koji su zahtijevali nepovredivu samoću; čitanju, maštanju, suzama i razbludnom uživanju. Ali, jao, nisam ni slutio, da moju baku za njezinih neprestanih šetanja mnogo više, negoli neznatno odstupanje njezina muža od propisa dijete, žaloste i muče brige zbog slabosti moje volje, zbog moga osjetljiva zdravlja, da je zabrinjava moja nesigurna budućnost; o tome je razmišljala, kad bih je poslije podne i uvečer vidio kako hoda gore-dolje podigavši koso k nebu svoje lijepo lice sa smeđim, izbrazdanim obrazima, koji su u toku godina postali gotovo sljzove boje kao oranica u jesen, a koje bi, kad bi izlazila, zastirala polupridignutom koprenicom; a uvijek se na njemu, bilo zbog studeni, bilo zbog neke tužne misli, polagano sušio nehotični plač.

Dok bih se uspinjao na spavanje, tješilo me samo to što će mama, kad već budem u krevetu, doći da me poljubi. No taj je pozdrav trajao tako kratko, ona je opet silazila tako brzo, da je onaj trenutak, kad bih je začuo, kako se uspinje stepenicama i kako zatim hodnikom iza dvostrukih vrata prolazi lagani šušanj vrtno haljine od plavog muslina, na kojoj su visjele trake od spletene slame, bio za me prepun bola. On je, naime, naviještao onaj idući trenutak, kad će me ostaviti, kad će opet sići. Zbog toga sam počeo željeti da taj pozdrav, koji sam tako volio, dođe što je moguće kasnije, pa da se time produži vrijeme, kad mama još nije došla. Kadšto sam već poslije poljupca, kad je već otvarala vrata da ode, poželio da je zovnem natrag i da joj kažem: »poljubi me još jednom«; ali sam

znao, da bi joj lice odmah postalo ljutito, jer je ustupak, što ga je učinila mojoj žalosti i mome uzbuđenju dolazeći gore da me poljubi, donoseći mi taj poljubac mira, ljutio moga oca, koji je te obrede smatrao besmislenima; i sigurno je prije željela da me pokuša odviknuti od te potrebe, od te navike, negoli da mi dopusti da se naučim još i na to da je molim još za jedan poljubac, kad je već na pragu. Jer kad bih vidio, da sam je razljutio, to bi potpuno uništilo sav onaj mir, koji mi je donijela časak prije toga sagnuvši nad moj krevet svoje ljubljeno lice; pružala mi ga je kao hostiju za pričest mira, iz koje će moje usne crpsti vjeru u njezinu istinsku prisutnost i mogućnost da zaspim. Ali te večeri, kad je mama u mojoj sobi ostajala u svemu tako kratko, bile su ipak još pune slasti u poređenju s onima, kad je na večeri bilo gosti, pa mama zbog toga nije uopće dolazila da mi kaže laku noć. Ti su se »gosti« obično ograničavali samo na gospodina Swanna, koji je, osim pokojeg stranca na prolasku, u Combrayu gotovo jedini dolazio k nama u pohode; kadšto je to bio susjedski dolazak na večeru (no ovo se dešavalo rjeđe poslije njegove nezgodne ženidbe, jer moji roditelji nisu željeli da prime u kuću i njegovu ženu), a kadšto posjeta nasumce, poslije večere. Onih večeri, kad bi sjedeći oko željeznog stola, ispod velikog kestena pred kućom, začuli sa dna vrta ne prodorno i kričavo veliko zvonu, koje je klepetom svoje nepresušive i ledene gvozdene buke obasipalo i oglašivalo sve ukućane, kad bi ga uzbivali ulazeći »bez zvonjenja«, nego dvostruki, bojažljivi titraj oblog i srebrnog glasa zvonca za strance, – svi bi se upitali: »Posjet?! Tko bi to mogao biti?«; ali se znalo da je to mogao biti samo gospodin Swann: pratetka bi, govoreći glasno, da bi nas upozorila primjerom, kazivala tonom, za koji se trudila da bude prirodan, da ne šapućemo tako; jer nema ništa uvredljivije prema osobi koja dolazi i koja to šaputanje shvaća, kao da se upravo govorilo o nečemu, što ona ne smije čuti. I tada bi baku poslali u izvidnicu, a nju bi to veoma obradovalo, jer je tako imala izliku, da još jednom prođe vrtom, da na prolazu krišom iščupa koji podupirač za ruže i tako im vrati nešto prirodnosti, kao što majka rukom raskuštra kosu sinu, koju je brijáč suviše zagladio.

A svi bi mi ostali dotle čekali vijesti koje će nam baka donijeti o neprijatelju, kao da se moglo očekivati mnogo mogućih napadača. Uskoro zatim djed bi rekao: »Prepoznajem Swannov glas.« I zaista, mogao se prepoznati samo po glasu; u vrtu smo ostavljali samo najslabije svijetlo, da ne privučemo komarce, pa se tek vrlo nejasno razabiralo njegovo lice sa svinutim nosom i zelenim očima pod visokim čelom, koje je bilo okruženo plavom, gotovo riđom kosom, počesljanom à la Bressant; tada bih ja neopazice odlazio da kažem da donesu voćne sokove; do toga je mnogo bilo stalo mojoj baki; smatrala je mnogo ljubaznijim, da ne ispadne da ih iznosimo samo u izuzetnim okolnostima, samo kad nam netko dođe u goste. Gospodin je Swann bio doduše mnogo mlađi od moga djeda, ali je s njime bio veoma dobar, jer je moj djed bio jedan od najboljih prijatelja njegova oca, koji je bio izvanredan, ali osebujan čovjek, kod koga je, činilo se, često bila dovoljna i najmanja sitnica, pa da mu se slomi polet srca i promijeni mišljenje. Svake sam godine više puta čuo djeda, kako kod stola pripovijeda uvijek iste anegdote o vladanju gospodina Swanna starijeg prilikom smrti svoje žene, kraj koje je bdio dan i noć. Moj ga djed u ono doba već duže vremena nije vidio, pa je dotrčao k njemu na imanje, koje su Swannovi imali u okolici Combraya, pa ga je uspio nagovoriti, da ne prisustvuje stavljanju u lijes, nego ga je sva zaplakana na časak izveo iz pokojničine sobe. Načiniše nekoliko koraka vrtom, gdje je sjalo nešto malo sunčanih zraka. Odjednom gospodin Swann pograbi moga djeda za ruku i usklikne: »Ah, moj stari prijatelju, kakve li sreće što zajedno šecemo po tom lijepom vremenu. Zar nisu krasna sva ta drveta, taj glog i to moje jezero, na kome mi nikad niste čestitali? Zašto ste tako mrzovoljni? Osjećate li taj vjetrić? Ah, badava, u životu ipak ima dobra, dragi moj Amédée!« No odjednom se opet sjeti

svoje mrtve žene, pa držeći, bez sumnje, da je prezamršeno da istražuje zašto je u takvom trenutku mogao dopustiti da ga obuzme radost, on se zadovolji da kretnjom, koja mu je bila svojstvena kadgod bi mu u pameti iskrslo koje teško shvatljivo pitanje, prijeđe rukom preko čela i otare oči i stakla svojih naočala. A ipak se nikad nije utješio zbog smrti svoje žene, ali je u one dvije godine, koliko je još živio poslije njezine smrti ponekad govorio mome djedu: »Čudnovato je i smiješno: ja često mislim na svoju jadnu ženu, ali ne mogu na nju misliti najednom mnogo.« Otada je rečenica »Često, ali malo najednom, kao jadni stari Swann« postala omiljelom uzrečicom moga djeda, koji ju je izgovarao u vezi, s najrazličitijim stvarima. Držao bih da je taj stari Swann bio pravo čudovište, da moj djed – koga sam smatrao za najboljeg suca, i čije su mudre izreke za mene značile pravorijek sudačke mudrosti i poslije mi često pomogle da oslobodim krivnje ono što sam bio sklon da osudim – nije često uskliknuo: »Ali što? Bijaše to čovjek zlatna srca!«

Gospodin Swann mlađi je u toku mnogo godina, osobito prije svoje ženidbe, često dolazio u pohode u Combray mojoj pratetki, djedu i baki, ali oni ipak nisu posumnjali da on više nipošto ne živi u onome društvu, s kojim je održavala veze njegova porodica, nego da pod nekom vrsti inkognita, koji mu je osiguravalo ime Swann, primaju u svoju kuću – sa savršenom bezazlenosti poštenih hotelijera, kod kojih, a da i ne znaju, stanuje slavan razbojnik – jednog od najotmjnijih članova Jockey-kluba, prijatelja i ljubimca grofa od Pariza i princa od Wallesa, jednog od najrazmaženijih ljudi iz visokog društva u Saint-Germainskoj četvrti.

Naše neznanje o tom sjajnom mondenom životu Swannovu imalo je očevidno svoj uzrok, bar djelomice, u njegovu suzdržljivom i diskretnom karakteru; ali je isto toliko razloga trebalo pripisati i tome što je tadanje građanstvo imalo o društvu ponešto hindusku predodžbu; vjerovalo je, da se sastoji od zatvorenih kasta, u kojima svatko od rođenja zauzima onaj rang koji imaju već i njegovi roditelji, i odakle vas nitko, osim u slučaju neke izuzetne karijere ili nenadane ženidbe, ne može izvući i uvesti u neku višu kastu. Swannov je otac bio bankovni činovnik; prema tome je »Swann mlađi«, morao cijeli život ostati član one kaste u kojoj se imutak, kao u kakvoj kategoriji poreskih obveznika, kreće između tog i tog prihoda. Znalo se s kim je održavao veze njegov otac, pa se, dakle, znalo s kime održava veze i on, znalo se s kim je »u stanju« da se druži. Ako je imao i drugih poznanstava, bili su to odnosi mladića, pred kojima su stari porodični prijatelji, kao što su bili moji roditelji, toliko dobrohotnije zatvarali oči, što je on, ostavši bez roditelja, ipak vjerno nastavio da nas posjećuje; ali čovjek bi se mogao pod sigurno okladiti da su ti nama nepoznati ljudi, s kojima se viđao, popadali onakvima, koje se ne bi usudio pozdraviti, da ih je susreo kad je bio s nama u društvu. Da je tko silom htio izmjeriti Swannovu društvenu vrijednost po nekom mjerilu koje bi važilo osobno za njega i bilo različito od mjerila za sve druge činovničke sinove s jednakim imućstvenim stanjem, u kakvom su bili njegovi roditelji, našlo bi se možda, da je njegova vrijednost niža, jer je bio vrlo jednostavan u vladanju i jer je uvijek imao nekih »čudnih sklonosti« za starinske predmete i slike, a stanovao je u to vrijeme u nekom starom dvorcu, u kojem je gomilao svoje zbirke i gdje ga je baka namjeravala posjetiti, ali je taj dvorac bio na Orléanskom keju, a u toj je četvrti po pratetkinu mišljenju bilo sramotno stanovati. »Da li se bar razumijete u te predmete? Pitam vas to u vašem interesu, jer ćete u protivnom dopustiti, da vam trgovci podvale kakvugod packariju«, govorila mu je moja pratetka; a u stvari mu nije pripisivala nikakve stručnosti i uopće nije imala nimalo visoko mišljenje o intelektualnim sposobnostima čovjeka, koji u razgovoru izbjegava sve ozbiljne teme, a pokazuje podrobno i vrlo prozaično poznavanje, ne samo kad bi nam ulazeći u najsitnije

pojednosti kazivao kuhinjske recepte, nego čak i kad bi bakine sestre stale govoriti o umjetnosti. Kad bi ga izazvale, da kaže svoje mišljenje, da o nekoj slici izrazi svoje divljenje, on bi gotovo nepristojno šutio, a za uzvrat bi tu šutnju obilno nadoknađivao, kad bi se našao u prilici, da dade kakav stvaran podatak o muzeju, u kome se slika nalazi ili o datumu, kad je naslikana. Ali obično je samo nastojao da nas zabavi pričanjem svaki put nove zgrade, koja mu se onih dana desila s ljudima iz sredine, koju smo mi poznavali, tako s combrayskim ljekarnikom, s našom kuharicom, s našim kočijašem. To je pričanje dakako nasmijavalo moju pratetku, ali ona nije pravo razabirala, da li joj se čini smiješna ona komična uloga, koju bi Swann uvijek u tim događajima sebi dodjeljivao, ili duhovitost, s kojom ih je pripovijedao: »Moglo bi se reći da ste vrlo zgodan čovjek, gospodine Swanne!« Ona je bila jedini malko vulgaran član naše porodice, pa se uvijek pred strancima trudila da istakne, kad se govorilo o Swannu, da bi mogao, da hoće, stanovati i na boulevardu Haussmann i u aveniji de l'Opéra, da je on sin gospodina Swanna, koji mu je sigurno ostavio četiri ili pet milijuna, da je to njegov hir. Mislila je, uostalom, da taj hir mora da je isto tako zabavan i za druge, pa bi mu u Parizu, kad bi joj gospodin Swann na Novu godinu donio zamotak ušećerena kestenja, ako je bilo i drugih posjetitelja, neizostavno postavljala pitanje: »No, gospodine Swanne, da li još uvijek stanujete kraj Vinskih skladišta, da biste bili sigurni, da nećete zakasnuti na vlak, kad putujete u Lyon?« I pritom bi uglom oka iznad lornjona promatrala druge posjetitelje.

Ali da je tkogod mojoj baki rekao, da taj Swann, koji je kao Swannov sin bio potpuno »kvalificiran«, da bude priman kod svega »boljeg građanstva«, kod najuglednijih pariških bilježnika i advokata (a tu je on povlasticu, činilo se, malko zanemario), kao u potaji vodi neki posve drukčiji život; da u Parizu, odlazeći iz naše kuće, pošto nam je rekao da ide spavati, okreće drugim putem čim je zašao za ugao i odlazi u neki takav salon, koji nikad nije vidjelo oko nijednog bankovnog činovnika ili njegova kompanjona, to bi se mojoj tetki učinilo isto tako neobično, kao što bi, možda, nekoj obrazovanijoj gospođi bila neobična pomisao, da ima osobne veze s Aristejem, za koga bi doznala da će neposredno poslije razgovora s njom uroniti u krilo kraljevstva Tetide, u carstvo, koje ne mogu ugledati oči smrtnika, a gdje njega, kako nam to Vergilije pokazuje, dočekuju raskriljenih ruku; ili, da ostanemo kod slike, koja joj je vjerojatnije mogla pasti na pamet, jer ju je vidjela naslikanu na našim combrayskim tanjurima za kolačiće — da je kod nje na večeri bio Ali-Baba, koji će, kad ostane sam, ući u podzemnu spilju, koja sva blista od neslućena blaga.

Kad nas je jednom u Parizu posjetio poslije večere, pa se ispričavao, što je u fraku, a Françoise je poslije njegova odlaska rekla, da je od kočijaša doznala, da je večerao »kod neke princeze«, tetka je odgovorila: »Da, kod neke princeze iz polusvijeta!« Pritom je s vedrom ironijom slegla ramenima i uopće nije podigla oči sa svoga pletiva.

Zbog svega je toga moja pratetka s njime postupala malko s visoka. Držala je da njemu naši pozivi sigurno laskaju, pa je smatrala posve prirodnim što on ljeti nije nikad dolazio k nama, a da u ruci nije donio košaricu s breskvama ili malinama iz svog vrta i što mi je sa svakog svoga puta po Italiji donosio fotografije remek-djela.

Nisu se gotovo nimalo ustručavah da šalju po njega, čim bi zatrebali recept za kakav osobit umak ili za salatu od ananasa, kad bi se kod nas priređivale svečane večere, na koje njega nisu pozivali, smatrajući da nije dovoljno ugledan, da bi ga predstavili strancima, koji prvi put k nama dolaze. Ponekad bi razgovor nadošao na članove francuske kraljevske kuće, na »ljude koje ni vi, ni ja nikad nećemo upoznati, i s tim se mirimo, zar ne?« — kako bi tada govorila moja pratetka Swannu — a on je možda u džepu imao

Twickenhamovo pismo; tražili su od njega, da gura glasovir i da okreće strane, kad bi navečer bakina sestra pjevala; raspolagati s tim drugdje tako cijenjenim stvorenjem s onom istom prostodušnom osornošću, s kojom se dijete jednako neoprezno igra kad u ruke dobije kakvu skupocjenu umjetninu, koja treba da bude u nekoj zbirci, kao i kad mu daju jeftinu igračku. Nema sumnje, onaj Swann, koji je u isto doba bio znanac tolikih ljudi iz klubova, veoma se razlikovao od onoga, koga je stvarala moja pratetka, kad bi uvečer, u malom combrayskom vrtu, pošto su odjeknula dva neodlučna udarca zvoncem, ispunjavala sadržajem i oživljavala svim onim, što je znala o porodici Swann, onu tamnu i nejasnu osobu, koja se u pratnji bake izdvajala od mračne pozadine, a koju se moglo prepoznati samo po glasu. Ali mi čak ni onda, kad se radi o najbeznačajnijim stvarima u životu, nismo čvrsto sastavljena cjelina, koja je istovjetna za svakoga, koju svatko, ako samo hoće, može da upozna, kao kakav tekst ugovora ili testament; naša je društvena ličnost djelo mišljenja drugih ljudi. Čak i tako jednostavan čin, kao što je »vidjeti neku poznatu osobu«, djelomice je intelektualan čin. Mi tjelesnu pojavu bića, koje vidimo, ispunjamo svim onim što o njoj znamo, i u cjelokupnom liku, koji sebi predočujemo, to znanje sigurno ima najveći udio. Ono dovršava izgled lica zaobljujući ga tako savršeno, tako vjerno i točno ocrtava liniju nosa, tako se upliće u zvučnost glasa, kao da je ona tek providna spoljašnjost, da svaki puta, kad vidimo to lice i čujemo taj glas, mi u njima nanovo nalazimo i nanovo slušamo ona svoja ista znanja. Nema sumnje, u onom liku Swanna koji su sebi sazdali moji roditelji, nije zbog njihova neznanja bilo mnogih pojedinosti iz njegova mondenog života, a te su bile uzrokom što su drugi ljudi, kad su bili s njim u društvu, vidjeli da na njegovu licu caruje otmjenost i da se zaustavlja na njegovu orlovskom nosu, kao na svojoj prirodnoj granici; ali zato su moji roditelji mogli da na to lice, kome su oduzeli sav mondeni čar, pa je sada ostalo prazno i prostrano, da na dno tih sad već nimalo dragocjenih očiju, nagomilaju neodređeni i blagi preostatak – polusjećanje i poluzaborav – onih dokonih sati, koje smo poslije naših svakosedmičnih večera s njim zajedno proveli oko stola za kartanje ili u vrtu, u ono vrijeme, kad smo živjeli životom dobrih susjeda na ladanju. Tjelesna je spoljašnjost našeg prijatelja bila tako obilno natrpana tim našim znanjem, kao i nekim uspomenu na njegove roditelje, da je ovaj Swann postao tako potpuno i živo biće, da mi se čini, da ostavljam jednu osobu i pristupam drugoj, različitoj, kad u sjećanju od onoga Swanna, koga sam potpuno točno upoznao tek poslije, prelazim prvome, – onom prvome Swannu, u kome iznova nalazim dražesne zablude svoje mladosti i koji je, uostalom, manje sličan onom drugom, negoli osobama, koje sam upoznao u isto vrijeme, kao da je naš život neki muzej, u kome se svi portreti iz istoga vremena čine kao portreti iste porodice i imaju isti osnovni ton; – onom prvome Swannu, koji je sav okružen dokolicom i miriše miomirisom velikog keštena, košarice s malinama i stručka velike salate.

Ali ipak, kad je baka jednog dana otišla da zamoli za uslugu jednu gospođu, koju je upoznala kod Sacré-Coeura (no s kojom zbog našeg shvaćanja o kastama nije htjela da i dalje održava odnose, i pored obostrane simpatije), reče joj ta ista gospođa de Villeparisis, koja je pripadala slavnoj porodici Bouillon: »Čini mi se, da vi dobro poznajete gospodina Swanna, koji je u velikom prijateljstvu s mojim nećacima de Laumes«. Baka se sa posjeta vratila oduševljena kućom, koja je gledala na vrtove, te joj je gospođa de Villeparisis savjetovala da je unajmi za stan, a isto je tako bila oduševljena i nekim krojačem i njegovom kćeri, koji su imali svoj dućan u dvorištu, i baka je k njima ušla, da joj s nekoliko šavova sašiju suknu, koju je zaderala na stubištu. Baki su se ti ljudi izvanredno sviđjeli; izjavila je da je mala pravi biser i da je krojač savršeno otmjen i uopće najbolji čovjek od svih, što ih je ikad vidjela. Jer za nju je otmjenost bila posve nezavisna o društve-

nu položaju. Oduševljavala se jednim krojačevim odgovorom, pa je uvjeravala mamu: »Ni Sévigné ne bi bolje kazala!«; a naprotiv, kad je govorila o jednom od nećaka gospođe de Villeparisis, koga je susrela kod nje, njezin je sud glasio ovako: »Ah, kćeri moja, kako je običan!«

Ali razgovor o Swannu nije u očima moje pratetke uzvisivao njega, nego je smanjio ugled gospođe de Villeparisis. Činilo se, da ugled, koji smo na osnovu bakina uvjeravanja pripisivali gospođi de Villeparisis, njoj nameće dužnost, da ne čini ništa, čime bi joj se smanjilo dostojanstvo, o koje se ogriješila doznajući za Swannovo postojanje i dopustivši svojim rođacima, da se s njime druže. »Odakle bi ona poznavala Swanna? A tvrdiš, da je u srodstvu s maršalom Mac-Mahonom!« To mišljenje mojih roditelja o Swannovim vezama čini se, da se poslije još više učvrstilo njegovom ženidbom s nekom ženom iz najgoreg društva, gotovo kokotom, koju on, uostalom, nije nikad ni pokušao da nam predstavi, nego je i dalje dolazio sam, premda sve rjeđe i rjeđe; pretpostavljali su da ju je našao u onoj njima nepoznatoj sredini, kamo je obično zalazio, pa su povjerovali, da po njoj mogu suditi i o toj sredini.

Ali moj je djed jednom pročitao u nekim novinama da je gospodin Swann ponajvjerniji posjetilac nedjeljnih ručkova kod vojvode X..., čiji su otac i stric bili najviđeniji državnici za vlade Louis-Philippa. Jer moj je djed bio željan da sazna sve, pa i najmanje sitnice, koje su mu mogle pomoći da u mislima uđe u privatni život ljudi kao što je Molé, kao što je vojvoda Pasquier i vojvoda de Broglie. Bio je ushićen, kad je doznao, da se Swann druži s ljudima, koji su ih poznavali. Moja pratetka, naprotiv, protumači tu novost u nepovoljnom smislu za Swanna: netko, tko je svoje društvene veze tražio izvan kaste, u kojoj je rođen, izvan svoga društvenog »razreda«, bez milosti bi u njezinim očima gubio pravo, da ostane u tom svome razredu. Činilo joj se da se čovjek jednim mahom odriče svih plodova onih lijepih veza s ljudima dobra položaja, koje su dalekovidne i brižne porodice časno njegovale i čuvale za svoju djecu; (moja je pratetka čak prekinula poznanstvo sa sinom nekog našeg prijatelja, bilježnika, jer se oženio nekom visosti, pa je time po njezinu mišljenju pao s poštovanog položaja bilježničkog sina na položaj kojega od onih pustolova, bivših sobara ili konjušarskih momaka, za koje se pripovijeda da su poneke kraljice prema njima osjećale prolaznu slabost). Ona pokudi djedovu namjeru da ga iduće večeri, kad Swann k nama dođe na večeru, ispita o tim njegovim prijateljima, koje smo otkrili. S druge strane, sestre moje bake, dvije stare djevojke, koje su imale njezinu otmjenu narav, ali ne i njezin duh, izjaviše da ne shvaćaju kakvo bi zadovoljstvo mogao njihov šurjak naći u razgovoru o takvim ludorijama. Bile su to osobe uzvišenih težnja, koje baš zbog toga nisu bile kadre da se zanimaju za ono što ljudi zovu ogovaranjem, pa čak da se radilo i o nekoj povijesnoj zanimljivosti; i, uopće, nisu mogle osjećati interes ni prema čemu, što se nije izravno ticalo nekog estetskog ili kreposnog predmeta. Ravnodušnost njihova duha prema svemu, što se činilo da je izbliza ili izdaleka u vezi s mondenim životom, bila je tako potpuna, da je njihovo slušno čulo – shvativši svoju trenutnu beskorisnost čim bi pri večeri razgovor poprimio malko frivolan ili čak samo običan, neuzvišen ton, bez nade da bi ga te dvije stare gospođice mogle opet navesti na njima drage sadržaje – tada slalo na počinak svoje prijamne organe i prepuštalo ih pravom početku atrofije. Ako bi tada djedu zatrebalo, da privuče njihovu pažnju, morao se poslužiti onim tjelesnim upozorenjima, kojima se služe liječnici za duševne bolesti u svom saobraćaju s nekim bolesno rastresenim ljudima: više bi puta oštricom noža udario po čaši i u isto ih vrijeme naglo zovnuo glasom i pogledom, te je tako upotrebljavao ista ona

žestoka pomagala, koja ti psihijatri često prenose i u svoje svakodnevne odnose sa zdravim ljudima, bilo iz profesionalne navike, bilo što misle, da je cijeli svijet pomalo lud.

Više su se zainteresirale, kad nam je uoči dana, kad je Swann imao doći na večeru i kad im je lično poslao sanduk vina iz Astija, tetka držeći u rukama jedan broj novina *Figaro*, gdje su pokraj naslova jedne slike s Corotove izložbe stajale ove riječi: »iz zbirke gospodina Charlesa Swanna«, kazala: »Jeste li vidjeli, Swann ima čast da bude u *Figaru*?« – »Ta ja sam vam uvijek govorila da on ima mnogo ukusa« – reče moja baka. »Dakako, ti si rekla, čim se radi o nekom drugom mišljenju, nego što je *naše*«, odgovori pratetka, koja je znala da baka nije nikad imala isto mišljenje kao i ona, pa jer nije bila posve sigurna, da smo uvijek baš njoj davali pravo, sad je željela, da od nas izmami opću osudu bakinih mišljenja i da nas silom suglasi sa svojim mišljenjima protiv bakinih. Ali mi ostadosmo šutke. No budući da su bakine sestre pokazale namjeru, da sa Swannom govore o toj vijesti u *Figaru*, pratetka ih od toga odgovori. Svaki puta, kad je kod drugih vidjela neku, ma kako malu prednost, koje ona nije imala, uvjeravala bi sebe da to nije prednost, nego zlo, pa bi ih onda sažaljevala da im ne mora zavidjeti. »Vjerujem da ga ne biste razveselile; meni bi sigurno bilo veoma neugodno, kad bih svoje ime vidjela ovako javno štampano u novinama, i ne bi mi nimalo laskalo, kad bi mi tko o tome još i govorio.« Uostalom, nije baš tvrdoglavo nastojala, da uvjeri bakine sestre; one su naime iz užasa pred vulgarnošću tako daleko dotjerale vještinu, da majstorskim zaobilaženjem prikriju ličnu aluziju da je ona često ostajala nezapažena i za onoga, kome je bila upućena. Što se tiče moje majke, ona je mislila samo na to, kako da pokuša pridobiti moga oca da pristane da govori sa Swannom ne o njegovoj ženi, nego o njegovoj kćeri, koju je Swann obožavao, i zbog koje je, kako se govorilo, najzad pristao na tu ženidbu. »Bilo bi dovoljno, da mu kažeš samo jednu riječ, da ga upitaš, kako joj je. To mora da je tako okrutno za njega.« Ali moj se otac ljutio: »Ta ne! Tebi padaju nemoguće ideje na um. To bi bilo smiješno.«

Ali samo je meni Swannov dolazak postao predmetom bolne zabrinutosti. Jer onih večeri, kad je bilo gosti, ili kad je bio makar samo gospodin Swann, mama nije dolazila u moju sobu. Tih večeri nisam večerao kod stola, nego bih poslije večere dolazio u vrt, a u devet bih sati svima rekao »laku noć« i odlazio spavati. Večerao bih prije svih drugih, zatim izlazio i sjeo k stolu; bilo je dopušteno, da ostanem sve do osam sati, a onda sam prema dogovoru morao otići gore; onaj dragocjeni i tako krhki poljubac, koji mi je mama obično poklanjala, kad sam bio u krevetu i već padao u san, sad sam morao prenijeti čak iz blagovaonice u svoju sobu, pa ga čuvati za sve vrijeme dok bi se skidao, da se ne izgubi njegova slast, da se ne rasprši i ne ispari njegova hlapljiva moć, a upravo tih sam ga večeri, kad bih ga morao primiti opreznije i pažljivije, morao oteti naglo, pred svima, ne imajući čak ni vremena ni potrebne slobode duha, da unesem u sve, što činim, onu pažnju manijaka, koji se trude, da zatvarajući vrata ne misle ni na što drugo, da bi mogli u trenutku kad im se vrati njihova bolesna nesigurnost, pobjedonosno svome kolebanju suprotstaviti jasno sjećanje na trenutak, kad su vrata zaista zatvorili. Bili smo svi u vrtu, kad se razlijegoše dva bojažljiva udarca zvoncetom. Znalo se, da je Swann: no uza sve to, svi se upitno pogledaše; zatim poslasmo baku na izvidnicu. »Ne zaboravite da mu razumljivo zahvalite na vinu, znate, da je izvrsno, a sanduk je golem«, preporučí djed svojim dvjema šurjakama. »Ne počinjte šaputati«, reče moja pratetka. »Pomislite kako je ugodno doći u kuću gdje svi šapću.« »Ah! Evo gospodina Swanna. Pitat ćemo ga, šta misli, kakvo će sutra biti vrijeme«, reče moj otac. A majka je mislila, da bi jedna jedina njezina riječ bila dovoljna, da zбриše svu onu bol, koju su u našoj porodici Swannu sigurno nanijeli od njegove ženidbe. Ona nađe načina, da ga malko odvede u stranu. Ali ja po-

doh za njom; nisam se mogao odlučiti, da je pustim, da se udalji makar samo za jedan korak; neprestano sam razmišljao o tome, kako ću je začas morati ostaviti u blagovaonici i popeti se u svoju sobu, ne imajući utjehe, da će doći da me poljubi, kako je to bilo drugih večeri. »Hajde, gospodine Swanne,« reče mu ona, »pripovijedajte mi malko o svojoj kćeri; siguran sam da i ona već ima smisla za lijepe predmete, kao i njezin otac.« »Dođite i sjednite s nama svima pod verandu«, reče moj djed prilazeći. I tako majka morade prekinuti razgovor; ali njoj pođe za rukom, da čak i iz te prinude izvuče još jednu novu delikatnu misao, kao što dobre pjesnike tiranija sroka primorava, da nađu svoje najveće ljepote: »Mi ćemo opet razgovarati o njoj, kad budemo sami. Samo je majka dostojna, da vas razumije. Sigurna sam, da bi i njezina majka jednako mislila.« Svi posjedasmo oko željezna stola. Najradije bih, da nisam morao misliti na tjeskobne sate, koje sam te večeri imao proživjeti u svojoj sobi; znao sam, da neću moći zaspati; nastojao sam sebe uvjeriti, da oni nemaju nikakve važnosti, jer ih se sutra ujutro više neću ni sjećati; trudio sam se da mislim na budućnost, u nadi da će me te misli kao preko mosta prevesti preko ponora, koji je zjapio preda mnom i plašio me. Ali moj je duh bio tako napet od brige — bio je isto tako usremljen prema neposrednoj budućnosti kao što se k majci otimao i pogled, kojim sam piljio u nju — da nijednom tuđem dojmu nije dopuštao, da prodre u nj. Misli su doduše u njega ulazile, ali uz uvjet, da vani ostave svaki element ljepote ili makar samo smiješnoga, koji bi me mogao dirnuti ili rastresti. Kao što bolesnik zahvaljujući anestetiku s punom svijesti prisustvuje operaciji, koju na njemu vrše, ali ne osjeća ništa, tako sam i ja mogao u sebi kazivati stihove, koje sam volio, ili promatrati djedove napore, da sa Swannom razgovara o vojvodi Audiffret-Pasquieru, a da me stihovi nisu nimalo uzbuđivali, a djedovi napori nimalo razveseljavali. A ti su napori bili uzaludni. Tek što bi djed postavio Swannu kakvo pitanje u vezi s tim govornikom, a već bi koja od bakinih sestara, kojoj je ovo pitanje u ušima odjeknulo kao duboka, ali neumjesna tišina, koju je pristojno prekinuti, obratila drugoj: »Zamisli, Céline, upoznala sam neku mladu švedsku učiteljicu, koja mi je ispričala izvanredno zanimljive pojedinosti o kooperativima u skandinavskim zemljama. Morat će jednom doći k nama na večeru.« »O, dakako!«, odgovori njezina sestra Flora. »Ali ni ja nisam gubila vrijeme. Susrela sam kod gospodina Vinteuila nekog starog učenjaka, koji dobro poznaje Maubanta, i kome je Maubant do najsitnijih pojedinosti protumačio kako se postupa pri sastavljanju uloge. To je nevjerovatno zanimljivo. On je susjed gospodina Vinteuila; nisam to uopće znala; a vrlo je ljubezan.« »Nema samo gospodin Vinteuil ljubazne susjede«, usklikne tetka Céline glasom, koji je od plašljivosti zazvučao glasno, a zbog unaprijed smišljene svrhe neprirodno; pritom je Swannu dobacila ono što je nazivala značajnim pogledom. Tetka Flora je u isto vrijeme shvatila da je ta rečenica bila Célinina zahvala za vino iz Astija, pa je i ona gledala u Swanna, a na licu joj se preplitao izraz zahvalnosti s ironijom; bilo je to možda nprосто zato što je i ona željela potpomoći duhovitu dosjetku svoje sestre, ili jer je nenavidjela Swannu što ju je nadahnuo, ili pak, jer se nije mogla suspreći, da mu se ne naruga, vjerujući da se on osjeća, kao da je na osuđeničkoj klupi. »Vjerujem da će uspjeti da ga dovedemo k nama na večeru«, nastavi Flora; »kad ga tko navede, da govori o Maubantu ili o gospođi Materna, on satima ne prestaje.« »To mora da je divno«, uzdahne moj djed, čijem je duhu priroda na nesreću isto tako potpuno propustila podariti sposobnost da se strastveno zanima za švedske kooperative ili za sastavljanje Maubantovih uloga, kao što je zaboravila, da duhu bakinih sestara pokloni ono zrnce soli, koje čovjeku treba, pa da osjeti slast u pričanju o intimnom životu Moléa i grofa od Pariza. »Vidite«, reče Swann mome djedu, »ovo što ću vam kazati, ima više veze s onim što ste me pitali, nego što bi se reklo; jer stvari se u nekom pogledu nisu mnogo promijenile. Jutros sam nanovo kod

Saint-Simona pročitao nešto, što će vas sigurno zanimati. To je u onom svesku gdje govori o svom ambadorskom djelovanju u Španiji; nije to baš najbolji svezak; to je gotovo neki dnevnik, ali u najmanju ruku divno napisan dnevnik, i to je prva njegova razlika u poređenju s onim dosadnim dnevnim novinama, koje držimo da moramo čitati od jutra do večeri.« »Ja se s vama ne slažem: ima dana kad mi se čitanje novina čini veoma ugodnim...«, prekine ga tetka Flora, da bi pokazala da je pročitala rečenicu o Swannovu Corotu u *Figaru*. »Kad govore o stvarima ili o ljudima, koji nas zanimaju!«, upotpuni je tetka Céline. »Ja se ne protivim«, odgovori začuđeno Swann. »Ja predbacujem novinama to što našu pažnju svakog dana vezuju na beznačajne stvari, dok svega tri ili četiri puta u životu nailazimo na knjige u kojima možemo pročitati nešto bitno. Kad već svakog jutra tako grozničavo kidamo ovoj novina, trebalo bi izmijeniti stvari i u novine stavljati, ni sam ne znam šta, na primjer... Pascalove »Misli!« (on tu riječ izgovori s ironičnim zanosom, da ne bi ispao uobraženo učen). »I onda bismo u svescima s pozlaćenim hrptom, koje otvaramo svega jednom u deset godina«, doda on izražavajući onaj prezir prema otmjenim stvarima koji kadšto hine ljudi iz otmjena društva, »čitali da je grčka kraljica otputovala u Cannes ili da je princeza Léon dala maskirani ples. Tako bi onda prava ravnoteža bila uspostavljena.« Ali on se pokaje, što se upustio, da čak neozbiljno govori o tako ozbiljnim stvarima, pa doda ironično: »Vodimo zaista lijep razgovor, ne znam zašto se uopće laćamo tih »visina«. Zatim se okrene djedu, pa nastavi: »Saint-Simon dakle pripovijeda, kako se Maulevrier usudio pružiti ruku njegovim sinovima. Kako znate, to je onaj Maulevrier, o kome kaže: »Nikad ne vidjeh u toj tustoj boci drugo, do li zlovolju, neotesanosti i budalaštine.« »Bila tusta ili ne, ima svakako boca sa posve drugim sadržajem«, reče živo Flora, kojoj je bilo stalo, da i ona zahvali Swannu, jer je dar vina iz Astija bio upućen objema, Céline se počeo smijati. A Swann, koga su ovime prekinule, nastavi: »Ne znam da li je to bilo neznanje ili zamka, piše Saint-Simon, ali on htjede mojoj djeci pružiti ruku. Opazio sam dovoljno rano, da to spriječim«. Djed se već oduševljavao onim »neznanje ili zamka«, ali je gospođica Céline, kod koje je ime Saint-Simon – ime književnika – spriječilo potpunu anesteziju slušnih sposobnosti, već negodovala: »Kako? Vi se tomu divite? Pa dobro! To je lijepo! Ali što bi to trebalo da znači? Zar jedan čovjek nije kao i drugi? Što može smetati, da li je vojvoda ili kočijaš, ako je inteligentan i ima srca? Taj je vaš Saint-Simon baš lijepo odgajao svoju djecu, ako im je govorio, da ne daju ruku svima poštenim ljudima. Ta to je naprosto odvratno. I vi se još usuđujete da to citirate?« I moj bi djed u dubokoj žalosti osjetio, da kraj takve opstrukcije neće moći nagovoriti Swanna da mu pripovijeda zgone koje bi ga mogle zanimati, te se tiho obratio mami: »Ta sjeti me onog stiha, koji si me naučila, i koji mi tako pomaže u ovakvim trenucima. Ah, da: "Gospode, koliko ima vrlina, koje nam zapovijedaš da mrzimo!" Ah, baš mi godi!«

Neprekidno sam gledao u mamu; znao sam, kad svi budu kod stola, da mi neće dopustiti, da ostanem do kraja večere i da se mama neće htjeti protiviti ocu, pa mi neće dopustiti, da je pred svima više puta poljubim, kao što bih smio, da smo bili u mojoj sobi. Zbog toga sam još u blagovaonici, još na početku večere, kad sam već osjećao, da se približava onaj sat, odlučio, da unaprijed izvedem sve od toga poljupca, koji će biti tako kratak i letimičan, sve što god mogu uraditi sam: izabrat ću pogledom mjesto na obrazu, koje ću poljubiti, priredit ću svoju misao, da bih zahvaljujući tom početku poljupca u mislima mogao cijelu onu minutu, koju mi mama bude dodijelila, posvetiti osjećanju njezina obraza na svojim usnama, kao što slikar, čiji model pristaje samo na kratkotrajna sjedenja u pozi, priprema paletu, i unaprijed, po sjećanju, po bilješkama učini sve ono, što strogo uzevši, može izvršiti bez prisutnosti modela. Ali tad odjednom, još prije nego što su za-

zvonili na večeru, djed počini nesvijesnu okrutnost rekavši: »Mali je, čini se, umoran. Trebalo bi, da ode spavati. Večeras, uostalom, kasno večeramo.« Otac se nije tako savjesno, kao baka ili majka, držao sklopljenih ugovora, pa stoga reče: »Da, hajde, idi spavati.« Htjedoh poljubiti mamu, kad u to zazvone na večeru. »Nema ništa, ostavi majku, dosta ste se i ovako pozdravili, ti su izljevi smiješni. Hajde, penji se!« I tako sam morao otići bez popudbine; morao sam se uspinjati svakom stepenicom »protiv srca«, kako to kaže pučki izraz; uspinjao sam se protiv svoga srca, koje se željelo vratiti mojoj majci, jer mu ona nije poljupcem dala odobrenje da pođe sa mnom. To je mrsko stubište, kojim sam se uvijek tako ražalošćen uspinjao, isparavalo neki miris laka, koji je na neki način upio, na sebe vezao onu osobitu vrstu bola, koju sam nanovo osjećao svake večeri i koja je u toj njušnoj formi bila još okrutnija za moju osjetljivost, jer se tako moja inteligencija s njom nije mogla boriti. Kad spavamo i kad kakvu žestoku zubobolju još osjećamo u slici djevojke, koju već po stoti puta zaredom pokušavamo izvući iz vode, ili kao kakav Molièrov stih, koji sebi neprestano ponavljamo, osjetit ćemo kao veliko olakšanje, što smo se probudili, i što se naša inteligencija može osloboditi predodžbe zubobolje i svakog junačkog ili ritmovanog prurušavanja. No ja sam sad doživljavao baš suprotno od takvog olakšanja. Bol, što sam morao otići u svoju sobu, ulazila je u mene neuporedivo brže, gotovo u jednom tremu, u isti mah podmuklo, lukavo, nenadano i naglo, onim putem, koji je mnogo otrovniji od duševnog prodiranja: naime udisanjem onog mirisa laka, koji je bio svojstven tome stubištu. A kad sam već stigao u sobu, trebalo je začepiti sve izlaze, zatvoriti kapke, raspremajući pokrivače iskopati vlastiti grob i obući s košuljom zapravo mrtvački pokrov. Ali prije sahrane u željezni krevet, koji su dodali u moju sobu, jer mi je ljeti bilo prevruće u velikom krevetu, pod zavjesama od ripsa, u meni se začebuna te odlučih pokušati lukavštinu na smrt osuđenoga. Napisao sam pismo majci i zamolio je, da dođe k meni zbog neke važne stvari, koju joj ne mogu saopćiti u pismu. Vemama sam se bojavao, da Françoise, tetkina kuharica, kojoj je bila dužnost da za vrijeme mog boravka u Combrayu vodi brigu o meni, ne odbije moju molbu, da odnese mami pisanje. Slutio sam da će joj se činiti isto tako nemogućim da majci pred gostima preda neku poruku, kao što bi se i kazališnom vrataru činilo nemoguće, da odnese pismo glumcu, kad je na pozornici. Ona je imala neodoljiv, obilan, tankočutan i nepopustljiv zbornik propisa o tome, što se smije, a što ne smije činiti, koji je određivao neshvatljiva ili potpuno beskorisna razlikovanja (i time joj davao sličnost s onim starinskim zakonima, koji kraj divljačkih propisa o pokolju djece na majčinim grudima s pretjeranom osjetljivošću brane, da netko kuha jare u mlijeku njegove matere ili da pojedje životinjski bedreni živac, kad se časti preostalim njezinim bedrom). Kad bi tko taj zbornik propisa prosuđivao po nenadanoj tvrdoglavosti, kojom je odbijala da izvrši neke naše naloge, mogao bi pomisliti, da on predviđa takve društvene složenosti i otmjene profinjnosti, koje joj ništa iz njezine okoline ili iz njezina života seoske služavke nije moglo sugerirati; i stoga je čovjek morao priznati, da u njoj živi neka pradavna, otmjena i neshvaćena francuska prošlost, kao i u onim tvorničkim gradovima, gdje stari dvorci svjedoče o nekadašnjem gosposkijskom životu, i gdje radnici neke tvornice kemijskih proizvoda rade među profinjnim i nježnim kipovima što prikazuju čudo svetog Théophila ili četiri sina Aymonova. U ovom posebnom slučaju članak zakonika, zbog koga je bilo malo vjerojatno, da bi Françoise, osim u slučaju požara, ikad otišla, da mamu u Swannovoj prisutnosti smeta zbog tako neznatne ličnosti, kao što sam ja, izražavao je naprosto strahopoštovanje, koje je ona javno izražavala ne samo prema roditeljima — isto kao i prema mrtvima, svećenicima i kraljevima — nego prema strancu, koga smo primili u goste; to bi me strahopoštovanje možda dirnulo u kakvoj knjizi, ali me uvijek razdraživalo, kadgod bih

začuo iz njezinih usta ozbiljni i raznježeni ton, kojim bi o tome govorila, a još me više razdraživalo večeras, kad je sveto značenje, koje je pridavala večeri, imalo biti razlogom, zbog koga će odbiti, da ometa njezin svečani obred. No da moji izgledi budu bolji, nisam oklijevao, da slažem i da joj rečem, da nipošto nisam ja sam zaželio da joj pišem, nego da mi je mama, kad sam odlazio, preporučila, da joj nikako ne zaboravim poslati odgovor u vezi s nekim predmetom, koji me zamolila da potražim; i sigurno bi se veoma ljutila kad joj ne bi predali poruku. Mislim da mi Françoise nije povjerovala, jer je kao svi primitivni ljudi, kojima su osjetila jača od naših, po nekim, za nas neshvatljivim znakovima neposredno razabirala cijelu istinu, koju smo joj željeli sakriti, pa je pet minuta promatrala omot, kao da će je gledanje papira i izgled rukopisa obavijestiti o sadržaju pisma ili je poučiti, na koji se članak svoga zakonika treba da pozove. Zatim izađe s pomirenim izrazom na licu, koji je, činilo se, značio: »Nije li nesreća za roditelje, što imaju takvo dijete!« Ona se vrati već za časak, da mi kaže da su tek kod sladoleda i da je šefu posluge kod stola bilo nemoguće da u ovom trenutku, pred svima uruči pismo, ali da će kod ispiranja usta naći zgodnu priliku da joj ga preda. Moje tjeskobe smjesta nestane; sad više nisam bio u istom položaju kao malo prije; sad se više nisam rastao s mamom sve do sutra, jer će je moja kratka poruka doduše razljutiti (i to dvostruko, jer će me ta lukavština učiniti smiješnim u Swannovim očima), ali će mi u najmanju ruku omogućiti, da nevidljiv i kao s čarolijom prenesen uđem u istu prostoriju, u kojoj je i ona, jer će joj na uho govoriti o meni; jer se ta zabranjena, neprijateljska blagovaonica, u kojoj su mi se još časak prije i sam sladoled — »zrnati«! — i posude za ispiranje usta činili, da u sebi kriju zlotvorna i smrtno žalosna uživanja, budući da ih je mama doživljavala daleko od mene, sada preda mnogom otvarala, te kao sazrelo voće razbijala svoju ljušturu, iz koje će poteći i sve do moga opijenog srca doprijeti mamina pažnja, pa će ga ispunjati srećom za sve ono vrijeme, dok bude čitala moje retke. Sad više nisam bio odvojen od nje; pregrade su pale i sad nas je jedna divna nit opet povezivala. A zatim, to još nije bilo sve: mama će, bez sumnje, doći!

Vjerovao sam, da bi se Swann, da je pročitao moje pismo, i da je pogodio njegov cilj, sigurno narugao tjeskobi, koju sam malo prije osjećao; ali baš naprotiv, kako sam doznao tek poslije, i njega je mnoge godine njegova života mučila slična tjeskoba, i nitko me možda ne bi mogao tako dobro razumjeti kao on; s tom ga je tjeskobom, koja nas obuzima kad znamo da je stvorenje, koje ljubimo, na nekoj zabavi, gdje nas nema i gdje joj se ne možemo pridružiti, upoznala ljubav; ljubav, za koju je ta tjeskoba nekako predodređena, te će je ona prisvojiti i specijalizirati; ali kad ona, kao što je to bio moj slučaj, u nas uđe još prije nego što se u našem životu pojavi ljubav, onda ona, neodređena i slobodna, bez utvrđene namjene, luta u očekivanju, danas u službi jednoga, a sutra drugoga osjećaja, čas u službi sinovske nježnosti, a čas u službi prijateljstva prema kojem prijatelju. I onu radost — s kojom sam stekao svoja prva iskustva takve vrsti — koju sam osjetio kad se Françoise vratila da mi kaže, da će moje pismo biti predano, i nju je Swann dobro poznao; tu varavu radost koju u nama budi neki prijatelj, neki rođak žene, koju ljubimo, kad ga ugledamo, gdje stiže pred palaču ili kazalište, u kom je ona na nekom plesu, reduti, ili premijeri, pa će je on moći naći, te kad nas taj prijatelj opazi, kako vani lutamo očajno čekajući priliku da se s njom stavimo u vezu. On nas prepoznaje, prijateljski nam prilazi i pita nas, što ovdje radimo. A kad mi izmislimo, da imamo nešto hitno saopćiti njegovoj rođaci ili prijateljici, on nas uvjerava, da nema ništa jednostavnije od toga, uvođi nas u predvorje i obećava nam, da će je za pet minuta poslati k nama. Kako tad ljubimo (kao i ja u tom trenutku Françoisu) toga dobronamjernog posrednika, koji nam je jednom riječi učinio podnošljivom, ljudskom i gotovo naklonjenom tu nepojmljivu i pak-

lensku svečanost, usred koje, kako smo vjerovali, neprijateljski, razvratni i divni vrtlozi daleko od nas odvlače i na naš račun nasmijavaju onu, koju ljubimo. Ako ih prosuđujemo po njemu, po tom rođaku, koji nas je oslovio i koji je i sam jedan od posvećenih u te okrutne misterije, onda ni drugi uzvanici na svečanosti ne moraju imati ništa osobito demonsko. Među te nedostižive i mučne sate, kad je imala uživati nama nepoznate naslade, evo sad i mi ulazimo neočekivanim prodorom; i eto, tu pred našim očima iskrsava jedan iz niza trenutaka, od kojih je trajanje tih sati sastavljeno; on je isto tako stvaran, kao i svi ostali, a možda je i važniji za nas, jer je u njemu prisutna naša ljubav, a mi ga, evo, posjedujemo, u nj se uplicemo i gotovo da smo ga sami stvorili: to je trenutak, u kom će joj leći, da smo tu, dolje, u predvorju. I, nema sumnje, ni ostali trenuci svečanosti nisu morali da u biti budu mnogo drukčiji od ovoga, nisu morali sadržavati ništa divnije, ili štogod, što bi nas trebalo ispunjati patnjom; ta dobronamjerni nam je prijatelj kazao: »Ali ona će biti ushićena što će imati razloga da siđe! Mnogo će je više radovati da razgovara s vama, negoli da se gore dosađuje.« Ali jao! Swann je iskusio kako dobre namjere treće osobe nemaju utjecaja na neku ženu, koju razjaruje kad osjeti da je netko, koga ona ne ljubi, progoni čak i na ovakvu svečanost. I prijatelj često silazi sam.

Majka nije došla, nego mi je bez obzira prema mome samoljublju (koje je bilo zainteresirano, da ne bude porečena priča o traženju, kojega sam joj rezultat tobože na njezinu molbu trebao javiti) po Françoisi poručila: »Nema odgovora.« To su one iste riječi koje sam odonda tako često čuo kako ih vratari »palacea« ili lakaji igračnica donose kao odgovor kakvoj ubogoj djevojci, koja se tome neizostavno čudi: »Kako, nije ništa rekao? Ta to je nemoguće! Vi ste mu valjda ipak predali pismo. Dobro, ja ću još čekati.« I kao što svaka od njih bez izuzetka uvjerava, da nije potrebno upaliti dodatno plinsko osvjetljenje, koje vratar hoće da upali zbog nje, pa ostaje ondje ne čuvši više ništa osim rijetkih razgovora o vremenu, koje vode vratar i teklić, sve dok ga vratar odjednom, sjetivši se dogovorenog sata, ne pošalje da na led stavi piće nekog gosta, tako sam i ja otklonio Françoisinu ponudu, da mi skuha čaj ili da ostane uza me, pa sam je pustio da se vrati u kuhinju; zatim sam legao, zatvorio oči i nastojao da ne čujem glasove svojih roditelja, koji su u vrtu pili kavu. Ali sam već poslije nekoliko sekundi osjetio, da sam se tim pismom, da sam se pokušajem, da joj se, uz pogibao, da ću je razljutiti, tako blizu približim, da sam već mislio, da gotovo dodirujem trenutak, kad ću je opet vidjeti, onesposobio da zaspim, a da je zaista opet ne vidim. Srce mi je svakog trenutka sve bolnije lupalo, jer sam povećavao svoje uzrujanje preporučajući sebi mir, a to je značilo pomirenje sa svojom nesrećom. No odjednom moje tjeskobe nestade; obli me neko blaženstvo, kao kad neki snažni lijek počne djelovati, pa nam odnosi bol; stvorio sam odluku, da više i ne kušam zaspati, a da opet ne vidim mamu, da je ne poljubim, kad se bude uspinjala na spavanje, pa bilo, što bilo, makar i uz izvjesnost da će se poslije toga na mene srditi. Mir, kop je u meni zavladao poslije iščezavanja tjeskobe, izazivao je u meni takvu izvanrednu živahnost, kakvu kod ljudi pobuđuje iščekivanje, žeđ i strah pred opasnošću. Bez buke otvorih prozore i sjedoh podno kreveta; nisam se gotovo ni micao, da me odozdo ne bi čuli. A vani su i stvari, činilo se, bile ukočene u nijemom pomniji, da ne smetaju mjeseci, koja je svaki predmet udvostručavala i povećala izbacujući preda nj njegovu sjenu, koja je bila gušća i stvarnija od tog samog predmeta, te je tako u isti mah istanjila i proširivala krajolik, kao kad razvijemo plan, koji je dotad bio smotan. Ono što je osjećalo potrebu da se miče, na primjer, neki list na kestenu, micalo se. Ali njegov sićušni, potpuni, do u najmanju nijansu, do najnježnijeg treperenja izvedeni drhtaj, nije prelazio na ostalo, nije se stapao s njime, nego je ostajao oštro ograničen. I one najmanje buke, one, koje mora da su dolazile iz vrtova na posve drugom kraju grada, ovako izložene u toj tišini, koja nije

upijala njihov ni najnečujniji zvuk, zamjećivahu se s tako »savršenom« razgovjetnošću svih sastavnih dijelova, da se činilo, da taj efekt udaljenosti zahvaljuju samo svojoj tihanosti, kao oni prigušeni tonovi pianissima, što ih orkestar Konzervatorija izvodi tako dobro, da se nijedna njihova nota ne gubi, a ipak nam se čini, da ih čujemo negdje izdaleka, izvan koncertne dvorane, te svi stari abonenti – među njima i bakine sestre, kad bi im Swann ustupio svoja mjesta – napregnu sluh, kao da su začuli udaljeno napredovanje vojske, koja dolazi, ali sigurno još nije zaokrenula ni u ulicu Trevice.

Znao sam, da je položaj, u koji sebe dovodim tom svojom odlukom, od svih položaja baš onaj, koji je u držanju mojih roditelja prema meni mogao izazvati najteže posljedice; mnogo teže, u stvari, nego što bi neki stranac mogao Pretpostaviti, naime takve posljedice, koje bi po njegovu mišljenju mogle izazvati samo zaista sramotne greške. Ali u mom odgoju nije poredak grešaka bio isti, kao kod druge djece: navikli su me, da ispred sviju (jer, bez sumnje, nije bilo drugih, pred kojima bi trebalo, da se brižnije čuvam) stavljam one pogreške, koje su, kako to tek danas shvaćam, imale uvijek isto zajedničko svojstvo: da sam u njih zapadao podliježući nekom nervoznom porivu. Ali tada nije nitko izgovarao tu riječ, nije otvoreno isticano to podrijetlo, koje me moglo navesti, da povjerujem, da je oprostivo, što im podliježem, ili možda čak, da je nemoguće, da im se oduprem. Ali ja sam ih pouzdano prepoznavao po tjeskobi, koja im je prethodila, kao i po strogosti kazne, koja je za njima dolazila; tako sam i sad znao, da je ona pogreška, koju sam malo prije učinio, bila iz iste porodice, kao i one, za koje su me najstrože kažnjavali, ali da je u isto vrijeme i neuporedivo teža. Bilo je sigurno, da će mi, kad se isprijehim na putu majci, kad se bude uspinjala na spavanje, i kad vide, da sam ostao budan, da se s njom na hodniku još jednom pozdravim, zabraniti da ostanem kod kuće, da će me već sutra sigurno poslati u kolež. Pa neka! Volio bih tako uraditi, pa makar da sam se pet minuta poslije toga morao baciti kroz prozor! U ovom sam trenutku želio samo mamu, želio sam, da se s njome pozdravim; predaleko sam otišao putem, koji me vodio k ostvarenju te želje, a da bih se mogao vratiti.

Začuh korake svojih roditelja, kako ispraćuju Swanna; i kad me zvonce s vrata obavijestilo, da je otišao, pođoh do prozora. Mama je pitala oca, da li je jastog bio dobar i da li je Swann i drugi puta uzeo ledene kave s pistaćem. »Meni se činilo da je sasvim osrednja«, reče majka; »mislim, da bi drugi put trebalo pokušati s nekim drugim parfemom.« »Čini mi se, da se Swann nevjerojatno naglo mijenja, reče pratetka; »izgleda kao starac!« Moja je pratetka bila tako navikla, da u Swannu uvijek vidi istog, jedva doraslog mladića, da se čudila, što ga odjednom vidi manje mlada od dobi, koju mu je i dalje bez obzira na godine pridavala. I moji su roditelji, uostalom, počeli, da na njem opažaju onu nenormalnu, prekomjernu, sramotnu i zasluženu starost neženja i svih onih, za koje, čini se, onaj dugotrajni dan bez sutrašnjice traje duže, negoli za druge, jer je za njih prazan i jer se njegovi trenuci mirno nižu počevši od jutra i ne moraju se zatim podijeliti i među djecu, »Vjerujem, da ima mnogo brige sa svojom nevaljalom ženom, koja na očigled cijeloga Combraya živi s nekim gospodinom Charlusom. O tom se pripovijeda posvuda po gradu.« Majka podsjeti, da on ipak u posljednje vrijeme izgleda manje žalostan. »On također ne čini više tako često onu istu kretnju, koju je činio i njegov otac; ne otire oči i ne prelazi rukom preko čela. Ali ja mislim, da on tu ženu zapravo više ne ljubi.« »Ta daka:ko: više je ne ljubi«, odgovori djed. »Već sam odavno dobio od njega jedno pismo o toj stvari, s kojim se iz pristojnosti nisam složio, no koje ne ostavlja nikakve sumnje o njegovim osjećajima prema toj ženi, pogotovu, alko bismo ih htjeli smatrati ljubavlju. No gle! Vi mu niste zahvalili za vino iz Astija!«, doda moj djed okrenuvši se svojim dvjema

šurjakinjama. »Kako? Nismo mu zahvalile? Ja mislim, među nama, da sam to izvela čak veoma oprezno«, odgovori tetka Flora. »Da, ti si to vrlo dobro udesila: divila sam ti se«, reče tetka Céline. »Ali i ti si bila vrlo dobra.« »Da, bila sam veoma ponosna na svoju rečenicu o ljubaznim susjedima.« »Kako, vi to zovete zahvaljivanjem?!«, usklikne djed. »Ja sam to dobro čuo, ali neka me đavo odnese, ako sam pomislio, da se to tiče Swanna. Možete biti sigurne, da nije ništa razumio«. »Ali nemojte, Swann nije glup, sigurna sam, da je to ispravno shvatio. Nisam mu ipak mogla govoriti o broju boca i cijeni vina!« Otac i majka ostadoše sami, pa na trenutak sjedoše; zatim moj otac reče: »E pa ako hoćeš, pođimo spavati!« »Ako želiš, prijatelju, premda nisam nimalo pospana; valjda me ipak ne drži ta tako bezazlena ledena kava ovako potpuno budnom; ali vidim, da je u kuhinji svijetlo, pa kad me naša jadna Françoise već čekala, otići ću da je zamolim, da mi dotle, dok se ti budeš skidao, otkopča stezник.« I majka otvori vrata od predvorja, koja su bila načinjena od drvene rešetke i vodila na stubište. Uskoro je začuh, kako dolazi gore, da zatvori svoj prozor. Bez buke izađoh na hodnik; srce mi je tako jako udaralo, da sam jedva hodao, ali sad mi bar nije udaralo od tjeskobe, nego od straha i radosti. Ugledah kroz rešetke ograde na stepenicama svijetlo, koje je bacala mamina svijeća. Zatim ugledam nju samu i poletim. U prvi me čas pogleda začuđeno, ne shvaćajući, što se dogodilo. Zatim se na njezinu licu pojavi izraz srdžbe; nije mi rekla ni riječi; i zaista, za još manje krivice od ove nisu sa mnom po nekoliko dana progovorili ni jedne riječi. Da mi je mama rekla makar samo jednu jedinu riječ, to bi onda značilo, da dopušta, da se sa mnom može ponovo govoriti, a to bi mi se možda činilo još strašnije, kao znak, da bi pred težinom kazne, koja se priprema, svaka šutnja, svaka posvađenost mogla biti djetinjasta. Da je izgovorila makar jednu riječ, to bi značilo isto, što i onaj mir, kojim se odgovara služi, kad je već donesena odluka, da bude otpušten, isto što i poljubac, koji daju sinu, kad ga otpremaju da ode, a koji bi mu uskratili, da su se namjeravali zadovoljiti da ga kazne s dva dana ljutnje. Ali ona začuje oca, kako dolazi iz kupaonice, kamo je otišao, da se skine, pa da izbjegne prizor, koji bi mi on priredio, progovori od srdžbe isprekidanim glasom: »Bježi, bježi, da te bar otac ne vidi gdje čekaš kao luđak!« Ali ja sam joj ponavljao: »Dođi da mi kažeš laku noć, a bio sam već u užasnom strahu videći da se odraz očeve svijeće već uspinje po zidu, ali sam u isto vrijeme njegovo približavanje iskorištavao kao sredstvo iznuđivanja, u nadi da će mama, da bi izbjegla da me otac zateče još uvijek ovdje, ako bude uporno odbijala, radije reći: »Vrati se u sobu, doći ću.« No bilo je prekasno: otac je već bio pred nama. I nehotice promrmljah riječi, koje nitko nije čuo: »Propao sam!«

Ali nije bilo tako. Otac mi je uvijek odbijao dopuštenja, na koja su već prije majka i baka pristale širokogrudnije propisanim ugovorima. On se, naime, nije nimalo držao »principa«, za njega nisu vrijedila nikakva »Čovjekova prava«. On bi ponekad na temelju kakvog posve slučajnog razloga, ili pače bez ikakvog razloga, zabranio neku tako uobičajenu, tako obećanjem posvećenu šetnju, da mi je nisu mogli oduzeti bez vjerolomstva, ili bi mi, kao što je uradio i večeras, mnogo prije po stalnom obredu ugovorena vremena npr. rekao: »Hajde, odlazi spavati; bez objašnjavanja!« Ali se isto tako, jer nije imao (u bakinu smislu) utvrđenih principa, nije moglo govoriti ni o pravoj nepopustljivosti. On me na trenutak začuđeno i srdito pogleda, a onda joj, čim mu je mama u nekoliko zbuđenih riječi razjasnila što se zbilom dogodilo, reče: »No pa pođi s njim, ionako si mi malo prije kazala, da nisi pospana, pa ostani malo u njegovoj sobi, ja imam sve što mi je potrebno.« Ali, prijatelju«, odgovori plašljivo majka, »nije važno, da li sam ja pospana ili nisam; ne smijemo to dijete naviknuti, da...« »Ta ne radi se o navikavanju«, reče otac slegnuvši ramenima, »vidiš valjda, da taj mališ pati, pa to dijete izgleda upravo očajno; hajde, ta nismo

valjda krvnici! Zar će biti bolje, kad se najzad od svega toga razboli? Ionako su u sobi dva kreveta, reci, dakle, Françoisi, da ti raspredi veliki krevet i ovu noć prospavaj kod njega. Hajdemo, laku noć, ja nisam tako nervozan, kao vi, ja idem spavati.«

Mome se ocu nije moglo zahvaljivati; takve bi ga »preosjetljivosti« samo razdražile. Nisam se, dakle, usudio ni maknuti; još je uvijek stajao pred nama, onako visok, u bijeloj noćnoj haljini, s ljubičasto-ružičastim šalom od indijskog kašmira, koji je ovijao oko glave otkad je trpio od neuralgija, u stavu Abrahama na bakrorezu po Benozzu Gozzoliju, koji mi je poklonio Swann, kad kazuje Sari da ima da se odrekne Isaaka. Otad je prošlo mnogo godina. Zida onog stubišta, na kome sam vidio, kako se uspinje odraz njegove svijee, već odavno nema. I u meni je mnogo toga razoreno i propalo, što sam vjerovao, da će do vijeka potrajati, a izgradilo se novo, rađajući nove brige i radosti, koje tada nisam mogao predvidjeti, kao što su mi i one davne brige i radosti danas postale teško razumljive. Davno je i tome, što moj otac više ne može mami reći: »Otiđi s malim.« Mogućnost takvih trenutaka neće se za mene više nikad vratiti. Ali ja odnedavno, ako dobro napregnem sluh, iznova vrlo jasno čujem jecaje, koje sam s naporom zadržavao pred ocem i koji provališe tek onda, kad sam opet ostao s mamom sam. U stvari, oni nisu nikad zanijemili; ja ih opet čujem samo zato što život oko mene sada više šuti; tako se čuju i ona samostanska zvona, koja preko dana tako dobro prekriva gradska buka, da bi se reklo, da su umukla; ali čim zavlada večernja tišina, ona opet iznova zvone.

Mama je tu noć provela u mojoj sobi; u času, kad sam učinio takvu grešku, da sam očekivao, da ću morati ostaviti kuću, moji su mi roditelji darovali više, nego što bih ikad od njih dobio kao nagradu za kakvo dobro djelo. Očevo je postupanje prema meni, čak i u trenutku, kad se izražavalo ovakvom milošću, sačuvalo nešto samovoljno i nezasluženo; bilo je to veoma karakteristično za njegov postupak, a imalo je kao cilj, da prikaže, da ta milost dolazi prije od nekih slučajnih stjecaja okolnosti, nego od nekog smišljenog plana. Možda je čak i ono, što sam u časovima kad bi me slao spavati nazivao njegovom strogosti, manje zasluživalo to ime, negoli majčino i bakino držanje, jer njegova narav, koja je po nekim svojstvima bila različitija od moje, nego što su bile njihove naravi, vjerojatno nije sve do ovog trenutka uopće naslutila koliko sam svake večeri nesretan, a to su majka i baka dobro znale; no one su me dovoljno ljubile, da ne pristanu na to, da mi uštede patnje; htjele su me naučiti da svladavam, a time i smanjim svoju nervoznu osjećajnost i ojačam volju. Otac je osjećao drukčiju ljubav prema meni, i ja ne znam, bi li on bio isto tako hrabar: već prvom prilikom, kad je shvatio, koliko trpim, rekao je majci: »Idi i utješi ga.« Mama osta te noći u mojoj sobi; vidjelo se, da mi nikakvim predbacivanjem ne želi pokvariti ove sate, koji su se tako razlikovali od onoga, čemu sam se imao razloga nadati; jer kad je Françoise shvatila, da se događa nešto neobično videći majku, kako sjedi kraj mene, drži me za ruku, dopušta mi da plačem i ne grdi me, pa je upitala: »Ta što je, gospođo, mladom gospodinu, da tako plače?«, mama joj odgovori: »On ne zna ni sam, Françoiso, razdražen je; raspredite mi brzo veliki krevet i otiđite spavati.« Tako moja žalost po prvi puta nije bila ocijenjena kao kažnjiva greška, nego kao nehотиčno zlo, koje je malo prije službeno priznato, kao nervozno stanje, za koje ja nisam bio odgovoran; stekao sam olakšanje, što pored gorčine svojih suza više nisam trebao osjećati i strahovanje: mogao sam plakati ne griješeći. Bio sam osim toga i prilično ponosan pred Françoisom zbog toga obrata ljudske sudbine, koji me jedva jedan sat poslije mamina odbijanja, da dođe u moju sobu, i njezina prezirna odgovora da treba da zaspim, uzdigao na dostojanstvo odrasle osobe i omogućio mi, da u jednom mahu postignem neku vrst dozrelosti za patnje i pravo na suze. Trebalo je da budem sretan, ali nisam bio. Čini-

lo mi se, da mi je majka malo prije učinila prvi ustupak, koji joj je sigurno bio bolan, da je to bilo prvo njezino odricanje od ideala, koji je o meni zamislila, i da se ona, koja je bila tako hrabra, sada po prvi puta priznavala poraženom. Činilo mi se, da sam tu pobjedu, koju sam malo prije postigao, zapravo izvojštio protiv nje, da sam postigao uspjeh isto onako, kako bi u tome uspjela bolest, patnje ili starost: slabeći njezinu volju, sileći njezin razum, da popusti, i da s tom večeri počinje novo doba, u kome će ona ostati kao žalostan istaknut datum. Da sam se sad usudio, rekao bih mami: »Ne, neću, nemoj ovdje spavati.« Ali ja sam poznao njezinu praktičnu, ili, kako bi danas kazali, realističnu mudrost, koja je u njoj ublažavala žarko idealističku bakinu narav, znao sam, da će sada, kad je zlo već učinjeno, više voljeti, da me bar pusti, da uživam njegovo blagotvorno djelovanje, koje će me umiriti i da neće htjeti da smeta oca. Nema sumnje, one večeri, kad me je onako blago držala za ruku i nastojala da zaustavi moje suze, lijepo je lice moje majke još blistalo mladošću; ali baš mi se tada učinilo, da ne bi smjelo biti tako; njezina bi srdžba za mene bila manje žalosna, nego ta nova nježnost, koju moje djetinjstvo nije poznavalo; činilo mi se, kao da sam bezbožnom i potajnom rukom u njezinu dušu urezao prvi nabor i izazvao prvu sijedu kosu. Ta misao udvostruči moje jecanje. I tada vidjeh kako mamu, koja se nije sa mnom nikad upuštala u neko raznježavanje, odjednom svladava moje ganuće i kako se pokušava suzdržati, da ne zaplače. Budući da je osjetila, da sam to opazio, reče mi kroz smijeh: »Eto, mali moj žutokljunče, mala moja budalice, ako ovako nastavimo, još malo, pa ćeš i svoju mamu učiniti isto tako ludastom, kao što si i sam. Hajde, kad se već ni tebi, a ni tvojoj mami ne spava, nemojmo se dalje uzrujavati, radimo što god, uzmimo koju od tvojih knjiga«. Ali ja nisam nijedne imao u sobi. »Da li bi te manje radovalo, kad bih već sada izvadila knjige, koje će ti baka pokloniti za imendan? Razmisli dobro: nećeš li biti razočaran, kad prekosutra ništa ne dobiješ?« Bio sam, naprotiv, očaran, i mama ode po paket s knjigama, kome nisam kroz papir, kojim su knjige bile zamotane, mogao pogoditi sadržaj, nego samo kratak i širok oblik, no koji je već pri tom prvom iako površnom i zastrtom pogledu zasjenjivao novogodišnju kutiju s bojama i dudove svilce od lani. Tu su bile: »*Davolja bara*, *Nahoče François*, *Mala Fadette* i *Majstori zvonari*. Poslije sam doznao, da je baka najprije odabrala Mussetove pjesme, jedan svezak Rousseaua i *Indijanu*; jer premda je nevrijednu lektiru držala isto tako nezdravom, kao i bombone i poslastice, nije mislila na to, da bi snažni duh genijev mogao na sam duh djeteta imati opasniji i štetniji utjecaj, nego što bi slobodni zrak ili vjetar s morske pučine koristio njegovu tijelu. Ali budući da se moj otac, kad je doznao, kakve mi knjige namjerava dati, prema njoj ponio, kao da je gotovo luda, ona se sama vrati u knjižaru u Jouy-le-Vicomte, da se ne bi dogodilo, da ne dobijem svoj dar (bio je to veoma vruć dan, i ona se vratila tako izmučena, da je liječnik opomenuo majku, da joj ne dopušta da se tako umara), pa se najzad odluči za četiri seoska romana George Sandove. »Kćeri moja«, govorila je mami, »nikako ne bih tom djetetu mogla dati nešto loše napisano.«

Ona se u stvari nikad nije pomirivala time, da kupi nešto, odakle ne bi bilo moguće crpsti neku intelektualnu korist, i to prije svega onakvu koju nam pribavljaju lijepi predmeti, poučavajući nas, da svoje uživanje tražimo drugdje, a ne u zadovoljstvima udobna života i taštine. Čak i kad je morala nekome pokloniti takozvani korisni dar, na primjer, kakav naslonjač, stolni pribor ili štap, nastojala bi, da ti predmeti budu »starinski«, kao da su time, što im je njihova davna zastarjelost već istrla njihov karakter korisnih predmeta, postali pogodniji da nam pripovijedaju o životu nekadašnjih ljudi, negoli da posluže potrebama današnjeg života. Najmilije bi joj bilo, da sam u svojoj sobi imao fotografije samih spomenika i najljepših krajolika. Ali u trenutku, kad je tako nešto trebalo nabaviti, nalazila bi, da vulgarnost i korisnost prebrzo pobjeđuju u tom mehaničkom nači-

nu fotografskog prikazivanja čak i onda, kad je prikazani predmet imao neku estetsku vrijednost. Nastojala je, da zaobilazno ako ne posve izluči trgovačku banalnost, a ono, da je bar umanji, da je zamijeni u što većoj mjeri onim što je još uvijek umjetnost, da pritom upotrebi što više sredstava, koja povećavaju udio umjetnosti: umjesto fotografija Chartreske katedrale, Saint-Cloudskih vodoskoka ili Vezuva, ona bi od Swanna prikupila podatke da li ih je prikazao kakav veliki slikar, pa je voljela, da mi pokloni fotografiju Corotove katedrale u Chartresu, fotografiju Saint-Cloudskih vodoskoka od Huberta Roberta ili Turnerova Vezuva, jer je u tome bilo za jedan stupanj više umjetnosti. Ali ako je tu fotograf bio potisnut od neposrednog prikazivanja samog majstorskog djela ili prirode, i nadomješten kakvim velikim umjetnikom, on je opet pobjeđivao dajući reprodukciju te umjetnikove interpretacije. I stigavši do tog posljednjeg utočišta, u kome se sklonila vulgarnost, baka bi nastojala, da je još potpunije potisne. Pitala bi Swanna, nije li djelo reproducirano u bakrorezu, a pri tome je, kad je bilo moguće, radije uzimala stare gravure, te zatim one koje su osim svojih vlastitih vrlina imale još i drugih, posebnih zanimljivih osobina, koje su, na primjer, neko majstorsko djelo prikazivale u onome stanju u kome ga danas više ne možemo vidjeti (tako, na primjer, Morganovu gravuru Leonardove večere iz vremena prije nego što je počela propadati). Treba reći da rezultati ovoga shvaćanja umjetnosti darivanja nisu uvijek bili osobito sjajni. Pojam o Veneciji, koji sam sebi stvorio na osnovu jednog Tizianova crteža, o kome se misli da kao pozadinu ima jednu lagunu, bio je sigurno manje točan od pojma koji bih stekao uz pomoć obične fotografije. To shvaćanje nije u našoj kući više moglo biti u cijeni, kad je pratetka htjela da protiv bake digne optužbu zbog naslonjača, koje je poklonila mladim vjerenicima ili starim supruzima, no koji su se pri prvom pokušaju upotrebe smjesta provalili pod težinom jednoga od onih, kome su bili namijenjeni. Ali po bakinu je mišljenju bilo sićušno i suvišno svako zadržavanje na čvrstoći pokušstva, na kome se još razabire neki cvijetak, neki smiješak ili kadšto kakva lijepa maštarija iz prošlosti. Kad bi je ipak na tom pokušstvu privuklo neko svojstvo prikladno za upotrebu, uvijek se radilo o takvoj upotrebi, na koju više nismo naviknuti; i baš to bi je očaralo, kao one starinske forme izražavanja, u kojima nailazimo u našem modernom jeziku već izbljedjele metafore, koje su istrošene običnim, svakodnevnim izgovaranjem. A baš oni seoski romani George Sandove, koje mi je poklonila za imendan, bijahu, kao i starinsko pokušstvo, puni zastarjelih izraza, koji su opet postali puni slika, a sad ih susrećemo još samo po selima. Stoga mi ih je baka radije kupovala, negoli neke druge, kao što bi radije unajmila neko imanje, na kome postoji gotski golubinjak ili kakvagod od onih starinskih stvari, što na duh vrše sretan utjecaj ispunjavajući ga nostalgijom za neostvarljivim putovanjima u vremenu.

Mama sjedne pokraj moga kreveta; uzela je *Nahoče François*, koga je njegov crvenkasti omot i nerazumljivi naslov pretvarao u neku osobitu ličnost i pridavao mu tajanstvenu draž. Nikad još nisam pročitao pravi roman. Čuo sam da je George Sand izrazit tip romanopisca. To me već unaprijed pripremi da *Nahoče François* zamislim kao nešto neopisivo i divno. Način pripovijedanja bio je namijenjen da pobudi radoznalost ili ganuće, a neki oblici izražavanja, koji izazivaju nemir ili tugu, no koje nešto obrazovaniji čitač prepoznaje kao zajedničke mnogim romanima, činili su mi se iskrenima — (ja sam, naime, svaku novu knjigu promatrao ne kao predmet, kome ima mnoštvo sličnih, nego kao individualnu osobu, koja razlog svoga postojanja nosi isključivo u samoj sebi) — činili su mi se kao uzbudljive emanacije posebnog bivstva baš toga *Nahočeta François*a. Pod tim tako svakodnevnim događajima, tako običnim stvarima, tako jednostavnim riječima osjećao sam neku neobičnu intonaciju, neki čudnovat naglasak. Otpoče radnja; učini mi se to nejasnija, što sam u ono vrijeme, dok bih čitao, često samo prelijetao očima preko

mnogih strana, a pritom maštao o nečem posve drugome. A prazninama, koje je ta rastresenost ostavljala u pripovijeci, pridruživale su se još i druge, jer je majka, kad bi mi ona glasno čitala« ispuštala sve prizore, u kojima se radilo o ljubavi. Zbog toga su mi sve one čudnovate promjene u uzajamnom odnosu između mlinarice i djeteta – koje je moglo obrazložiti samo napredovanje ljubavi, koja se radala – činile, kao da na sebi nose biljeg duboke tajne, pa sam rado zamišljao, da se to tajanstvo osniva na tom nepoznatom i tako blagom imenu »Nahoče«, koje je djetetu, koje ga je nosilo, davalo, a da nisam znao zašto, svoju živu, grimiznu i dražesnu boju. Premda je tako mama nevjerno čitala ipak je, kad bi u nekom djelu naišla na iznošenje istinskih osjećaja, zbog poštovanja prema djelu i jednostavne interpretacije, zbog ljepote i blagosti svoga glasa, čitala divno. Čak i u životu, kad Premda je tako mama nevjerno čitala ipak je, kad bi u neumjetnička djela, bilo je dirljivo vidjeti, s kolikim je obzirom iz svoga glasa, iz svojih pokreta i svojih razgovora uklanjala provalu radosti, koja bi mogla povrijediti majku koja je nekoć izgubila dijete, podsjećanje na imendan ili rođendan, koje bi starca moglo upozoriti na njegovu visoku dob, ili neki razgovor o kućanstvu, koji bi se mogao učiniti dosadan mladom učenjaku. Isto tako, kad je čitala prozu George Sandove – koja uvijek odiše onom istom dobrotom, onom moralnom otmjenošću, koju je mama naučila od bake da cijeni kao najveću vrijednost u cijelom životu, pa sam je ja tek mnogo poslije naučio, da te vrline ne drži vrednijim od svega i u knjigama – čitala bi pažljivo, nastojeći da iz svoga glasa ukloni svaku sićušnost, svako prenemaganje, koje bi moglo spriječiti moćnu plimu, da je ona unese u svoj glas i njime izrazi; unosila bi svu prirodnu nježnost, svu bogatu blagost koju su zahtijevale te rečenice, koje kao da su bile napisane baš za njezin glas i, da tako kažem, odzvanjale u cijelom registru njezine osjećajnosti. U nastojanju da ih izreče pravim glasom, pronalazila bi onaj usrdni naglasak, koji je postojao prije tih rečenica i koji ih je kazivao piscu u pero, ali koji napisane riječi ne označuju; zahvaljujući tome, blažila bi usput svaku tvrdoću glagolskih vremena, dodavala imperfektu i aoristu blagosti koje ima u dobroti, tuge koje ima u nježnosti, upravljala bi rečenicu, koja se svršavala, prema onoj, koja je imala započeti, čas ubrzavala, čas usporavala tok glasova, da ih time uključi, iako je njihova dužina bila različita, u jednoliki ritam, pa je toj tako običnoj prozi udahnjivala neku vrst osjećajnog i neprekidnog života.

Grižnja se moje savjesti smirila; prepuštao sam se milini te noći, u kojoj sam svoju majku imao uza se. Znao sam, da se takva noć neće moći ponoviti; da je najveća želja, koju bih mogao imati na tom svijetu, da za tih žalosnih noćnih sati zadržim mamu u svojoj sobi, suviše u opreci s potrebama života i voljom svih, a da bi njezino ispunjenje, koje su mi večeras odobrili, moglo biti što god drugo doli neobičan događaj i izuzetak. Sutra će moja tjeskoba opet početi, a mama neće ostati kod mene. Ali kad su se moje tjeskobe stišale, nisam ih više razumijevao; osim toga, sutrašnja je večer bila još daleko; govorio bih sebi da ću još imati dovoljno vremena da o njemu razmišljam, premda mi to vrijeme neće moći donijeti nikakve pomoći, jer se radilo o takvim stvarima, koje nisu ovisile o mojoj volji, nego mi je samo pomagalo, da mi se onaj razmak, koji je buduće časove tjeskobe još dijelio od mene, učini lakše izbježiv.

*

Tako sam dugo, kadgod bih se noću probudio i sjetio Combraya, uvijek vidio samo ovaj svijetli ulomak, isječen iz krila neprozirne tame, koji je bio nalik na one dijelove zgrade, koje bengalska vatra ili mlaz električna svijetla osvjetljuje i tako izdvaja iz ostalih dijelo-

va, koji ostaju uronjeni u mrklu noć. Baza je tog ulomka bila prilično široka; sastojala se od maloga salona, blagovaonice i početka mračna drvoreda, kojim bi dolazio gospodin Swann, taj nesvjesni uzročnik mojih žalosti. Predvorje, kojim bih odlazio prema prvoj stepenici stubišta, kojim mi je bilo tako teško da se uspinjem, i to samo stubište sačinjavali su vrlo uski trup te nepravilne piramide; a na vrhu je bila moja spavaonica i kratki hodnik sa staklenim vratima, kroz koja je ulazila mama. Ukratko, vidio sam uvijek samo taj najnužnije potreban dekor za dramu moga skidanja, kad bih polazio u krevet, nalik na onaj dekor, što ga kadšto navode programi starih kazališnih komada, koje izvode u provinciji; vidio bih ga uvijek u isto vrijeme, izdvojena od svega onoga, što ga je moglo okružavati, kako sâm izranja iz mraka, kao da se cio Combray sastojao sam od dva kata, koje povezuju uske stube, i kao da je uvijek bilo samo sedam sati na večer. Da me tko upitao, mogao bih mu, zaista, kazati, da je u Combrayu bilo i drugih stvari, da su postojali i drugi sati. Ali ono, čega bih se na taj način sjetio, pribavilo bi mi samo hotimično sjećanje, sjećanje inteligencijom, a budući da obavještenja, koja ona daje u prošlosti, ne sadržavaju ništa od te prošlosti, mene nikad ne bi obuzela želja da mislim na taj preostali dio Combraya. Sve je to u stvari za mene bilo mrtvo.

Zauvijek mrtvo? Možda.

U svemu tome ima mnogo slučajnosti, i jedan drugi slučaj, slučaj naše smrti često nam ne dopušta da dugo čekamo na blagonaklonost prvoga.

Ja držim vrlo mudrim ono keltsko vjerovanje, da su duše onih koje smo izgubili zarobljene u nekom nižem biću u kakvoj životinji, biljci ili neživu predmetu, i tako stvarno izgubljene za nas sve do onoga dana, koji za mnoge nikad ne osvane, kad se desi da pređemo pokraj nekog stabla, da dođemo u posjed nekog predmeta, koji je njihova tamnica. Tada one uzdržću, zovu nas, i čim smo ih prepoznali, čarolija je nestala. Mi smo ih oslobodili; one su pobijedile smrt, pa se vraćaju i opet žive s nama.

Isto je tako s našom prošlosti. Uzaludan je trud, kad je sviješću kušamo dozvati u pamet; svi su naponi naše inteligencije uzaludni: ona je sakrivena izvan njezina područja i dometa, u nekom materijalnom predmetu (u uzbuđenju, koje bi taj materijalni predmet u nama mogao izazvati), no taj nam predmet ostaje nepoznat. I samo o slučaju ovisi hoćemo li taj predmet prije smrti susresti ili nećemo.

Prošlo je već mnogo godina, a sve što god u Combrayu nije bilo pozornica ili drama moga odlaska u krevet, za mene više nije postojalo, kadli nekog zimskog jutra, kad sam se vratio kući, majka vidje da mi je hladno, pa mi ponudi da protiv svoga običaja popijem malko čaja. Isprva odbih, a zatim, ne znam zašto, pristadoh. Ona posla po jedan od onih kratkih i punanih kolača, koje zovu Mala Madelaine, a koji imaju oblik, kao da su izliveni u izljebanj ljušturi s oklopa Svetog Jakova. I tako uskoro makinalno prinesoh usnama žličicu čaja, u koji sam stavio komadić madelaine, da se razmekša. Bio sam utučen i iznemogao od tog turobnog jutra i perspektive žalosne budućnosti. Ali u istom onom trenutku, kad je gutljaj čaja izmiješan s mrvicama kolača dotakao moje nepce, ja uzdrhtah, svrativši pažnju na nešto izvanredna, što se zbivalo u meni. Preplavilo me neko divno uživanje, koje se pojavilo bez ikakve veze s bilo čime oko mene, ali mu nisam znao uzroka. Smjesta mi sve životne nedaće postadoše ravnodušne, njegovi mi se porazi učiniše bezopasni, a njegova kratkoća prividnom. Bilo mi je, kao kad čovjeka opije ljubav, koja isto tako ispunja dragocjenim sadržajem; ili, još točnije, taj sadržaj nije bio u meni, on je bio istovjetan sa mnom. Prestao sam se osjećati slab, bespomoćan, smrtan. Odakle je u mene prodrila ta snažna radost? Osjećao sam, da je vezana na okus čaja i kolača, ali da je neizmjerljivo šira od njega i da je sigurno druge naravi. Odakle potječe? Što je značila? S

koje strane da joj priđem? Popih drugi gutljaj i u njem ne nađoh ništa više, nego u prvome; treći mi dade još i nešto manje, negoli drugi. Vrijeme je, da prestanem: čini se, da moć napitka počinje slabiti. Jasno je, da istina, koju tražim, nije u njemu, nego u meni. On ju je u meni probudio, ali je sam ne pozna; on može samo beskonačno ponavljati, i to sa sve manje i manje djelovanja ono isto svjedočanstvo, koje ne znam protumačiti, ali o kome bih želio, da ga uvijek, kadgod hoću, mogu zapitati da ga vazda nađem neoštećena i da mi tada bude smjesta na raspoloženju radi konačnog razjašnjavanja. Odložih pladanj pa se obratih svome duhu. On mora naći istinu. Ali kako? Teška neizvjesnost, kao uvijek, kad duh osjeti, da je prostraniji od sama sebe; kad je onaj, koji traži, i sam cio neistražena zemlja, u kojoj mora tražiti i gdje mu sav njegov prtljag ne koristi ništa. Tražiti? Još više: stvoriti. On stoji licem u lice s nečim, čega još nema, što samo on može ostvariti i zatim izvesti ma vidik i obasjati svojim svijetlom.

I opet počeh sebe ispitivati, kakvo je to nepoznato stanje, koje sa sobom ne donosi nikakva logičnog svjedočanstva, nego samo nepobitnost svoje blaženosti, svoga stvarnog postojanja, pred kojim sve drugo iščezava. Pokušavam postići, da se opet pojavi. Vraćam se mišlju na trenutak, kad sam uzeo prvu žlicu čaja. Ponovo nalazim isto stanje, ali bez ikakva novog razjašnjenja. Zahtijevam od svoga duha nov napor da još jednom pred svijest izvede doživljaj koji izmiče. A da ništa ne oslabi polet, kojim će on pokušati da ga se ponovo dočepa, ja odстранjujem sve zapreke, svaku ovoj stvari stranu misao, zaklanjam svoje uši i svoju pažnju od buke, koja dopire iz susjedne sobe. Ali osjetivši da mi se duh bez uspjeha zamara, sad ga naprotiv primoravam, da se rasonodi onim, što sam mu malo prije branio, da misli na nešto drugo, da se odmori prije konačnog pokušaja. Zatim po drugi puta opústim sve oko njega, postavim licem u lice pred njega još uvijek prisutni okus onog prvog gutljaja, i osjetim, kako u meni treperi nešto, što se pomiče sa svoga mjesta, što bi htjelo da se izdigne, kao kad bi se nešto u velikoj dubini otkinulo sa svog sidra; ne znam, što je to, ali to se polagano uspinje; osjećam otpor i čujem žamor prevallenih daljina.

Nema sumnje, ono, što tako trepti na dnu moga bića, mora da je neka slika, neka zorna uspomena, koja je vezana o taj okus i sad pokušava da ga slijedi i tako dopre do mene. Ali ona se bori negdje predaleko i preneodređeno; Jedva zamjećujem njezin nejasni odsjaj, s kojim se isprepliće i stapa cio nedokučiv vrtlog uzburkanih boja; ali joj ne mogu razabrati oblik niti je, kao jedinog mogućeg tumača, zatražiti, da mi na razumljiv jezik prevede svjedočanstvo svoga suvremenika, svoga neodvojivoga druga: onog okusa; ne mogu je zamoliti, da me pouči, o kojim se posebnim okolnostima, o kojem se razdoblju prošlosti radi.

Hoće li ikad stići na površinu moje jasne svijesti ta uspomena, taj davni trenutak, koji je privlačna sila jednog istovjetnog trenutka pomakla u takvoj nedoglednoj daljini pokrenula i digla s najvećih dubina cijelog moga bića? Ne znam. Sad više ništa ne osjećam; zaustavila se, a možda i opet pala u dubine; tko zna, da li će se ikad opet uzdići iz svoga mraka? Deset puta moram iznova otpočinjati i sagibati se nad nju. A svaki me puta kukavičluk, koji nas odvraća od svakog teškog nastojanja, od svakog važnog djela, nagovara, da se svega okanim, da popijem svoj čaj i da mislim naprosto na svoje današnje brige, na svoje sutrašnje želje, koje se bez napora i lako daju preživakavati.

I tad mi odjednom pred očima iskrsne uspomena. Taj okus pripada komadiću madelaine, koji mi je u Combrayu, u nedjelju ujutro (toga dana naime nisam izlazio sve do početka mise) davala tetka Léonie, kad bih došao u njezinu sobu, da je pozdravim; namočila bi ga u običan ili lipov čaj, i tada mi ga dala. Izgled male madelaine nije me ničega sje-

tio, sve dok je nisam okusio; možda zato, što sam ih odonda često viđao na slastičarskim policama, ali ih nisam jeo, pa je njihova slika napustila one combrayske dane te se vezala uz druge, novije; možda zato, što više ništa od tih napuštenih uspomena, koje su tako dugo ostale izvan moga sjećanja, nije živjelo, i sve se raspalo; njihovi su oblici (pa i oblik one male slastičarske, pod onim strogim i bogoboječnim naborima tako tuste i čulne školjkice) propali, ili su bili samo uspavani, pa su izgubili ekspanzivnu snagu, koja bi im omogućila da dopru do svijesti. Ali kad od neke davne prošlosti, poslije smrti bića, poslije razorenja stvari, više nema ničega, tad još uvijek ostaju samo miris i okus; premda su nježniji, ipak imaju više životne snage, manje su tvarni, ali postojaniji, vjerniji, pa žive duže, kao da su duše, u sebi čuvaju sjećanje, očekivanje i nadu, i kraj ruševina svega drugoga, na svojim sitnim, jedva zamjetljivim kapljicama nepokolebljivo nose cijelu golemu zgradu uspomena.

I čim sam prepoznao okus u lipov čaj namočena komada madelaine, koji mi je svake nedjelje davala tetka Léonie (tada još doduše nisam znao razlog, zbog koga me ta uspomena tako usrećivala, nego sam to otkriće morao odgoditi za mnogo poslije), odmah se pojavi i stara, siva kuća na ulicu, u kojoj je bila njezina soba, pa se kao kazališni dekor pridruži malom paviljonu, koji je gledao na vrt, a koji su na njezinoj stražnjoj strani nadogradili za moje roditelje (i baš to je bio onaj krnji komad, koji sam dosad jedini vidio); a s kućom se pojavi i grad. Trg, kamo su me slali prije ručka, ulice, kojima sam trčao od jutra do večeri, po svakom vremenu, i šetnje, na koje smo odlazili, kad je bilo lijepo vrijeme. I kao što se dešava u onoj igri, kojom se Japanci zabavljaju uranjajući u porculansku zdjelu punu vode komadiće dotad bezlična papira, koji se, tek što je umočen, isteže, savija, bojadiše, diferencira, pretvara u cvijeće, kuće i određene osobe, koje je moguće prepoznati, tako je i sad sve cvijeće iz našega vrta, iz Swannova perivoja, tako su svi lopoči s Vivonne, oni dobri seoski ljudi, njihovi mali domovi, crkva i cio Combray sa svojom okolinom, tako je sve što ima oblik i čvrstoću, i grad i vrtovi, izašlo iz moje čaše čaja.

II.

Combray se na daljinu od deset milja uokrug, pri pogledu iz vlaka, kad smo u posljednjoj sedmici pred Uskrs dolazili onamo, sastojao samo iz crkve; ona ga je cijela sažimala u sebe, predstavljala i govorila o njemu i u njegovo ime daljinama; dolazeći bliže, vidjelo se, da na otvorenu polju, u zavjetrini oko svoga visokog i tamnog skuta drži skupljene, kao pastirica svoje ovce, vunaste i sive hrptove na gomilu skupljenih kuća, koje je ostatak srednjovjekovnih bedema ovdje-ondje opkoljavao tako savršenom kružnom crtom, kao kakav gradić na primitivnoj slici. Stanovanje u Combrayu bilo je ponešto žalosno, jer su njegove ulice, s kućama od crnkasta kamena iz toga istog kraja (a svaka je imala pred ulazom nekoliko stepenica i bila ukrašena zabatom, koji je pred kuću bacao sjenu), bile tako mračne, da je već rano predvečer, čim bi san počeo da se gasi, trebalo u »dvoranama« podizati zavjese; te su ulice nosile ozbiljna imena po svecima (od kojih su mnogi bili u vezi s historijom prvih gospodara Combraya); tako, ulica Svetog Hilarija, ulica Svetog Jakova, u kojoj je bila kuća moje tetke, ulica Svete Hildegarde, na koju je gledala ograda, i ulica Svetoga Duha, na koju su se otvarala mala, pobočna vrata njezina vrta; i te combrayske ulice postoje u tako zabačenom dijelu moga pamćenja, islikane su tako različitim bojama od onih, koje danas za mene prekrivaju svijet, da mi se uistinu sve one, kao i crkva na Trgu, koja ih je nadvisivala, čine još mnogo nestvarnije od slika, što ih je bacala magična svjetiljka; i stoga mi se na časove čini: kad bih opet mogao proći ulicom Svetog Hilarija ili unajmiti sobu u Ptičjoj ulici, u starom svratištu Prostrijeljeno ptici, iz čijih se podrumskih prozora dizao neki kuhinjski miris, koji se i sad još, isto tako isprekidano i isto tako topao javlja u mome sjećanju, bio bi to mnogo čudasniji i natprirodniji dolazak u vezu s Onostranim, nego što bi bilo sklapanje poznanstva s Golom ili razgovor s Genevièvom od Brabanta.

Bratučeda moga djeda – moja pratetka – kod koje smo stanovali, bila je majka one tetke Léonie, koja poslije smrti svoga muža, moga tetka Octava, nije više htjela izlaziti najprije iz Combraya, zatim u Combrayu iz svoje kuće, zatim iz svoje sobe, pa, na kraju, iz svoga kreveta, te tako više nije »silazila«, ležeći uvijek u nekom neodređenom stanju ožalošćenosti, tjelesne nemoći, bolesti, fiksne ideje i pobožne pokornosti. Njezin odjeliti stan gledao je na ulicu Svetoga Jakova, koja se u velikoj daljini završavala na Velikoj livadi (za razliku od Male livade, koja se zelenila u sredini grada, između triju ulica), i koja je, onako jednolična, sivkasta, sa tri visoke stepenice od pješčana kamena gotovo

pred svakim vratima bila nalik na mimohod, na djelo nekog klesara gotskih kipova, koji bi ih načinio od onoga istog kamena, od kojega bi izvajao i kakve jaslice ili kalvariju. Tetka je sad u stvari stanovala još samo u dvije sobe, koje su bile jedna do druge, te je poslije podne boravila u jednoj, dok su drugu zračili. To su bile onakve provincijske sobe, koje nas (isto onako, kao što su u nekim zemljama cijeli predjeli zraka ili mora osvjetljeni ili namirisani mirijadama praživotinja, koje uopće ne vidimo) očaravaju tisućama mirisa, iz kojih izbijaju kreposti, mudrost, davne navike i cio jedan tajni, prebogati, duhovni život, koji je raspršen među najfinijim česticama zraka; nema sumnje, to su bili još uvijek prirodni mirisi, koji su isto tako imali boju vremena, kao i mirisi na susjednom polju, ali su ipak već bili kućevni, čovječji, ustajali mirisi, onaj divni, izvanredni, žele od svega voća, koje dozrijeva u toku cijele godine, te je ostavilo voćnjake, da bude spremjeno u ormaru; to su doduše sezonski mirisi, ali su; vezani za pokućstvo i kućni, te kad vani pada solika, oni slašću toplu hljeba ublažavaju oštrinu studena vremena; dokoni su i točni kao seoski sat, tumaraju, a u isti su mah sređeni, bezbrižni i oprezni, odišu rubljem, jutrom i pobožnošću, sretni su jer u sebi sadrže mir, koji ipak sa sobom donosi samo porast tjeskobe, jer u sebi nose prozaičnost, koja služi kao golemi rezervoar poezije onome tko prolazi takvom sobom, a da u njoj ne živi. Zrak je tu bio zasićen finom svježinom tako hranjive i tako sočne tišine, da sam onuda prolazio samo u nekom gurmanjskom raspoloženju; tako je to bilo napose za onih prvih, još studenih jutara uskršnje sedmice, kad sam to izrazitije osjećao, jer sam tek nedavno stigao u Combray: prije nego što bih ušao da zaželim dobro jutro svojoj tetki, puštali bi me, da časak počekam u prvoj sobi, gdje je još posve zimsko sunce došlo da se ogrije uz vatru, koju su već upalili između dviju opeka, pa je cijelu sobu okadila mirisom čađe i pretvarala je cijelu u onakav »pretprostor ispred peći« kakav susrećemo po selima, ili u ono krovište nad kaminom, kakvih ima u dvorcima, pod kojima čovjek želi, da vani provali, kiša, snijeg, ili čak neka diluvijalna katastrofa, da bi pored udobnosti osame i zaklonjenosti osjetio još i poeziju zimovnika; pođoh nekoliko koraka od klecala do naslonjača od jakog i gustog baršuna, koji su na mjestu, gdje se naslanja glava, uvijek bili presvučeni prevlakom opremljenom kukicama; a vatra je pekla tečne mirise, kao da su tijesto za kolač; sobni je zrak bio od njih kao grudast, a od vlažne i suncem obasjane svježine već su prije toga provreli i »uzdigli se«, pa ih je sad vatra izlistavala, pozlaćivala, nabirala, nadimala, pretvarajući ih u nevidljiv i opipljiv provincijalni kolač, u golemi »papučnjak«; ali tek što bih okusio njegove najpripečenije, najtečnije, najznamenitije arome, no u isto vrijeme i one suše arome, što su potjecale iz zidnih ormara, iz komode, iz papira islikanog granama, već bih se kao i uvijek, vraćao, da se s nepriznatom žudnjom kao na lijepak uhvatim na temeljni, smolav, otužni, neprobavljivi miris, pun voćnog zadaha što je dopirao s krevetnog pokrivača s cvijećem.

Iz susjedne bih sobe čuo tetku, kako poluglasno razgovara sama sa sobom. Uvijek je govorila samo prilično tiho, jer je vjerovala da u glavi ima nešto što se razbilo, pa sad lebdi, te bi to pomakla s mjesta kad bi progovorila preglasno; ali uza sve to nije nikad dugo šutjela, pa čak ni onda kad je bila sama; uvijek bi nešto govorila, jer je vjerovala da je to zdravo za njezino grlo i da će to, sprečavajući zastoj krvi, učiniti rjeđima ona gušenja i tjeskobe od kojih je trpjela; a osim toga, u potpunosti je nepokretnosti svoga života pridavala izvanrednu važnost svojim čak i najmanjim doživljajima; ona im je pripisivala pokretljivost, koja joj je otežavala, da ih zadrži za sebe, pa jer nije imala neke povjerljive osobe, kojoj bi ih mogla saopćiti, ona bi o njima izvještavala samu sebe u neprestanom monologu, koji je bio jedini oblik njezine aktivnosti. Tako se navikla da misli glasno, ali, na nesreću, nije uvijek obraćala pažnju, nema li možda koga u drugoj sobi, pa sam je ta-

ko često čuo, kako govori samoj sebi: »Trebalo da se svakako sjetim da nisam spavala« (ona je naime sebi nepopustljivo uobrazila, da »nikad ne spava«, pa je to ostavljalo traga u govoru svih nas postavši dokazom uvažavanja te njezine tvrdnje: ujutro bi Françoise dolazila ne da je »budi« nego bi »ulazila k njoj«; kad bi tetka preko dana zaželjela, da malko prospava, govorilo se, da želi da »razmišlja« ili da se »odmori«; a kad bi joj se desilo, da se u razgovoru tako zaboravi, pa da kaže: »ono što me probudilo« ili »sanjala sam«, sva bi se zacrvenila i odmah brzo popravljala).

Nakon jednog časka ulazio bih, da je poljubim; Françoise je za nju pripremala običan čaj; ili bi tetka, ako se osjećala uzrujana, tražila, mjesto običnoga, ljekoviti čaj, pa je tada bila moja dužnost da iz ljekarničke kesice na tanjurić istresem potrebnu količinu lipova cvijeća, koje je zatim trebalo metnuti u uzavrelu vodu. Isušene su ga peteljke ispreplele u hirrovitu rešetku, a u njezine su se očice otvarali blijedi cvjetovi, kao da ih je neki slikar rasporedio i postavio u najdekorativniji položaj. Lišće je izgubilo ili promijenilo svoj izgled, pa je postalo nalik na najrazličitije stvari: na prozirno krilo muhe, na bijelu poleđinu naljepnice, na ružinu laticu, ali sve to kao kad bi sve te stvari bile nagomilane na hrpu, zdrobljene ili isprepletene, kao kad ptice prave gnijezdo. Tisuću beskorisnih sitnih pojedinosti – dar dražesne apotekarove darežljivosti – kojih ne bi bilo u nekom umjetnom preparatu, poklanjao mi je, kao knjiga, u kojoj s čuđenjem i udivljenjem susrećemo ime nekog znanca, zadovoljstvo što razumijem i vidim, da su to latice isto tako pravog lipovog cvijeća, kao što je i ono na Kolodvorskoj aveniji, istina izmijenjenog (i to baš zato, što nije patvorina), ali istinskog i u isto vrijeme tako starog. I svako novo svojstvo bilo je u stvari samo prurušeno staro svojstvo: u malim, sivim kuglicama prepoznao sam zelene pupoljke, koji nisu dočekali, da im dođe rok; ali nada sve me ružičasti, kao mlađak izvinuti, nježni iverak, zbog koga se cvijeće izdvajalo iz krhke šume peteljki, s kojih je visjelo kao sitne zlatne ruže, obavještavao, da je te latice ljekarnička kesica sahranila za proljetnih večeri, još prije cvjetanja; poslužio je kao znak isto onako, kao što trag boje na zidu upozorava na mjesto, gdje je bila zidna slika, koje više nema, na one dijelove freske, gdje su bila stabla »u boji«, za razliku od drugih, nebojenih mjesta. Taj ružičasti plamen voštanice, to je još uvijek bila njihova, premda napo ugašena boja, koja kao da je zadrijemala u tom njihovom skućenom životu, kojim sada žive i koji je kao neki suton cvijeća. Uskoro je tetka mogla u svoj uzavreli čaj, kojega je okus po osušenom lišću ili uvelom cvijeću uživala u polaganom naslađivanju, umočiti malu madelainu; a kad se dovoljno razmekšala, onda bi i meni pružila jedan komad.

S jedne strane njezina kreveta stajala je velika, žuta komoda od limunova drva i stol, koji je u isto vrijeme sjećao na ljekarnički laboratorij i na glavni oltar; na njemu je, iznad malog kipa Blažene Djevice i boce s vodom Vichy-Célestins, bilo misnih knjiga, liječničkih recepata i svega onoga, što joj je trebalo, da iz svoga kreveta može pratiti službu božju i održavati dijete, da može u pravi čas uzeti pepsin i prisustvovati večernjici. S druge je strane kreveta bio prozor pa je imala pred očima cijelu ulicu; s nje je za rasonodu od jutra do večeri, poput perzijskih prinčeva, čitala svakodnevnju, ali od pamtivijeka jednaku kroniku Combraya, koju je zatim komentirala s Françoisom.

Jedva da je prošlo pet minuta otkako sam ušao k tetki, a već bi me slala iz sobe, od straha, da je ne bih izmorio. Pružila bi mojim usnama blijedo, žalosno i bezbojno čelo, na kome u to jutarnje doba još nije u red dovela svoju lažnu kosu, i na kome su kosti stršale kao šiljci trnove krune ili zrna brojanice, pa bi mi kazivala: »Hajde, idi, jadno moje dijete, spremi se za misu; pa ako dolje susretneš Françoisu, reci joj, da se ne zabavi predugo oko vas, nego da uskoro dođe pogledati, da li mi štogod treba.«

Françoise je već godinama bila u njezinoj službi i tada nije ni slutila, da će jednom potpuno prijeći k nama, ali je za onih mjeseci, kad smo mi bili u Combrayu, zaista svoju tetku pomalo zanemarivala. U ono davno doba moga djetinjstva, još prije nego što smo počeli dolaziti u Combray, kad je tetka Léonie još provodila zimu u Parizu, kod svoje majke, ja sam Françoisu poznao tako površno, da mi je mama na Novu godinu, prije nego što bismo ušli k pratetki, stavljala u ruku komad od pet franaka i govorila: »Napose pazi, da se ne prevariš u osobi. Pričekaj s davanjem sve dok me ne začuješ gdje govorim: "Dobar dan, François"; u isti mah ću ti čas lagano dotaknuti ruku.« Tek što smo stigli u mračno tetkino predsoblje, a već ugledasmo u tami, pod tuljcem blistavo bijele, ukružene i krhke kapice, koja kao da je bila načinjena od livena šećera, koncentrične valove smiješka, koji je unaprijed zahvaljivao. To je bila Françoise; nepomično je stajala u okviru malih vrata hodnika, nalik na kip svete u niši. Kad smo se malo navikli na tu tminu, što priliči kapelicama, razabrali bi na njezinom licu nesebičnu ljubav prema čovječanstvu, ono raznježeno poštovanje prema višim društvenim razredima, koje je u najboljim djelovima njezina srca rasplamsavala nada u novogodišnji dar. Mama me žestoko uštine za ruku i reče jakim glasom: »Dobar dan, François.« Na taj se znak moji prsti rastvore i ja ispuštim komad novca, koji nađe zbunjenu, ali ispruženu ruku, koja je pošla, da ga primi. Ali otkad smo dolazili u Combray, ja nisam nikoga bolje poznao od Françoise; bili smo njezini ljubimci, osjećala je prema nama, bar za prvih godina, s jednako toliko poštovanja, kao i prema tetki, živahniju naklanost, jer smo osim ugleda, što smo dio iste porodice (ona je poštivala one nevidljive veze, što članove jedne porodice vezuje kolanjem iste krvi u njihovim žilama, onim istim strahopoštovanjem koje susrećemo kod grčkih tragedija), posjedovali i čar, što nismo njezini svakodnevnici gospodari. Zbog toga nas je onoga dana, kad smo stizali, još uoči Uskrsa, kad je često još znao duvati studen vjetar, pa, bi je mama ispitala o njezinoj kćeri, o njezinim unucima, da li joj je unučić dobar, što se od nje i očekivalo, i da li je nalik na baku, dočekivala s velikom radošću, i žalila nas, što već nije ljepše vrijeme.

A kad su bile nasamo, mama je, znajući, da Françoise još uvijek oplakuje svoje davno umrle roditelje, sažalno o njima govorila, pitajući je za tisuću pojedinosti o njihovu životu.

Pogodila je, da Françoise ne voli svoga zeta, da joj on kvari veselje kad bi se sastajala sa svojom kćeri i da s njom ne govori tako otvoreno kad je i on prisutan. I stoga, kad bi Françoise odlazila u neko selo nekoliko milja daleko od Combraya da ih posjeti, mama bi joj sa smiješkom govorila: »Ako je Julien morao nekamo otići, pa ako budete imali Margueritu cijeli dan samo za sebe, bit ćete očajni, zar ne, François? Ali vi ćete se s tim već nekako pomiriti!« A Françoise bi kroz smijeh odgovarala: »Gospođa zna sve; gospođa je gora od Röntgenovih zraka (izgovarala je riječ »Röntgenovih« s usiljenom teškoćom i sa smiješkom, želeći da se samoj sebi naruga, što se ona, neznanica, služi tako učenicim izrazima), koje su dobavljene za gospođu Octave i koje vide i ono što čovjek ima u srcu.« A odmah bi se zatim izgubila, jer ju je zbunjivalo što se netko njome bavi, a možda i zato, da je ne vide, kako plače; mama je bila prva osoba, koja je u njoj pobudila onaj slatki osjećaj, da njezin život, da njezina sreća, da boli jedne seljakinje mogu biti zanimljive i postati motiv za radost ili žalost još i nekoga drugoga, a ne samo nje same. Tetka se pomirivala time, da za vrijeme našeg boravka ponekad ostane bez Françoisine pomoći, jer je znala, kako je mama visoko cijevala službu te inteligentne i tako marljive služavke, koja je bila isto tako lijepa već u pet sati ujutro, u svojoj kuhinji, sa svojom kopicom na glavi, na kojoj su blistavi i kruti nabori bili kao od porculana, kao i onda, kad se obuk-

la da ide na veliku misu; sve je obavljala dobro, radila je kao konj, bez obzira, da li se osjećala dobro ili ne, a uvijek bez buke, kao da ne radi ništa; ona je jedina od sve tetkine posluge, kad bi mama zatražila vruće vode ili crne kave, donosila zaista vreću; ona je pripadala onoj vrsti posluge, koja se strancu, kad prvi puta dođe, najmanje sviđa, možda zato, što se ne trudi, da ga osvoji i što prema njemu ne pokazuje dovoljno susretljivosti, znajući veoma dobro, da joj on nije potreban i da bi radije njega prestali primati, nego što bi nju otpustili; no do takve posluge gospodari baš najviše drže, jer su iskušali njihove stvarne sposobnosti, pa ne vode brigu o onom površnom čaru, o onom uslužnom brbljanju, koje ostavlja povoljan dojam kod posjetitelja, no koje često sakriva nepopravljivu nevrijednost.

Kad se Françoise već pobrinula, da moji roditelji imaju sve što im treba, pa se prvi puta uspinjala k tetki, da joj dade pepsin i da je upita što će jesti za ručak, rijetko se dešavalo, da još nije bilo potrebno, da o nečem kaže svoje mišljenje ili protumači kakav važan događaj:

– Zamislite, Françoiso, gospođa Goupil je za više od četvrt sata zakasnila da dođe po svoju sestru; ako se još malo zadrži na putu, ne bi me nimalo začudilo, da stigne poslije podizanja.

– Pa u tom nema ništa čudnovato – odgovorila bi Françoise.

– Françoiso, da ste došli prije pet minuta, vidjeli biste gdje prolazi gospođa Imbert i nosi dvaput veće šparge nego što su one, koje je imala stara Callot; nastojte, da od njezine služavke doznate, gdje ih je dobila. Vi nas ove godine svakoga dana hranite špargama, pa ste za naše putnike mogli i vi nabaviti onakvih.

– Ne bi me nimalo čudilo, da su te šparge iz vrta gospodina župnika – odgovorila bi Françoise.

– Ah, baš vam vjerujem, jadna moja Françoiso – odgovori tetka slegavši ramenima; – iz vrta gospodina župnika! Kao da ne znate, da kod njega uspijevaju samo jadne, sitne špargice, bez ikakve vrijednosti. Kažem vam, da su one bile debele kao ruka. Dakako, ne kao vaše, nego kao ova moja jadna ruka, koja je opet ove godine tako jako izmršavila.

– Jeste li čuli, Françoiso, onu zvonjavu, koja mi je probila uši?

– Nisam, gospođo Octave.

– Ah, jadna moja djevojko, mora da imate pošteno tvrdu glavu, možete zahvaliti dragome bogu! Maguelone je došla po doktora Piperauda. Smjesta je zatim izašao s njom, pa su zaokrenuli u Ptičju ulicu. Mora da je neko dijete bolesno.

– Ah, evo ti ga, bože moj! – uzdahne Françoise, koja nije mogla slušati kako se govori o nesreći, koja je zadesila makar i nekog neznanca čak i negdje daleko u svijetu, a da ne počne jadikovati.

– Ta za koga je, Françoiso, zvonilo mrtvačko zvono? Ah, bože moj, sigurno za gospođu Rousseau. Nijesam li, eto, zaboravila, da je preminula prošle noći! Ah, vrijeme je, da me dobri bog pozove: poslije smrti svoga jasnoga Octava posve sam izgubila glavu. Ali ja vam oduzimam vaše vrijeme, dijete moje.

– Ta ne, gospođo Octave, moje vrijeme nije tako skupo; onaj tko ga je stvorio, nije nam ga prodao. Idem samo da vidim nije li se vatra ugasila.

Tako su Françoise i tetka tokom te jutarnje sjednice zajedno procjenjivale prve događaje dana. Ali kadšto su ti događaji poprimali tako tajanstven i ozbiljan značaj, da bi tetka

osjetila, da neće moći dočekati onaj trenutak, kad se Françoise sama uspne k njoj, pa bi četiri, strahovita udarca zvončetom odjeknula po cijeloj kući.

– Ali, gospođo Octave, još nije vrijeme za pepsin – rekla bi Françoise. – Da vam nije zlo?

– Ta nije, Françoise – odgovori tetka; – to jest, da, pa vi dobro znate da su sada trenuci kad mi je posve dobro veoma rijetki; jednoga ću dana samo zaspati, kao gospođa Rousseau, a neću imati vremena ni da se snađem; ali nisam radi toga zvonila. Nećete mi uopće vjerovati: malo prije sam vidjela, kao što sada vas vidim, gospođu Goupil s nekom djevojčicom, koju uopće ne poznajem. Otiđite, dakle, Camusu i kupite za dva soua soli. Čudila bih se, kad vam Théodore ne bi znao reći, tko je to.

– Pa to je sigurno kćerka gospodina Pupina – odgovori Françoise, kojoj je bilo milije da sada odmah protumači, jer je toga jutra već dva puta bila kod Camusa.

– Kćerka gospodina Pupina! Oh! Baš vam vjerujem, jadna moja Françoise! Pa da je nisam prepoznala!

– Ali ja ne mislim na onu veliku, gospođo Octave, nego na onu malu, djevojčicu, na onu, koja je u pansionu u Jouyu. Čini mi se, da sam je jutros već vidjela.

– Ah, da nije ta! – reče tetka. – Sigurno je došla preko praznika. To je! Nije potrebno, da idete pitati; sigurno je došla preko praznika. Ali onda ćemo svakako odmah vidjeti i gospođu Sazerat, kako dolazeći na ručak zvoni na vrata svoje sestre. Bit će, da je tako! Vidjela sam maloga od Galopina, kako nosi tortu. Vidjet ćete, torta je išla gospođi Goupil.

– Čim je kod gospođe Goupil neka posjeta, onda nećete dugo čekati, gospođo Octave, pa ćete ugledati svu njezinu rodbinu, kako dolazi na ručak, jer još malo, pa smo blizu podneva – reče Françoise, kojoj se žurilo da se vrati dolje i pozabavi ručkom, pa se nije nimalo ljutila, što je mogla tetki ostaviti takvu rasonodu u perspektivi.

– Oh, neće doći prije podneva – rezignirano odgovori tetka, no ipak dobaci zidnom satu nestrpljiv, ali potajan pogled, jer nije htjela dopustiti, da se vidi, da nju, koja se odrekla svega, ipak tako živo zanima ručak, koji daje gospođa Goupil, na koji će nažalost morati da čeka čak još više od jednoga sata. – A k tome, to će pasti baš u vrijeme moga ručka! – reče ona samoj sebi u po glasa. Njezin joj je ručak bio dovoljna rasonoda, pa nije u isto vrijeme željela i još neku drugu. – Samo nemojte nikako zaboraviti, da mi mekano jaje donesete na plitkome tanjuru! – Samo su ti tanjuri bili ukrašeni sadržajima iz priča, pa se tetka pri ovakvom obroku zabavljala čitanjem legende s onoga tanjura, koji bi joj toga dana donijeli na stol. Stavljala bi naočale i odgonetavala: Alibaba i četrdeset razbojnika, Aladin ili čarobna svjetiljka, te govorila kroz smiješak: Vrlo dobro, vrlo dobro.

– Rado bih otišla Camusu... – rekla bi Françoise, videći, da je tetka više ne namjerava onamo poslati.

– Ali ne, više nije potrebno, to je sigurno gospođica Pupin. Žao mi je, jadna moja Françoise, što sam vas bez razloga zvala da dođete gore.

Ali tetka je dobro znala, da je nije zvala bez razloga, jer je u Combrayu neka osoba, koju »nitko ne pozna« bila isto tako malo vjerojatna pojava, kao i posjet nekog boga iz mitologije; i zaista, nitko se nije sjećao, da se svakom takvom zgodom, kad bi se na opće zaprepaštenje u ulici Svetoga Duha ili na trgu pojavila neka takva osoba, ne bi pomnim istraživanjem najzad dokazalo, da se ta bajoslovna osoba zapravo svodi na razmjere obič-

nog »poznatog lica«, bilo da je poznata osobno ili apstraktno, po svom građanskom stanju, to jest, po tome što je u nekom stepenu srodstva s ljudima iz Combraya. Tako je to, na primjer, bio sin gospođe Sauton, koji se vratio iz vojske, ili nećaka opata Perdreauxa, koja je izašla iz samostana, pa župnikov brat, poreznik u Chateaudunu, koji se povukao u mirovinu, ili je došao, da provede praznike. Pri pojavi takvih ljudi čovjeka bi samo na čas prevario osjećaj, kao da vjeruje, da u Combrayu ima ljudi, koje nitko ne poznaje, a sve samo zato, što ih nisu smjesta prepoznali ili identificirali. A ipak, gospođa Sauton i župnik najavili su mnogo prije, da očekuju svoje »putnike«. Kad bih se navečer, po povratku kući, popeo k tetki, da joj ispriповjedim našu šetnju i bio tako nerazborit, da joj kažem, da smo kod Starog mosta susreli nekog čovjeka, koga moj djed ne poznaje, ona bi uskliknula: »Čovjeka, koga djed uopće ne poznaje? Ah, baš ti vjerujem!« Ali ta bi je vijest ipak malko uzbudila, pa je željela da s time bude načisto, te bi djeda pozvali, da dođe gore. — Koga ste to susreli kod Starog mosta, ujače? Nekog čovjeka, koga uopće ne poznajete? — Ali, da — odgovorio bi djed; — ta to je Prosper, brat vrtlara kod gospođe Bouilleboeuf. — Ah! Dobro je — reče tetka; bila je umirena i malko crvena; zatim bi slegla ramenima i dodala ironično: — Zato mi je, dakle, rekao, da ste susreli nekog čovjeka, koga vi uopće ne poznajete! — A meni bi poslije toga preporučili, da drugom prilikom budem obazriviji, i da tetku više ovako ne uzrujavam nepromišljenim riječima. U Combrayu su tako dobro poznavali svakoga, životinje i ljude, da tetka, ako je slučajno vidjela nekog psa »koga uopće nije poznavala«, nije prestajala misliti na njega, te bi toj neshvatljivoj činjenici posvećivala sve svoje sposobnosti induktivnog mišljenja i sve svoje slobodne sate.

— To je sigurno pas gospođe Sazerat — rekla bi Françoise bez osobito sigurnog uvjerenja, ali s ciljem, da je umiri i da tetka sebi ne »razbija glavu«.

— Kao da ne poznajem psa gospođe Sazerat! — odgovorila bi tetka, jer njezin kritički duh nije mogao tako olako prihvatiti kakvugod činjenicu.

— Ah! Bit će sigurno onaj novi pas koga je gospodin Galopin donio iz Lisieuxa.

— Ah, da nije to!

— Čini se, da je to veoma umiljata životinja — dodavala bi Françoise, kojoj je to rekao Théodor; — pametna je kao ljudsko stvorenje, uvijek je ljubazna, uvijek dobro raspoložena, uvijek ima nešto dražesno u vladanju. Rijetkost je da ovako mlada životinja bude ovako uljudna. Ali, gospođu Octave, morat ću vas ostaviti, nemam vremena za zabavu, skoro će deset sati, u mom štednjaku još i ne gori vatra, a još moram očistiti šparge.

— Kako, zar opet šparge, Françoise! Ta vas je ove godine spopala prava bolest za špargama! Dosadit ćete s tim našim Parižanima!

— Ta neću, gospođu Octave, oni to veoma vole. Kad se vrate iz crkve, bit će tako gladni, da ćete vidjeti, kako će ih jesti. Neće preokrenuti tanjure!

— Ali sad su već sigurno u crkvi! Bit će dobro, da se požurite. Idite, pa nadgledajte svoj ručak.

Dok je tetka ovako prijateljski razgovarala s Françoisom, ja sam pratio svoje roditelje na misu. Kako sam volio našu crkvu i kako je dobro još i sad vidim! Njezin je stari trijem, kojim smo ulazili, bio sav crn i rupičast kao žlica za skidanje pjene; na uglovima je bio istrošen i duboko uduben (jednako kao i škropionica, kojoj nas je dovodio), kao da je blagi doticaj kabanica mnogih seljaka, koji su ulazili u crkvu i plahi dodir njihovih ruku, kad bi uzimali svetu vodu, mogao zato što se ponavljao vjekovima steći razornu snagu, ugnuti kamen i u nj urezati brazde poput onih, što ih usjeca kolski kotač u ugaoni ka-

men, o koji se krza svakoga dana. Ni njegove nadgrobne ploče, pod kojima je plemeniti prah ovdje pokopanih combrayskih opata ovako u koru predstavljao kao neki duhovni tarac, nisu bile od nepokretnije i tvrđe građe; i njih je vrijeme omekšalo i poput meda prelilo preko granica njihove vlastite isklesane četvorine, prelazeći je jednim plavim valom, koji je u stranu odvuкао jedno cvijećem ukrašeno gotsko veliko slovo i potopio bijele ljubice na mramoru; a s ove strane granice, na drugom mjestu, one su se naprotiv uvukle, još više stisnuvši eliptični latinski natpis, uvodeći još jedan novi hir u raspored tih kratica, približavajući po dva slova jedne riječi, kojoj su druga opet bila razvučena u nesrazmjeran razmak. Njezini prozori nisu nikad tako blistali, kao onih dana, kad se sunce jedva pokazivalo, tako da je čovjek mogao biti siguran, ako je vani sivo vrijeme, da će u crkvi biti lijepo; jedan je od njih bio u svoj visini ispunjen jednom jedinom osobom, koja je bila nalik na kralja u igraćoj karti, pa je živjela ondje gore, pod arhitektonskim baldahinom, između neba i zemlje; (kadšto je čovjek u radnim danima u podne, kad nema mise – za jednoga od onih rijetkih trenutaka, kad se činilo, da je crkva – onako prozračena, prazna, humanija i raskošna, sa sunčanim svijetlom na svom bogatom pokućstvu – gotovo upotrebljiva za stanovanje, kao kakvo predvorje od izvajana kamena i islikana stakla u nekom srednjovjekovnome dvorcu – u njegovom kosom i plavom odrazu vidio gospođu Sazerat kako je na čas poklekla, odloživši na susjedno klecalo čvrsto zavezan paketić kolačića, koje je malo prije kupila kod slastičara nasuprot crkve te ih nosi kući za ručak); na drugom je neka planina od ružičasta snijega, ispod koje se odvijala bitka, činilo se, injem pokrila neposredno sam prozor, pa ga nadimala svojim solikastim nemirom, te je stoga bio nalik na prozor, na kome su ostale pahuljice snijega, ali takve pahuljice, koje obasjava neka zora (nema sumnje, ona ista zora, koja je začelje oltara orumenila tako svježim grimizom, da se prije činilo, da ga je onamo za trenutak poslao neki brzi bljesak izvana, koji je svakog hipa spreman da se ugasi, negoli da je potjecao od boja, zauvijek vezanih o kamen); a svi su ti prozori bili tako stari, da se ovdje ondje vidjelo kako se njihova srebrna starost iskri prašinom vjekova i kako pokazuje sjajno i do kraja izlizano tkivo svoje nježne staklene tapetarije. Jedan je od njih bio smješten visoko i podijeljen u stotinu malih, pravokutnih stakala, na kojima je prevladavala plava boja; bio je nalik na igru karata, poput onih, što su imale razonoditi kralja Charlesa VI.; ali bilo da je izvana sinula zraka, bilo da je moj nemirni pogled preko toga naizmjenice ugašenog i ražarenog stakla pronio buran i dragocjen požar, on bi čas poslije toga zablistao promjenljivim bljeskom paunove povlake, a zatim uzdrhtao i zatreperio plamenom i fantastičnom kišom, koja je kapala odozgo, s tmurnog i pećinastog svoda, niz vlažne zidove, kao da sam to iza roditelja, koji su nosili svoje molitvenike, stupao lađom neke spilje, koju osvjetljava bljesak vijugavih stalaktita. Časak poslije mali bi rombični prozori postali duboko prozračni i poprimili nesalomljivu tvrdoću safira, kao da su postavljeni jedan do drugoga na nekom golemom grudnom oklopu; ali iza njih se osjećao (još mnogo draži od svih tih bogatstava) trenutni smiješak sunca; čovjek ga je mogao isto tako dobro prepoznati u plavom i mekom talasu, kojim je polijevao stare kamenove, kao i vani, na pločniku trga ili na sajamskoj slami; i čak za onih prvih nedjelja, u vrijeme kad smo dolazili još prije Uskrsa, ono me tješilo, ma da je zemlja još bila gola i crna, rasprostrući ovuda, jednako kao i kakvog historijskog proljeća u doba potomaka Louisa Svetog, taj blistavi i zlatni sag od staklenih potočnica.

Dva skupocjeno istkana goblena prikazivala su Esterinu ženidbu (tradicija je tvrdila, da su Asveru bile dane crte lica jednog od kraljeva Francuske, a Esteri crte jedne gospođe od Guermantesa, u koju je on bio zaljubljen). Jednom i drugom goblenu davale su boje, razlivši se, još neku posebnu izražajnost, plastičnost i osvjetljenje: na Esterinim je usna-

ma, već izvan crteža njihovih kontura, lebdjelo malko ružičaste boje, a žutilo se njezine haljine rasprostiralo tako uljevito i masno, da je haljina od toga dobila neku vrst čvrstoće i živo se izdizala u izbljedjeloj atmosferi; i zelenilo je drveća na donjim dijelovima svilenog i vunenoga saga ostalo živo, ali je na gornjima izbljedjelo, pa se iznad zagasito zelenih stabala isticalo bljeđom bojom žućkastih i pozlaćenih gornjih grana, koje kao da su napola iščezavale pod kosim i nenadanim svjetlom nekog nevidljivoga sunca. Sve to, a još više dragocjeni predmeti, koje je crkva dobila od ličnosti, koje su za mene bile gotovo legendarne (tako zlatni križ, koji je, kako se govorilo, svojom rukom izradio sveti Eloi, a darovao Dagobert, pa grob sinova Ludovika Njemačkog, izrađen od porfira i emajliranog bakra), sve to, zbog čega sam prolazio crkvom idući prema našim sjedištima kao da prolazim dolinom, koju pohode vile i gdje one, na čudo seljaka, na kakvoj pećini, na stablu ili u kakvoj bari ostavljaju opipljiv trag svoga natprirodnoga prolaska, – sve je to crkvu izdizalo u mojim očima kao nešto potpuno različito od svega ostalog u gradu; ona se pretvarala u zgradu, koja zaprema, ako se tako može reći, četiri dimenzije – četvrta je bila Vrijeme – rasprostirući kroz vjekove svoju ladu, koja je od traveje do traveje, od kapelice do kapelice, kao pobjeđivala i prevaljivala ne samo nekoliko metara, nego i razdoblja u nizu stoljeća, ostajući uvijek pobjednicom; iz oporog je i divljeg XI. stoljeća ponijela debljinu svojih zidova, iz kojih je to stoljeće provirivalo (svojim teškim lukovima, koji su u kasnijem vremenu začepljeni i oslijepljeni neotesanim kamenjem) samo u dubokoj usjeklini, koju su kraj trijema urezale stepenice zvonika; pa čak je i tamo bilo prikriveno dražesnim gotskim arkadama, koje su se koketno natisnule ispred njega, kao što se dvije starije sestre postavljaju ispred malog brata, koji je surov, mrzovoljan i loše odjeven, da ga tako sa smiješkom sakriju pred strancem; nad svim je tim iznad trga prema nebu pružala svoj zvonik, koji je gledao Louisa Svetog, a činilo se, kao da ga još uvijek vidi; dok je svojom kriptom uranjala u daleku merovingijsku noć, u kojoj su nam Théodore i njegova sestra, pipajući pod mračnim svodom, koji je svojim golemim prugama i žiljem bio nalik na opnu divovskog kamenog šišmiša, u svijetlu svijeće pokazivali grob male kćeri Sigisbertove i na njem dubok utisak – sličan tragu kakvoga fosila – za koji su govorili, da ga je udubla »kristalna svjetiljka, koja se one večeri, kad su pogubili tu franačku princezu, sama od sebe odriješila sa zlatnih lanaca, na koje je bila obješena na mjestu današnje apside, i zabila se, a da se kristal nije razbio, ni plamen ugasio, u grobni kamen, primoravši ga, da poput mekane tvari pred njom uzmakne.«

Može li se uopće govoriti o apsidi combrayske crkve? Bila je veoma nezgrapna, bez svake umjetničke ljepote, pa čak i bez vjerskog zanosa. Izvana je gledala na raskršće ulica, koje je bilo na nizbrdici, pa se njezino grubo stijenje izdizalo na temeljnom zidu od sasvim neizglađenih, šljunkom načičkanih kamenova; nije u sebi imala ništa posebno crkvenoga; prozori su stajali kao da su probijeni mnogo previsoko, i sve je to više bilo nalik na zid zatvora. I zaista, kad sam se poslije sjećao svih slavnihih apsida, koje sam u cijelom svom životu vidio, nikad mi nije palo na pamet, da s njima usporedim apsidu u Combrayu. Ali jednog dana, zaokrenuvši oko ugla neke provincijske ulice, opazih nasuprot raskršću triju ulica trošni i suviše uzdignuti zid s visoko probijenim prozorima, isto onako nepravilna lika, kao i combrayska apside. Tada nisam sebe, kao u Chartresu ili u Reimsu, upitao, s kakvom li je tu snagom izražen religiozni osjećaj, ali sam i nehotice uskliknuo: »Crkva!«

Crkva! Dobro poznata i jednostavna; graničila je u ulici Svetog Hilarija, gdje su joj bila sjeverna vrata, sa svojim dvjema susjedama, ljekarnom gospodina Rapina i kućom gospođe Loiseau, kojih se dodirivala bez ikakva razmaka; bila je skromna combrayska gra-

đanka, koja je mogla imati svoj broj u ulici, da su combrayske ulice uopće imale brojeva; činilo se, da bi trebalo da se poštar i kod nje zaustavi, kad je jutrom dijelio poštu, prije nego uđe gospođi Loiseau, a izašavši od gospodina Rapina; a ipak je između nje i svega drugoga, što nije bilo crkva, postojala međa, koju moj dub nikad nije uspio prijeći. Nimalo nije pomagalo što je gospođa Loiseau na svom prozoru imala fuksije, koje su poprimiti le nelijepu naviku da svojim granama dopuštaju da se onako spuštene glave pružaju kudagod hoće, pa tako njihovo cvijeće nije imalo nikakva prečeg posla, nego da odlazi, kad bi te grane već izrasle dovoljno daleko, da svoje ljubičaste i punokrvene obraze hladi na tamnom pročelju crkve; ali ipak te fuksije nisu zato za mene postale svete; između cvijeća i pocrnjela kamena, uz koje se ono pripijalo, moje oči doduše nisu opažale nikakav razmak, ali je moj duh bio svjestan nepremostiva ponora.

Zvonik Svetog Hilarija mogao se prepoznati već iz velike daljine, kako na obzorju ucrtava svoj nezaboravan lik, dok se Combray još nije ni pojavio; kad bi ga ugledao iz vlaka, koji nas je u uskršnjem tjednu dovezio iz Pariza, kako redom strši preko svih pruga na nebu, i na sve strane okreće svoga željeznog pjetlića, moj bi nam otac kazao: »Hajde, uzimajte pokrivače, stigli smo«. A na jednoj od naših najdužih šetnja, na koje smo odlazili iz Combraya, postojalo je jedno mjesto, na kome je suženi put odjednom izbijao na beskrajnu ravan, koju je na obzorju zatvarala izrezuckana pruga šuma; nju je nadvisivao samo nježni šiljak zvonika Svetog Hilarija; ali on je bio tako tanak, tako ružičast, da se činilo kao da je na nebu samo ugreben noktom, kome se prohtjelo, da tom krajoliku, da toj slici, koja prikazuje samo prirodu, ipak dade ovu malu biljegu umjetnosti, ovu osamljenu vijest o čovjeku. Kad se čovjek približavao, pa kad se već mogao vidjeti i ostatak četverouglastog i napo srušenog tornja, koji je bio niži i još se uvijek održavao pokraj zvonika, najviše bi se začudio crvenkastoj i sumornoj boji kamenja; i kad se tako za jesenjih, maglovitih jutara uzdizao iznad olujnog violeta vinograda, reklo bi se, da tu strši neka grimizna ruševina gotovo u boji mladog vina.

Prije nego što smo ušli u crkvu, baka bi me često zaustavljala, da ga gledamo. Iz prozorâ svoga tornja, koji su bili smješteni dva po dva, jedni iznad drugih, po onoj točnoj i originalnoj proporciji razmaka, koja samo ljudskim licima daje izraz ljepote i dostojanstva, zvonik je u pravilnim razmacima ispuštao, izbacivao jata gavranova, koji bi trenutak oko njega oblijetali kričeći, kao da je staro kamenje, koje im je dosad dopuštalo, da po njemu veselo i neopazice đipaju, odjednom postalo nepodesno za stanovanje, pa ih je, priznavajući neki princip vječnog kretanja, udarilo i istjeralo. A zatim bi se, izbrazdavši u svim smjerovima ljubičasti baršun večernjega zraka, odjednom smirili, vratili i tonuli u toranj, kao da je on od zlosretna opet postao pogodan, te bi se poneki smjestili tu, a poneki tamo, prividno nepomični, ali možda šćapajući pokojeg insekta negdje na rubu zvončeta, nalik na galeba, što nepomično kao ribar stoji na grebenu talasa. I ne znajući baš točno zbog čega, baka je mislila, da na zvoniku svetog Hilarija nema ni traga vulgarnosti, nametljivosti i sićušnosti; zbog istog je toga razloga voljela i prirodu i smatrala, da je njezin utjecaj bogat i blagotvoran tako dugo, dok joj ljudska ruka, kao što je bio slučaj s pratetkinim vrtlarom, ne smanji ljepotu; a isto je tako voljela i djela genija. Nema sumnje, crkva se svakim svojim dijelom, koji bi god čovjek pogledao, razlikovala od bilo koje druge građevine nekom vrsti misaonosti, kojom je bila prožeta; ali se činilo da tek svojim zvonikom dosiže svijest o samoj sebi i da tek njime potvrđuje svoj individualni i odgovorni bitak. Zvonik je govorio svijetu u njezino ime. Ja vjerujem, da je baka na combrayskom zvoniku naslućivala u prvom redu ono, što je za nju značilo najvišu vrijednost u životu: prirodnost udruženu s otmjenošću. Budući da se nije razumjela u arhitekturu, govorila

je: »Rugajte mi se, djeco, koliko vas je volja; on možda nije lijep u smislu pravilnosti, ali mi se njegov stari, bizarni lik sviđa. Sigurna sam, kad bi on svirao klavir, da ga ne bi svirao suhoparno.« I promatrajući ga, prateći očima njegov blagi uspon, usrdni nagib njegovih kamenih kosina, koje su se približavale jedna drugoj, uzdižući se kao ruke sklopljene na molitvu, ona se tako saživljavala s poletom njegova šiljka, da se činilo, da se i njezin pogled zajedno s njime vinuo u visine; a u isto se vrijeme prijateljski smiješila starim, trošnim kamenima, kojima je sunce sa zalaska osvjetljavalo još samo vršak, pa se činilo da su od onoga mjesta, gdje su ulazili u tu zonu obasjanu suncem i stoga postali nježniji i mekši, odjednom podignuti negdje mnogo više, u daljini, kao pjesma, koju je netko prihvatio vrlo tankim glasom i zapjevao za cijelu oktavu više.

Zvonik Svetoga Hilarija unosio je svoj lik u svaki posao, kojim se čovjek bavio, u svaki sat u danu i svaki pogled na grad, krunio ih i davao im konačnu posvetu. Iz svoje sam sobe mogao vidjeti samo njegovu osnovicu pokrivenu škrljevcom; ali kad bih nekog toplog nedjeljnog prijepodneva vidio makar samo nju, kako gori poput crnog sunca, uskliknuo bih: »Bože moj, devet je sati! Treba da se spremim za odlazak na veliku misu, ako želim, da još prije toga dospijem poljubiti tetku Léonie«; a odmah sam točno znao i kakva je boja sunca na trgu, kako je toplo i koliko ima prašine na sajmištu, koliko sjenu baca zavjesa u trgovini, kamo će mama prije mise možda ući, da usred mirisa sirova platna kupi koji rubac, koji će joj pokazati vlasnik posve se pregibajući u pojasu od uslužnosti, ma da se već pripremao da zatvori, te je malo prije došao iz stražnjeg dijela dućana, kamo je otišao da obuče nedjeljni kaput i sapunom opere ruke, koje je svakih pet minuta, pa i u najžalosnijim okolnostima, iz navike trljao jednu o drugu, s poslovnim izlazom na licu, kao da je sretno sklopljen neki uspješan posao.

Kad smo poslije mise ulazili k Théodoru da mu kažemo da danas donese veću pletenicu, nego obično, jer su naši bratići iskoristili lijepo vrijeme, da iz Thiberzyia dođu k nama na ručak, i opet smo pred sobom imali zvonik, koji je, i sam pozlaćen i pečen poput mnogo veće, blagoslovljene pletenice, onako pun ljuštura i sunčanih smolastih iscjedina, ubadao oštri šiljak u modro nebo. A uvečer, kad sam se vraćao sa šetnje i mislio na trenutak, kad ću bez odgađanja morati reći majci laku noć, bez ikakve nade da ću je poslije još jednom vidjeti, on je, naprotiv, u svijetlu dana, što se približavao kraju, bio tako blag, da se činilo, da je poput jastuka od smeđeg baršuna položen i uronjen u izbljedjelo nebo, koje je ustuknulo pred njegovom silom i lako se udubilo da mu načini mjesta, pa se opet blago sklappalo na njegovim granicama; a krikovi ptica, što su oblijetale oko njega, uvećavali su još više, činilo se, njegov muk, istanjivali njegov prema nebu upereni šiljak i cijelom prizoru pridavali nešto neizrecivo.

Štoviše i pri prolazanju kroz ulice iza crkve, tamo, gdje se ona nije vidjela, sve se činilo, da je poredano prema zvoniku, koji se tu i tamo pomaljao između kuća, te je tako možda bio još i više dirljiv izranjajući odnekud bez crkve. I nema sumnje, ima ih veoma mnogo, koji su daleko ljepši u takvome vidiku; sjećam se ukrasnih sličica sa zvoncima, koji nadvisuju krovove i koji imaju neusporedivo veće umjetničko značenje od onoga, koje su mogle stvoriti žalosne combrayske ulice. Nikad neću zaboraviti dva dražesna dvorca iz osamnaestog stoljeća u nekom zanimljivom normandijskom gradu blizu Balbeca, koje iz mnogih razloga volim i veoma poštujem. Između njih, kad se gleda iz lijepog vrta, što s otvorene terase silazi prema rijeci, strši gotski vršak neke crkve, koju oni sakrivaju i koji prividno dokončava i nadvisuje njihova pročelja; ali on je načinjen od tako različite tvari, tako je dragocjen, izvijugan u prstenove, tako je ružičast i blistave glazure, da se jasno vidi, da je on isto tako njihov dio, kao što se to može reći i za dva lijepa susjedna šljunka,

između kojih se na plaži slučajno izdiže grimizni i rupičasti šiljak vretenasto u tornjić izvijene i emajlom prelivene školjke. Čak i u Parizu, u jednoj od najružnijih četvrti grada, znam za prozor, s koga se iza prvog, drugog i trećeg plana, sastavljenog od gomile krovova iz više ulica, vidi ljubičast, a kadšto i crvenkast zvonik, no koji je ponekad, za najotmjenijih »pokusa«, što ih izvodi atmosfera, čak i pepeljasto crn, a koji nije ništa drugo, nego kupola Svetog Augustina, zbog koje je taj pogled na Pariz nalik na neke Poglede na Rim od Piranesija. Ali kao što moje pamćenje ni u jednu od tih malih gravura, s koliko ih god ukusa moje pamćenje oživljavalo u mom sjećanju, nije ipak moglo unijeti ono, što sam izgubio prije mnogo godina, onaj osjećaj zbog koga neke stvari ne gledamo kao prost prizor, nego u njih vjerujemo kao u kakvo biće, kome nigdje nema jednakoga, tako isto ni jedan od onih prizora nije u sebi sadržavao neki od osnovnih dijelova moga života, kao što su to sadržavale uspomene na te vidike combrayskog zvonika, kad bih ga gledao iz ulica iza crkve. Bilo da ga je čovjek gledao oko pet sati, kad smo obično odlazili na poštu po pisma, kako se nalijevo, udaljen svega nekoliko kuća, odjednom usamljenim vrhom diže iznad crte krovnih bridova; bilo da smo, naprotiv, hoteći ući gospođi Sazerat da se raspitamo za novosti, pogledom pratili tu crtu, koja je sad s ove strane nanovo postala niska, imajući na umu, da će trebati zaokrenuti oko drugog ugla poslije zvonika; bilo da smo ga opet ugledali iz veće udaljenosti, dolazeći sa stanice, iskosa, pa ga zatekli neobična, poput kruta tijela, koje smo iznenadili u nepoznatu trenutku njegova preobražavanja; ili da nam se s obale Vivonne apsida ukazala kao stegnut mišić i uzdignuta zbog perspektive, kao nabrekla od snage, kojom zvonik baca svoju strijelu u srce neba: uvijek se pogled vraćao k njemu, uvijek se iznad svega isticao zvonik, opominjući kuće neočekivanim šiljkom, uzdignutim ispred mene poput prsta božjeg, čije tijelo kao da je bilo sakriveno među mnoštvom ljudi, ali ga ipak nikad nisam brkao s njima. Pa još i danas, kad mi u kom velikom provincijskom gradu ili u nekoj meni slabo poznatoj četvrti Pariza, prolaznik, koji me »vratio na pravi put«, pokaže kao uporište za snalaženje onaj toranj bolnice ili neki samostanski zvonik, gdje na uglu ulice, kojom trebam proći, ističe vršak svoje redovničke kapice, pa ako moje pamćenje u njemu nađe ma i neku nejasnu crtu sličnosti s dragim i iščezlim likom, onda me taj prolaznik — ako se vrati da se uvjeri da nisam pošao krivim putem — na svoje čudo može naći, gdje sam zaboravio na šetnju ili važni razlog svoga puta, pa satima nepomično stojim pred zvonikom, kušajući da se sjetim, osjećajući na dnu svoga bića, kako zemlje otete zaboravu izranjaju iz dubljine, u koje su utonule, te se iznova izgrađuju; ja svakako i tada, i to s više tjeskobe, nego malo prije, kad sam ga zamolio, da mi pomogne, tražim svoj put, zaokrećem oko ugla neke ulice..., ali... ovaj put... to je u mome srcu.

Na povratku s mise često smo susretali gospodina Legrandina, koji je zbog svoga inženjerskog zanimanja mogao izvan velikih praznika dolaziti iz Pariza na svoje combraysko imanje samo od subote navečer do ponedjeljka ujutro. On je bio jedan od onih ljudi što pokraj svoje naučne karijere, u kojoj su, uostalom, sjajno uspjeli, imaju još i posve različitu, književnu, umjetničku kulturu, koja nije potrebna njihovoj stručnoj specijalnosti, ali koja im mnogo koristi u konverzaciji. Takvi su ljudi obrazovaniji od mnogih književnika (mi u to vrijeme nismo znali, da gospodin Legrandin ima neki glas i kao pisac, pa smo se veoma začudili, kad smo doznali, da je jedan slavan muzičar skladao neki napjev po njegovim stihovima) i nadareni s više »lakoće« negoli mnogi slikari, te vjeruju, da im život koji vode, ne odgovora; oni u svoje pozitivno zvanje unose ili neku bezbrigu, izmiješanu s fantazijom, ili neku ustrajnu, prezrivu, oholu, gorku i savjesnu marljivost Bio je visok, lijepa držanja, misaona i fina lica s dugim, plavim brcima i gledao modrim, razočaranim pogledom. Vladao se profinjeno i ugladeno, bio je kozer, kakva nikad nismo

čuli, pa je po mišljenju moje porodice, koja ga je uvijek navodila kao primjer, bio tip elitna čovjeka, koji život shvaća najplemenitije i najtankočutnije. Moja mu je baka prigovarala samo to, da predobro govori, malko suviše kao iz knjige, da u svom govoru nema one prirodnosti, kakve je bilo u njegovim uvijek lepršavim pjesničkim kravatama, u njegovom glatko skrojenom kaputu, gotovo kao u đaka. Ona se također čudila i njegovim čestim plamenim tiradama protiv aristokracije, mondenog života i snobizma, koji je »posve sigurno onaj grijeh, na koji je mislio sveti Pavao kad je govorio o grijehu kome nema oprostjenja.«

Težnja za mondenim životom bijaše osjećaj, koji baka uopće nije mogla doživjeti, a gotovo ni razumjeti, pa joj se činilo prilično beskorisnim, što ga s toliko žara žigoše. A usto je držala neukusnim, što se gospodin Legrandin, čija je sestra u blizini Balbeca bila udata za nekog donjenormandijskog plemića, upušta u tako žestoke napade protiv plemstva, pa ide čak tako daleko, te predbacuje revoluciji, što ih nije sve giljotinirala.

– Zdravo, prijatelji! – pozdravljao bi nas dolazeći nam u susret. – Sretni ste, što mnogo boravite ovdje; a ja se već sutra moram vratiti u Pariz, u svoju jazbinu.

– Oh – dodavao bi on s blago ironičnim i razočaranim smiješkom, koji je bio njemu tako svojstven – u mojoj kući ima doista svega, što je suvišno. A nema samo onoga, što je nužno: takav veliki komad neba, kakav imamo ovdje. Nastojte da uvijek nad svojim životom sačuvate makar kako malen komad neba, mali dječaće – dodao bi okrenuvši se prema meni; – Vi imate krasnu dušu s rijetkim sposobnostima, imate umjetničku narav, pa nemojte dopustiti, da joj nedostaje ono, što joj treba.

Kad bi nas tetka po povratku dala zapitati, da li je gospođa Goupil zakasnila na misu, nismo je mogli obavijestiti. Za uzvrat smo dodali, uznemirivši je tom vijesti, da u crkvi radi neki slikar na kopiranju prozora Gilberta Opakog. Françoise bude smjesta poslana k sitničaru, ali se vratila neobavljena posla, jer nije našla Théodora, kome je njegovo dvostruko zvanje crkvenog pjevača, koji se dijelom imao brinuti za uređivanje crkve, i sitničarskog momka omogućavalo, da na osnovu veza sa svim dijelovima combrayskog društva steče univerzalno znanje.

– Ah – uzdisala bi tetka, – željela bih, da je već došlo Eulalijino vrijeme. To će mi zaista samo ona moći kazati.

Eulalie je bila hroma, radina i nagluha djevojka, koja se poslije smrti gospođe de la Bretonnerie, kod koje je bila namještena od djetinjstva, »povukla«, pa je kraj crkve unajmila sobicu, iz koje je svaki čas silazila, bilo u vrijeme, kad su se služile mise, bilo van toga vremena, da časkom izmoli kratku molitvu ili pripomogne Théodoru; ostatak vremena upotrebljavala je za obilaženje bolesnika kao što je bila tetica Léonie, pa im je pripovijedala što se sve dogodilo na misi ili na večernjici. Nije joj bilo ispod časti da maloj renti, što joj je plaćala porodica njezinih nekadašnjih gospodara, pridoda i po koji nuzgredni prihod, pa je od vremena do vremena pregledavala župnikovo rublje ili rublje neke druge ličnosti iz combrayskoga klera. Iznad kabanice od crna sukna nosila je bijelu poculicu, gotovo onakvu, kakvu nose duvne, a neko je kožno oboljenje obojilo dio njezina lica sve do kukasta nosa živim ružičastim tomovima kao na cvijetu balzamine. Njezini su pohodi veoma razonođivali tetku Léonie, koja više nije primala gotovo nikoga osim gospodina župnika. Moja je tetka malo pomalo odbila od sebe sve druge posjetitelje, jer su u njezinim očima imali manu da pripadaju ili jednoj ili drugoj od dviju kategorija ljudi, koje je mrzila. Prvi i najgori bili su oni (njih se najprije otresla), koji su je savjetovali, da »suviše ne misli na svoje zdravlje«, te su, bilo negativno, ne očitujući se drukčije, doli nekim šut-

njama neodobravanja, ili pak određenim sumnjičavim smiješenjem, propovijedali prevratničku doktrinu, da bi joj kakva mala šetnja po suncu ili dobar, još krvav biftek (njoj, kojoj četrnaest sati leže u želucu čak i dva glupa gutljaja vode iz Vichya!) više koristili nego sve njezino ležanje i sve ljekarije. Druga se kategorija sastojala od osoba, koje su, čini se, vjerovale da je ona teže bolesna, nego što je i sama mislila da je tako teško bolesna, kako je to sama govorila. Zbog toga su svi oni koje je poslije nekog kolebanja i na Françoisino uslužno navaljivanje ipak pustila da dođu gore, i koji bi u toku posjete pokazali kako su nedostojni milosti koja im je iskazana, odvaživši se na bojažljivu opasku: »Ne mislite li, da bi vam, kad biste se malo rastresli šetnjom za lijepog vremena...«, ili koji bi joj, naprotiv, kad bi im rekla: »Duboko sam pala, duboko; to je svršetak, jadni moji prijatelji!«, odgovorili: »Da, kad čovjek nije zdrav...! Ali vi ćete se još vući ovako!«, – svi, i jedni i drugi, mogli su biti sigurni, da više nikad neće biti primljeni. Pa ako je Françoisu zabavljao već i tetkin prestrašeni izraz lica, kad bi iz svoga kreveta ugledala u ulici Svetoga Duha neku od tih osoba, koja je, kako se činilo, namjeravala doći k njoj, ili kad bi začula udarac zvonceta, ona se još više smijala, i to kao dobroj podvali, uvijek pobjedničkim lukavštinama moje tetke, pomoću kojih joj je polazilo za rukom, da ih otpravi, i njihovim poraženim licima kad bi se vraćali ne vidjevši je; u dubini duše, Françoise se divila svojoj gospodarici, smatrajući je baš zbog toga superiornom svima tim ljudima što ih nije htjela primiti. Ukratko, tetka je zahtijevala da u isto vrijeme odobravaju njezin način života, da je žale zbog njezinih patnja i da je ohrabruju s obzirom na njezinu budućnost.

A u tome je Eulalie bila sjajna. Tetka joj je mogla dvadeset puta u jednoj minuti kazati: »To je svršetak, jedna moja Eulalijo«, a Eulalie bi dvadeset puta odgovarala: »Poznavajući vašu bolest, kao što je vi poznajete, gospođo Octave, vi ćete doživjeti stotinu godina, kao što mi je baš jučer rekla gospođa Sazerin.« (Jedno od najčvršćih Eulalijinih uvjerenja, kome ni impozantan broj demantija, koji su bili izrečeni da je iskušaju, nisu mogli naškoditi, bijaše da se gospođa Sazerat zove gospođa Sazerin).

– Ja ne zahtijevam da živim baš do stotinu godina – odgovorila bi tetka, kojoj je bilo milije, da svojim danima ne postavi nikakav određeni rok.

I budući da je Eulalie znala kao nitko drugi rasonoditi tetku, a da je ne umori, svake je nedjelje redovito dolazila u pohode, osim ako bi je nešto nepredviđeno spriječilo; tetka je u tim pohodima tako uživala, da je onih dana, kad joj se nadala, najprije zapadala u ugodno raspoloženje, ali je ono vrlo brzo postajalo bolno, kao kakva izvanredna glad, čim bi Eulalie makar samo malo zakasnila. Kad bi ta pohlepa pri iščekivanju Eulalije predugo potrajala, pretvorila bi se u mučenje; tetka bi neprestano gledala na sat, zijevala, osjećala se loše. Ako bi Eulalijin udarac zvoncem odjeknuo već posve pri kraju dana, kad joj se više nije nadala, njoj bi gotovo pozlilo. U stvari, ona je nedjeljom mislila samo na taj posjet, i čim je ručak bio završen, Françoisi se žurilo da odemo iz blagovaonice, pa da ona može otići gore, da se »bavi« s tetkom. No gotovo uvijek se događalo (a osobito otkad su se lijepi dani ustalili u Combrayu) da je ponosni podnevni sat, orunivši se u dvanaest zvonkih cvijetaka sa zvučne krune tornja svetog Hilarija, već odavno odjeknuo oko našeg stola, kraj blagoslovljena kruha, koji je i sam prijateljski došao iz crkve, a mi smo još uvijek sjedili pred tanjurima s Tisuću i jednom noći, posve otežali od vrućine i još više od obroka. Jer na neizostavnu podlogu jaja, rebaraca, krumpira, slatkog i biskvita, koju nam uopće više nije navještavala, Françoise bi nadodavala – već prema radovima na polju i u voćnjacima, prema prinosima morskog ribolova, slučajevima u trgovini, pažnji susjeda i prema vlastitoj dosjetljivosti (tako da je naš jelovnik, kao oni četverolisti,

što su ih u XIII. vijeku običavali vajati na portale katedrala, pomalo odražavao ritam godišnjih doba i epizode života) – tek prave poslastice: barbuna, jer joj je trgovkinja zamčila, da je svjež, puru, jer je na sajmu u Roussainville-le-Pinu ugledala lijepu puricu, posebnu vrstu artičoka s moždinom, jer nam ih na taj način još nije pripremila, pečen ovčji but, jer čovjek na zraku izgladni i jer je onih sedam sati, što nam poslije ručka ostaje, posve dovoljno, da ga probavimo, špinata, zbog promjene, kajsija, jer je to još rijetkost, ribiza, jer ih za četrnaest dana više neće biti, malina, koje je gospodin Swann posebno za nas donio, trešanja, kojima je stablo u našem vrtu po prvi puta poslije dvogodišnje stanke urodilo, sira s vrhnjem, koji sam nekad tako volio, kolač s bademima, jer ga je još sinoć naručila, pletenicu, jer je te nedjelje na nama bio red, da njome častimo. A kad je sve to bilo gotovo, poslužena je krema s čokoladom; bila je priređena izričito za nas, ali je posebice posvećena mome ocu, koji ju je volio; ta je krema bila lično Françoisino nadahnuće i pažnja; bijaše lagana i lomna, kao kakvo djelo slučaja, u koje je ona uložila sav svoj talent. Onaj tko bi odbio da je okusi, govoreći: »Ja sam završio, nisam više gladan«, smjesta bi se srozao u red onih neotesanaca koji gledaju kad im neki umjetnik poklanja svoje djelo, na težinu i materijal, iako na njemu vrijedi samo namisao i potpis. Štoviše, ostaviti makar i jednu jedinu kap na tanjuru dokazivalo bi isto onakvu neuljudnost, kao kad netko pred nosom skladatelja ustane još prije završetka kompozicije.

Najzad bi mi majka rekla: »Hajde, nemoj se ovdje beskonačno zadržavati; ako ti je vani prevruće, idi u svoju sobu, ali prije izađi ipak malo na zrak, da ne počneš čitati tek što si ustao od stola.« Odlazio bih u vrt, kraj bunara na šmrk i njegova žlijeba, koji je često bio, kao kakvo dno iz gotičkog vremena, ukrašen jednim salamandrom, koji je pomičnim reljefom svoga alegoričkog i vretenastog tijela odudarao od izlizanog kamena, pa bih tu sjeo na jorgovanom zasjenjenu klupu bez naslona, što se nalazila u onom malom zakutku vrta, iz koga se sporednim vratima izlazilo na ulicu Svetoga Duha; s njegovog se dosta zapuštenog tla uzdizala smočnica; bila je povišena za dvije stepenice i stršala kao neka izbočina na kući te se činilo, da je nezavisna građevina. Vidjelo se njezin crveni tarac kako se sja, kao da je od porfira. Bila je prije nalik na predvorje nekog malog Venerinog hrama, nego li na predvorje Françoisina carstva. Bila je krcata mljekarovih, voćarovih i povrćarkinih prinosa, koje su oni kadšto donijeli iz vrlo dalekih zaselaka, da bi njoj posvetili prve plodine svojih polja. A na vrhu je njezina krova uvijek kao kruna stajao i gukao golub.

Nekad se nisam zadržavao u posvećenoj šumi, koja se naokolo prostirala, jer sam, prije nego što bih otišao u svoju sobu da čitam, ulazio u malu sobu za otpočinak, koju je u prizemlju kuće zauzimaao stric Adolphe, brat moga djeda, bivši vojnik, koji se u činu majora povukao u mir; ta je soba, čak i onda, kad su otvoreni prozori omogućavali, da unutra prodire vrućina, premda ne i sunčane zrake, koje su rijetko kada dosizale do onuda, neiscrpivo odisala onim sjenovitim i svježim šumskim mirisom, koji u isto vrijeme sjeća na vrijeme prije revolucije, te zbog njega čovjek žudno i dugo hvata zrak nosnicama, kad uđe u poneke napuštene lovačke dvorce. Ali sad već mnogo godina nisam ulazio u sobu strica Adolpha, jer on više nije dolazio u Combray zbog jedne svađe, koja je mojom greškom izbila između njega i moje porodice pod ovim okolnostima:

U Parizu su me jednom ili dvaput u mjesecu slali k njemu u pohode, uvijek u doba, kad je završavao s ručkom; nalazio bih ga odjevena u jednostavnu radnu mornarsku bluzu, a posluživao ga je sluga u modrom, kratkom kaputu od ljubičasto i bijelo isprugana platna. On bi se gundajući tužio, da već odavno nisam bio kod njega, da ga svi napuštaju; ponudio bi mi kolača od badema i šećera ili mandarinku, pa bismo prošli kroz salon,

gdje se nikad nismo zaustavljali i gdje nikad nije bilo naloženo; tu su zidovi bili ukrašeni pozlaćenim sadrenim vijencima, strop obojen plavom bojom, koja je htjela imitirati nebo, a pokućstvo je bilo presvučeno satenom kao kod djeda i bake samo u žutoj boji; potom bi prešli u prostoriju, koju su nazvali njegovim »kabinetom za rad«, gdje su na zidovima bile obješene one gravure, što na crnoj podlozi prikazuju punašnu i ružičastu boginju, kako upravlja kolima, a stoji na globusu ili ima na čelu zvijezdu; takve su slike voljeli za Drugoga carstva, jer su držali, da u njima ima nešto pompejansko, zatim su ih mrzili, a sada ih opet počinju voljeti: a sve uvijek zbog istoga razloga, ma da navode druge razloge, da naime podsjećaju na Drugo carstvo. Tako sam sa stricem ostajao sve dok njegov sobar ne bi došao, da ga u kočijaševo ime zapita, u koliko će sati trebati da upregne. Stric bi tada utonuo u razmišljanje, a njegov bi udivljeni sobar pomno pazio, da ne učini ni najmanji pokret i da njime ne omete razmišljanje svoga gospodara; vazda je radoznalo iščekivao uvijek isti rezultat. Najzad, poslije posljednjeg kolebanja, stric bi uvijek izgovorio ove iste riječi: »U dva i četvrt«, a sobar bi ih začuđeno, ali ne raspravljajući o njima, ponovio: »U dva i četvrt? Dobro... kazat ću mu...«

U ono sam doba veoma volio kazalište; bila je to platonska ljubav, jer mi roditelji još nikad dotad nisu dopustili, da odem u kazalište, pa sam uživanje, kojim se ljudi ondje naslađuju, zamišljao tako netočno, da sam bio blizu vjerovanju, da svaki gledalac kao u kakvom stereoskopu gleda dekor, koji postoji samo za njega, ma da je nalik na tisuću drugih, koje ostali gledaoci promatraju svaki za sebe.

Svakog sam jutra trkom odlazio do Morissova stupa, da vidim, koje su predstave najavljene. Ništa nije bilo bezazlenije ni sretnije od snova, kojima je moju maštu nadahnjivao svaki oglašeni komad; oni su u isto vrijeme bili plod slika, koje su bile neodvojive od riječi oglašanih naslova i od boja još vlažnih od ljepila podnadutih plakata, na kojima se ocrtavao naslov. Osim možda kojega od onih čudnih djela, kao što je *Oporuka Césara Girodota* ili *Kralj Edip*, koja nisu bila oglašena na zelenom plakatu Opére-Comique, nego na plakatu Comédie-Française u boji vinskog taloga, nijedno mi se drugo nije činilo tako oprečno u poređenju s blistavom i bijelom perjanicom *Krunskih dragulja*, kao glatki i tajanstveni saten *Crnog domina*; a budući da su mi roditelji rekli da ću, kad prvi put odem u kazalište, imati da biram baš između ova dva komada, ja sam nastojao da postepeno dublje shvatim naslov i jednoga i drugoga, jer sam o njima znao samo to; trudio sam se da u svakome od njih pogodim ono uživanje koje mi je obećavao, i da ga usporedim s onim koje mi je sakrivao drugi, tako da sam na kraju svom snagom zamišljao jedan kao blještav i ponosit, a drugi kao blag i baršunast komad, te nikako nisam mogao odlučiti koji da mi bude draži, kao što bi se desilo, da su mi kod deserta odredili, da se odlučim za rižu à l'Impératrice ili za kremu s čokoladom.

Svi moji razgovori s prijateljima ticali su se glumaca; njihova je umjetnost, ma da je još nisam poznavao, bila prvi oblik od svih, koje Umjetnost poprima, u kome sam je mogao predosjetiti. Činilo mi se, da je način, kako je jedan ili drugi govorio, način, kako su nijansirali tirade, da su i najmanje razlike u svemu tome bile neocjenjivo važne. I tako sam ih prema onome, što su mi o njima pripovijedali, svrstavao po veličini njihova talenta u spiskove, koje sam u sebi cio dan ponavljao, tako da su se najzad u mom mozgu ustalili i pritiskivali ga svojom nepromjenljivošću.

Kad sam poslije došao u kolež, pa kad sam, čim bi profesor okrenuo glavu, počeo s nekim drugom dopisivanjem, uvijek bih ga najprije zapitao, da li je već bio u kazalištu, i da li i on drži, da je najveći glumac nesumnjivo Got, drugi Delaunay, itd. A ako je po njegovu mišljenju Febvre imao doći tek iza Thirona ili Delauney iza Coquelina, iznenadna bi

Coquelinova pokretljivost, kad bi tako izgubio svoju skamenjenu krutost i u mom duhu sišao na drugo mjesto, ili ona plodna živost, koju bi odjednom stekao Delaunay uzmičući na četvrto mjesto, u mom razgibanom i oplodjenom mozgu budila doživljaj rascvjetavanja i života.

Ali ako su me već giumci tako mnogo zanimali, ako je Maubantova pojava, kad sam ga jednog poslijepodneva ugledao, kako izlazi iz Théâtre-Français, u meni pobudila uzbuđenje i patnje nalik na ljubav, koliko li je ime neke zvijezde, koje je gorjelo na vratima nekog kazališta, ili lice neke žene, koju sam ugledao iza stakla lake kočije kako prolazi ulicom, a oglavnici su konja u zaprezi njezine kočije bili okićeni ružama, te sam pomislio da je možda glumica, koliko me je ono za duže vrijeme moralo zbuniti i izmučiti nekim nemoćnim i bolnim naporom da sebi predočim njezin život. Najslavnije između njih svrstavao sam po redu njihova talenta: Sarah Bernhardt, la Berma, Bartet, Madelaine Brohan, Jeanne Samary, ali su me zanimale sve. A moj je stric poznavao mnogo glumica, pa i kokota, koje ja nisam jasno razlikovao od glumica. Primao ih je kod svoje kuće. I mi smo k njemu odlazili baš zbog toga samo u određene dane, što su drugih dana k njemu dolazile žene, s kojima se njegova porodica ne bi mogla sastajati, bar ne po mišljenju te porodice, jer što se moga strica tiče, on je veoma lako lijepim udovicama, koje možda nikad i nisu bile udate, ih groficama zvučna imena, koje im je, bez sumnje, služilo tek kao ratna lukavština, iskazivao tu ljubav, da ih predstavlja baki ili im je čak poklanjao porodični nakit, pa se zbog toga već više nego jednom posvadio s djedom. Često sam čuo, kad bi u razgovoru spomenuli ime neke glumice, kako otac kroz smiješak govori majci: »To je prijateljica tvoga strica«; stoga sam mislio, da bi moj stric mogao onakva dječaka, kao što sam bio ja, osloboditi onoga pripremnog čekanja, koje i uvaženi ljudi možda čak godinama provode pred vratima neke takve žene, koja uopće ne odgovara na njihovo pismo pa čak upućuje vratara svoje kuće, da ih otjera, kad se pred njom pojave; možda bi me u svojoj kući mogao i predstaviti nekoj glumici, koja je nepristupačna za tolike druge ljude, a s njim je intimna prijateljica.

Zato sam se — pod izlikom, da jedan sat moje poduke, koji je bio premješten, sada pada tako nezgodno, da me je već više puta spriječio i da će me i ubuduće sprečavati, da posjetim svoga strica, — jednog dana (ne onoga, koji je bio namijenjen našim pohodima njemu) okoristio time što su moji roditelji rano ručali, pa sam izašao i umjesto da odem pogledati na oglasni stup (a u tu su me svrhu puštali, da izlazim sam), otrčah k stricu. Pred vratima ugledah kola s dva konja, kojima su naočnjaci bili zakićeni crvenim karanfilom, kakav je i kočijaš imao u zapučku. Već na stubama začuh smijeh i ženski glas, a čim sam pozvonio, nastala tišina i zatim se zalupe vrata. Otvori mi sobar, a kad me je ugledao, činilo mi se, da se zbunio; reče mi da je moj stric veoma zauzet, da me sigurno neće moći primiti, i dok je on odlazio da ga ipak obavijesti, ja začuh onaj isti glas, kako govori: »Oh, molim te, pusti ga da uđe; samo na minutu, to bi me tako zabavljalo. Na fotografiji, koja stoji na tvome stolu, tako je nalik na svoju mamu, na tvoju nećakinju; njezina fotografija stoji kraj njegove, zar ne? Htjela bih da toga dječaćića vidim makar samo na čas.«

Začuh strica kako mrmlja, kako se ljuti; na kraju me sobar ipak uvede.

Na stolu je stajao isti tanjur s kolačima kao i obično; stric je imao svoju svagdanju mornarsku bluzu, ali je njemu nasuprot u haljini od ružičaste svile, s velikom bisernom ogrlicom oko vrata, sjedila neka mlada žena, koja je jela posljednju krišku mandarinke. Nisam mogao odlučiti, da li treba da joj kažem »gospođo« ili »gospođice«, i to mi natjera krv u obraze; a jer sam se bojao, da ću se, ako je pogledam, morati s njome i razgovarati,

nisam se uopće usuđivao da previše gledam na njezinu stranu, te poletih, da poljubim strica. Promatrala me sa smiješkom, a stric joj reče: »Moj sinovac«, ne kazavši moga ime na njoj, a ni njezina meni, bez sumnje zato, što je poslije neprilika, koje je imao s mojim djedom, nastojao da koliko je god bilo moguće izbjegava svaku vezu između svoje porodice i ove vrste svojih poznanstava.

– Kako je sličan svojoj majci – reče ona.

– Ali vi ste moju nećakinju vidjeli samo na fotografiji – živo reče stric nekim osornim glasom.

– Oprostite, dragi prijatelju, susrela sam je na stepenicama prošle godine, onda kad ste bili tako bolesni. Istina je, to nije potrajalo duže od bljeska munje, a i vaše je stubište priličilo mračno, ali je i to bilo dovoljno da joj se uzmognem diviti. Taj mali momčić ima iste njezine lijepe oči, a i *ovo* – reče ona i povuče prstom crtu na donjem dijelu svoga čela. – Da li vaša gospođa nećakinja nosi isto ime, kao i vi, prijatelju? – upita ona strica.

– On je najviše nalik svome ocu – promrmlja stric, ali pri tome nije pokazao ništa više sklonosti za ovakvo predstavljanje na daljinu time, što će kazati mamino ime, negoli malo prije za predstavljanje izbliza. – On je sav na svog oca, a također i na moju sirotu majku.

– Ja ne poznajem njegova oca – reče gospođa u ružičastome s lakim naklonom glave – a nisam poznavala ni vašu gospođu majku, prijatelju. Vi se sjećate, da smo se upoznali tek nešto poslije vaše velike žalosti.

Doživio sam malo razočaranje: ta se mlada dama nije razlikovala od drugih lijepih žena, koje sam kadšto vidio u svojoj porodici, a napose se nije razlikovala od kćeri jednog našeg rođaka, kojoj sam svake Nove godine odlazio u kuću. Prijateljica moga strica bila je samo bolje obučena, a inače je imala isti živi i dobri pogled, isto slobodno i ljubazno držanje. Nisam na njoj nalazio ništa kazališno, što mi se tako jako sviđalo na fotografijama glumica, a i nimalo od onog sotonskog izražaja, koji je imao biti u vezi sa životom, kojim je sigurno živjela. Teško mi je bilo zamisliti, da bi to bila neka kokota, a pogotovu ne bih bio povjerovao, da bi to mogla biti neka otmjena kokota, da nisam vidio ona kola s dva konja, ružičastu haljinu, bisernu ogrlicu i da nisam znao da moj stric poznaje samo najotmjenije kokote. Ali ja sam sebe pitao, kako to da jednog milijunara, koji joj daje svoja kola, svoju kuću, svoje dragulje, može veseliti da troši svoj imetak na osobu, koja se čini tako jednostavna i bespriječna. A ipak, kad sam pomislio, kakav mora da je njezin život, njegova me nečudorednost zbunjivala možda još i više, nego da je preda mnom bila ostvarena u nekoj specijalnoj spoljašnjosti; zbunjivala me baš time, što je bila nevidljiva, kao tajna, u nekom romanu, u nekom skandalu, koja ju je izvela iz kuće njezinih sređenih, građanskih roditelja i predala je svima, koja ju je pretvorila u ljepoticu, uzdigla u polusvijet i učinila sveopće poznatom, a ipak me je igra u crtama njezina lica, intonacija u njezinu glasu (a u tome je bila nalik na tolike druge, koje sam već poznavao) navodila, da je smatram za djevojku iz bolje porodice, iako možda porodice više uopće nije imala.

Prešli smo u »kabinet za rad«, i stric joj, premda je bio ponešto smeten zbog moje prisutnosti, ponudi cigarete.

– Ne, dragi – reče ona – vi znate da sam navikla na one koje mi šalje veliki vojvoda. Rekla sam mu da ste na to ljubomorni. – I ona iz jedne kutijice izvadi neke cigarete sa stranim, zlatnim natpisom. – Ali, ipak – progovori ona odjednom – mora da sam kod vas susrela oca ovog mladića. Nije li on vaš nećak? Kako sam ga mogla zaboraviti? Bio je tako dobar, tako izvanredan prema meni – reče ona skromno i osjećajno. Ali kad sam

pomislio kakav je uistinu mogao biti onaj surovi doček moga oca, koji je nazvala izvanrednim i divnim, a ja sam poznavao njegovu uzdržljivost i hladnoću, mene obuže stid, kao da je učinio nešto nelijepo; posramila me nejednakost između pretjerane zahvalnosti, koja mu je iskazana i njegove nedovoljne ljubavnosti. Poslije mi se učinilo, da je to jedna od dirljivih strana uloge tih dokonih i brižnih žena, koje daruju svoju plemenitost, svoj talent, cio jedan san o sentimentalnoj ljepoti, koji svakome stoji na raspolaganju – jer one ga, kao i umjetnici, ne ostvaruju, ne unose ga u okvire svakodnevnog života – koje poklanjaju iz sebe zlato (koje ih ne stoji mnogo), da bi obogatile i dragocjenim, finim optočenjem ukrasile istrošeni i grubo otesani život muškaraca. Tako je i ova, sjedeći u pušionici, gdje ju je moj stric primio u mornarskoj bluzi, rasprostirala svoje tako ljupko tijelo, svoju haljinu od ružičaste svile, svoje bisere, eleganciju, što odiše prijateljstvom jednog velikog vojvode, i čim je povelala makar i posve beznačajan razgovor o mome ocu, ona je taj razgovor tako tankočutno obradila, dala mu dragocjen oblik i značenje, stavljajući ga u okvir svoga tako lijepog gledanja na stvari, nijansiranog poniznošću i zahvalnošću, da je od njega načinila umjetnički dragulj, nešto zaista »izvanredno i divno«.

– E, bit će već vrijeme da pođeš – reče mi stric.

Ustadoh; obuže me neodoljiva želja da poljubim ruku gospođe u ljubičastom, ali mi se činilo, da bi to bilo isto tako smiono, kao i kakva otmica. Srce mi je burno udaralo dok sam sebi govorio: »Treba li da to učinim, ili ne treba«; a zatim sam prestao da sebi postavljam bila kakva pitanja, a to je bilo nužno, da bih uopće mogao nešto učiniti. I tada slijepom i bezumnom kretnjom, koja se nije osnivala ni na kojem od razloga što sam ih još pred jedan trenutak pronalazio njoj u korist, prinesoh usne ruci, koju mi je pružila.

– Kako je umiljat! Već sad je udvoran i ima smisla i razumijevanja za žene: to je baštiniio od strica. Bit će savršen gentleman – doda ona, a pri tome je stisla zube, da bi svojoj rečenici dala lak britanski naglasak. – Zar ne bi jednom mogao doći k meni na *cup of tea*, kako to kažu naši susjedi, Englezi; trebao bi samo da mi onoga jutra pošalje jedan »plavi«.

Nisam znao, što je to »plavi«. Nisam razumio ni polovinu gospođinih riječi, ali sam se bojao, da će u njima možda biti sakriveno neko pitanje, na koje bi bilo neuljudno ne odgovoriti, pa sam ih i dalje slušao veoma pažljivo, a to me je veoma umaralo.

– Ali nikako, to je nemoguće – reče stric slegavši ramenima. – On je veoma zaposlen, mnogo radi. Dobiva sve prve nagrade u svom razredu – doda on tiho, da ne čujem tu laž pa da je ne porečem. – Tko zna, možda će on biti mali Victor Hugo, nešto kao Vaulabelle, znate.

– Ja obožavam umjetnike – reče gospođa u ružičastome – samo oni razumiju žene... Oni i tako izvanredni ljudi, kao što ste vi. Oprostite moje neznanje, prijatelju. Tko je to Vaulabelle? Jesu li to oni pozlaćeni svesci u malom staklenom ormaru za knjige u vašem budoaru? Sjećate li se da ste mi obećali da ćete mi ih posuditi; ja ću veoma paziti na njih.

Moj je stric mrzio posuđivati knjige, pa ne odgovori, nego me izvede u predsoblje. Sav zanesen ljubavlju prema gospođi u ružičastome, ja pokrih ludim poljupcima obraze svoga starog strica, koji su bili puni duhana, i dok mi je on prilično zbunjeno davao do znanja, ma da se to nije usudio reći otvoreno, da bi veoma volio, kad ja svojim roditeljima ne bih ni riječi rekao o toj svojoj posjeti, ja sam mu sa suzama u očima govorio, da je uspomena na njezinu dobrotu u meni tako jaka, da ću jednog dana sigurno naći puta, kako da joj dokažem svoju zahvalnost. Bila je zaista tako jaka, da sam dva sata poslije toga, iza nekoliko tajanstvenih rečenica, koje su mi se činile, da mojim roditeljima ne daju dovolj-

no jasnu sliku o novoj važnosti kojom su me kod strica odlikovali, ocijenio kao mnogo shvatljivije, ako im sve do najmanjih pojedinosti ispriповјedim posjetu, koju sam malo prije učinio. Nisam mislio, da će zbog toga moj stric imati neprilika. Kako bih to mogao pomisliti, kad to nisam želio. A nisam mogao pretpostaviti da će moji roditelji naći neko zlo u posjeti, koja se meni nije činila nimalo zla. Zar se ne događa svakog dana da nas koji prijatelj zamoli da ga svakako ispričamo kod neke žene, kojoj je on spriječen da piše, a mi to zanemarimo, držeći da ta osoba ne može nekoj šutnji pridavati onu važnost, koju ona nema za nas. Zamišljao sam kao i svi drugi ljudi, da tuđi mozak tromo i poslušno prima, a nema moći da na svoj specifičan način reagira na ono, što se u nj unosi; nisam slutio, da pohranjujući u mozak svojih roditelja tu vijest o poznanstvu, koje mi je stric omogućio, u isto vrijeme ne prenosim u njih, kao što sam to želio, i dobronamjerni sud, koji sam ja stvorio o tom upoznavanju. Moji su se roditelji, na nesreću, u ocjenjivanju stričeva čina ravnali po posve različitim načelima, nego što su bila ona, koja sam im ja sugerirao, da ih usvoje. Otac i djed imali su sa stricem žestokih objašnjavanja; o tome sam bio neizravno obaviješten. Nekoliko dana poslije toga susreo sam strica na ulici, kad je prolazio u svojim natkrivenim kolima; osjetih bol, zahvalnost, griznju savjesti, i to mu sve htjedoh iskazati. Kraj neizmjernosti svih tih osjećaja, držao sam da bi samo skidanje šešira bilo slično, te da bi strica moglo navesti na pomisao da se prema njemu ne osjećam obavezan ni na što više, osim banalne uljudnosti. Stoga odlučih, da se suzdržim od te nedovoljne kretnje, te okrenuh glavu. Stric pomisli, da su mi roditelji zapovjedili da se tako vladam i ne oprostimo im toga; umro je mnogo godina poslije ne vidjevši otada više nikoga od nas.

Zbog toga više nisam ulazio u sobu za odmor svoga strica Adolpha, koja je sada bila zatvorena, nego bih se zadržao na prilazu smočnice, sve dok se na vratima ne bi pojavila Françoise i rekla: »Poslat ću svoju kuhinjsku pomoćnicu da posluži kavom i da gore odnese tople vode, a ja trčim gospođi Octave«; tada bih odlučio, da se vratim i da bez zadržavanja odem u svoju sobu na čitanje. Françoisina pomoćnica u kuhinji bila je više neko duhovno biće, neka stalna institucija, kojoj su njezina nepromjenljiva obilježja osiguravala neku vrst kontinuiteta i istovjetnosti u nizu prolaznih i privremenih oblika, u kojima se utjelovljavala, jer nikad nismo imali istu dvije godine za redom. One godine, kad smo jeli tako mnogo špargi, pomoćnica, kojoj je obično bila dužnost da ih »peruša«, bijaše neko jadno, boležljivo stvorenje, koje je u vrijeme, kad smo za Uskrs stigli u Combray, već bila u visokom stupnju trudna, pa smo se čak čudili što joj Françoise dopušta da tako mnogo trčkara, jer joj je već počinjalo biti teško da pred sobom nosi onu tajanstvenu košaru, koja je svakog dana postajala sve punija, pa se pod njezinim prostranim seljačkim haljecima razabirao njezin veličanstveni oblik. Ti su haljeci podsjećali na one široke kabanice, u koje su odjeveni neki Giottovi simbolički likovi, a ja sam ih poznao po fotografijama, koje mi je Swann poklonio. Baš nas je on na to upozorio, i kad bi nas pitao za novosti o djevojci iz kuhinje, govorio bi: »Kako je Giottovo Milosrđe?« Uostalom i ta je sama sirota djevojka, onako od trudnoće odebljala sve do u obraze, koji su joj postali ravni i četvrtasti, bila zaista prilično slična onim jakim i muškaračkim djevicama, gotovo prije matronama, kojima su na slikama u Areni personificirane Vrline. Sada se zaista sjećam, da su te Vrline i Poroci iz Padove bile na nju nalik još i na jedan drukčiji način. Kao što je slika ove djevojke bila uvećana dodatnim simbolom, koji je nosila pred svojim trbuhom, a činilo se, kao da mu uopće nije razumijevala smisao, pa joj čak i na licu nije bilo ničega, što bi izražavalo ljepotu i duh toga simbola, kao da se naprosto radilo o nekom običnom i teškom teretu, tako se isto činilo, da ni ona krupna domaćica, koja je u Areni predstavljena pod imenom »Caritas« (njezina je reprodukcija visjela na zidu u mo-

joj učionici u Combrayu), ne sluti, da utjelovljuje tu vrlinu; isto se tako činilo da se nikakva misao o milosrđu nije nikad mogla izraziti njezinim energičnim i vulgarnim licem. Zahvaljujući lijepom slikarevu pronalasku, ona nogama gazi zemaljska blaga, ali savršeno onako, kao da tabana po grožđu da b: iz njega istisnula sok, ili, još prije, kao da se popela na vreće, da postane viša; i u tom položaju, ona pruža bogu svoje usplamtjelo srce, ili, recimo točnije, ona mu ga dodaje, kao što neka kuharica kroz podrumski prozor iz svoga suterena dodaje otpušać nekome tko ga od nje traži s prozora u prizemlju. *Zavist* već ima više nekog izražaja zavisti. Ali još i na toj freski simbol zauzima tako mnogo mjesta, predstavljen je tako stvarno, zmija što sikće na usnama Zavisti tako je krupna, ona joj tako potpuno ispunja širom otvorena usta, da su joj lični mišići isto onako razvučeni, da bi je mogla obuhvatiti, kao što su razvučeni i mišići djeteta, kad svojim dahom hoće da naduva balon; a pritom je sva pažnja Zavisti – a i naša – tako potpuno usredotočena na rad tih usana, da gotovo uopće nema vremena, da se prepusti zavidljivim mislima.

Usprkos svega divljenja gospodina Swanna prema Giottovim likovima, ja dugo nisam osjetio nikakva užitka pri promatranju (među kopijama, koje mi je on donio, pa su sad visjele na zidu u našoj učionici) toga Milosrđa bez milosrđa, te Zavisti, koja je bila nalik na ilustraciju iz kakve medicinske knjige, kojoj je zadaća samo to, da predoči kompresiju ždrijela ili resice u grlu nekom izraslinom na jeziku ili uslijed uvođenja operatorova instrumenta, ili Pravde, koja je imala isto onakvo sivkasto i sitničavo, pravilno lice, koje je u Combrayu bilo karakteristično za neke krasne, pobožne i mršave građanke, koje sam susretao na misi, a od kojih su mnoge već unaprijed bile unovačene u rezervnu vojsku Nepravde. Ali poslije sam shvatio, da se uzbuđljiva neobičnost, da se posebna ljepota tih fresaka sastoji u velikom udjelu, koje u njima ima simbol, i da je činjenica, da taj simbol nije bio izražen kao simbol (budući da nije bila izražena simbolizirana misao), nego kao nešto stvarno, kao nešto odista doživljeno, materijalno izvedeno, davala značenju djela nešto doslovnije i preciznije, te je pouka, koju je davalo to djelo, bila konkretnija i mnogo dojmljivija. I zar nije i kod sirote djevojke iz naše kuhinje ona težina, što ju je pritezala, njezinu pažnju neprestano vraćala k njezinom trbuhu? A jednako je tako i kod samrtnika: misao im je vrlo često okrenuta k pravoj, bolnoj, tamnoj, utrobnoj strani smrti, prema tom naličju smrti, koja je baš ona strana, kojom im smrt zaista gleda u lice, kojom im daje, da surovo osjete njezinu prisutnost, i koja je mnogo više nalik na neki teret što ih mrviti, na neku teškoću u disanju, na potrebu da piju, negoli na ono što nazivamo idejom Smrti.

Mora da su te Vrline i Poroci iz Padove u sebi imale prilično mnogo stvarnoga, kad su mi se činile isto tako žive, kao i trudna sluškinja i kad mi se ona nije činila mnogo manje alegorična. I možda to (u najmanju ruku prividno) nesudjelovanje duše nekog stvorenja u vrlini, koju ono predstavlja, ima osim svoje estetske vrijednosti također i jednu, ako ne psihološku, a ono bar, kako se veli, fiziognomijsku realnost. Kad sam poslije u toku svoga života imao prilike, da, na primjer, u samostanima susretnem odista sveta utjelovljenja aktivnog milosrđa, ona su općenito imala živahan, pozitivan, indiferentan i otresit izgled užurbana kirurga, imala su ono lice, na kome se ne može pročitati nikakvo saučesće, na kome nema nikakva raznježavanja nad ljudskom patnjom, nikakva straha, da će je možda povrijediti: lice bez blagosti, antipatično i uzvišeno lice prave dobrote.

Dok je kuhinjska pomoćnica – i nehotice ističući blistavu Françoisinu superiornost, kao što Zabluda zbog kontrasta čini očitijim trijumf Istine – posluživala kavom, koja je po maminu mišljenju bila obična topla voda, i zatim u naše sobe odnosila vruću vodu, koja

je bila jedva mlačna, ja sam se s knjigom u ruci ispružio na krevetu u svojoj sobi, koja je dršćući štitila svoju providnu i lomnu svježinu od poslijepodnevnog sunca, koje je žeglo iza njezinih gotovo zatvorenih kapaka, kroz koje je odsjev dana ipak uspio provući svoja žuta krila te je ostao nepomičan u jednom uglu između drva i stakla, kao leptir, koji je sjeo. Jedva je bilo dovoljno svijetla za čitanje, pa sam osjećanje blistave svjetlosti dana doživljavao samo posredstvom udaraca, kojima je Camus (koga je Françoise obavijestila, da tetka ne »počiva« i da može, ako treba, nesmetano bučati) u Župskoj ulici lupao po prašnim škrinjama; ti su udarci odzvanjali u onoj posebnoj zvučnoj atmosferi, koja je svojstvena vrućim danima, te se činilo da ti udarci u daljinu odašilju jata grimiznih zviježda; to sam osjećanje svjetlosti doživljavao i zbog mušica, koje su na svom malom koncertu preda mnoštvom izvodile svoju ljetnu komornu muziku: ona ga ne doziva u pamet kao neka arija, koju pjeva ljudsko grlo, i koja, kad je slučajno čujemo u ljetno doba, poslije podsjeća na nj; ona je s ljetom udružena mnogo nužnijom vezom: rodili su je ljetni dani i ona se uvijek iznova rada samo s njima, u sebi sadrži nešto od njihove biti, te u našem pamćenju ne budi samo njihovu sliku, nego potvrđuje njihov povratak, njihovu djelotvornu i neposredno dohvatljivu prisutnost u klimi oko nas.

Ta zamračena svježina moje sobe bila je prema punom suncu na ulici ono isto, što i sjena prema zraci, to jest, bila je isto tako svjetlosne prirode kao i sunce, pa je mojoj mašti omogućavala potpunu predodžbu ljeta, koju bi moja osjetila, da sam bio na šetnji, mogla uživati samo u dijelovima; i tako se ona dobro slagala s mojim počinkom, koji je (zahvaljujući pustolovinama iz mojih knjiga, koje su ga uzbuđivale) bio nalik na počinak nepomične ruke usred tekuće vode: bio je, naime, i on potresan burnim tokom bujice aktivnosti.

Ali baka bi čak i onda, kad bi se prevruće vrijeme pokvarilo, kad bi naišla oluja ili samo pljusak, dolazila k meni, da me zamoli da izađem. A budući da se nisam htio odreći čitanja, izlazio bih da ga nastavim bar u vrtu, pod kestenom u malom zaklonu od kovilja i platna; sjeo bih tu u kut i vjerovao, da sam sakriven od pogleda svih onih, koji bi mogli doći u pohode mojim roditeljima.

No zar nije i moja misao bila sklonište, u kome sam se osjećao sakriven na dnu, čak i onda, kad bih promatrao ono, što se događa napolju? Kad sam gledao neki izvanjski predmet, ostajala bi između mene i njega svijest, da ga vidim; obrubljavala bi ga tankim duhovnim obrubom, koji me uvijek priječio, da se izravno dotaknem njegove tvari; ona bi se još prije, nego što bih postigao kontakt s njome, na neki način pretvarala u paru, kao što i neko ražareno tijelo ne dodiruje vlagu tekuće tvari, kojoj smo ga približili, jer se ono uvijek unaprijedi opkoli zonom isparavanja. Nalazio sam se kao unutar neke vrsti višeslojnog i šarolikog zaslonca, koji je bio sastavljen od različitih stanja, koja je, dok sam čitao, moja svijest u isto vrijeme razvijala; sezala su od najdublje u meni sakrivenih težnja sve do posve izvanjskog prizora obzorja, što se u dnu vrta prostirao pred mojim očima; od svega je toga niza u meni bilo najprvotnije i najintimnije moje vjerovanje u filozofsko bogatstvo, u ljepotu knjige, koju sam čitao, a zajedno s njime i moja želja da sve to sebi prisvojim. Ova su osnovna raspoloženja neprestano aktivno pokretala i upravljala svime ostalim. Tako sam osjećao, bez obzira, kakvagod to knjiga bila. Jer čak i onda, kad bih je kupio u Combrayu, ugledavši je pred Borangeovom sitničarijom (koja je bila pre-daleko a da bi se Françoise mogla ondje snabdjevati umjesto kod Camusa, no kamo su više odlazili, jer je usto bila i knjižara i papirnica) kako je usred mozaika brošura i svezaka uzicom privezana o krilo njezinih vrata (tajanstvenijih i mislima bogatijih od vrata kakve katedrale), ja sam je prepoznao kao knjigu, koju su mi spomenuli kao značajno

djelo; upozorio me na nju ili profesor ili neki drug, o kome sam u to vrijeme mislio da posjeduje tajnu napol predosjećane, a napol nerazumljive istine i ljepote, koje sam uporno želio upoznati, pa sam to u sebi nosio kao nejasni, ali neprestani cilj svojih misli.

Poslije toga centralnog vjerovanja, koje je za vrijeme moga čitanja slalo neprestane impulse od unutrašnjosti prema spoljašnjemu, prema otkrivanju istine, dolazila su uzbuđenja, koja su u meni izazivali događaji, u kojima sam sudjelovao: jer ona su poslijepodneva bila punija dramatskih događaja, nego često cio jedan život. To su bili oni događaji, što su se nizali u knjizi, koju sam čitao. Istina, osobe, koje su mi one dočaravale, nisu bile »realne«, kao što je govorila Françoise. Ali svi osjećaji, koje u nama pobuđuje radost ili nesreća neke realne osobe, stvaraju se u nama samo posredstvom slike o toj radosti ili o toj nesreći; ingenioznost prvog pisca romana sastojala se u tome što je shvatio, da je u ustrojstvu, kojim nastaju naša uzbuđenja, slika jedini bitni element, i da bi zato jednostavno i prosto ispuštanje realnih osoba predstavljalo presudno usavršenje. Kakogod bile duboke naše simpatije prema nekom realnom biću, mi ga pretežno zamjećujemo svojim osjetilima, a to znači da nam ono ostaje nejasno i nepojmljivo, da nam pruža samo svoju mrtvu težinu, koju naša osjećajnost ne može oživjeti. Ako to biće zadesi neka nesreća, taj će nas događaj moći ganuti samo u veoma malom dijelu našeg sveukupnog znanja o njemu; šta više, to će i njega samoga moći uzbuditi samo u jednom dijelu znanja, koje ima o sebi. Romanopiščeve je pronalazak bio u tome, što je došao na misao, da one dijelove duše, u koje nije moguće prodrijeti, nadomjesti jednakom količinom netvarnih dijelova, to jest onakvih koje naša duša može prisvojiti. Sve je ostalo potpuno nevažno, čim nam se djelovanje i osjećaji tih bića nove vrsti čine istinitima: čim smo ih usvojili, te se to djelovanje i osjećanje odigrava u nama, i po svojim zakonima, dok mi grozničavo okrećemo stranice knjige, upravlja brzinom našega disanja i prodornošću našega pogleda. I kad nas je pisac već jednom doveo u to stanje, u kome je, kao u svim potpuno unutrašnjim stanjima, svako uzbuđenje udeseterostručeno, u kome će nas njegova knjiga uznemirivati poput sna, i to sna, koji je mnogo jasniji od svih onih, koje sanjamo spavajući, i mnogo trajniji u našem sjećanju, tada on u nama u jednom jedinom satu oslobađa okova sve moguće sreće i nesreće, kojih bismo u stvarnom životu u više godina doživjeli tek nekoliko, a pritom one najintenzivnije čak ne bismo ni prepoznali, jer bi nam sporost, s kojom se u životu dešavaju, onemogućila, da ih opazimo: (tako se naše srce u toku života mijenja, i to je najteža bol; ali mi ga upoznajemo samo čitajući, u mašti; u stvarnosti, ono se mijenja onako, kao što se odvijaju i ostale prirodne pojave: dovoljno polagano, da nam sam osjet da se nešto promijenilo, premda možemo ustanoviti redom svako od uzastopnih stanja pri mijenjanju, ipak ostaje ušteđen).

Već manje unutrašnji u mome tijelu od ovoga života osoba, dolazio je zatim, već napola projiciran preda me, krajolik, u kome se odvijala radnja i koji je na moju misao vršio mnogo jači utjecaj od drugoga krajolika, od onoga, koji sam imao pred očima, kad bih ih podigao sa knjige. I tako sam za cijela dva ljeta u vrućini combrayskog vrta, zbog knjige, koju sam tada čitao, osjećao čežnju za nekim brdovitim krajem, punim rijeka, s mnogim pilanama u kome bih na dnu bistrih voda gledao komade drva, kako gnjile pod čupercima potočnih biljaka, a nedaleko se, duž niskih zidova, uspinju grozdovi ljubičastog i crvenkastog cvijeća. I budući da je u mojim mislima uvijek bio prisutan san o nekoj ženi, koja bi me voljela, tih je ljeta taj san bio natopljen svježinom voda tekućica; i kakvogod bila ona žena, koju sam zamišljao, u mojoj bi se svijesti smjesta s obje strane oko nje, kao neka komplementarna boja, pojavljivali ljubičasti i crvenkasti grozdovi cvijeća.

To se nije dešavalo samo zbog toga, što neka slika, koju sanjamo, ostaje obilježena, što se uljepšava i obogaćuje odsjevom boja, koje njoj ne pripadaju, nego je tek slučajno u našem snu okružavaju; jer ti su krajolici iz knjiga, koje sam čitao, za mene bili samo u mojoj mašti življe predloženi krajolici, nego što sam sebi predočavao one koje je Combray prostirao pred mojim očima, ali koji su mogli biti analogni onima iz knjiga. Zbog piščeva izbora, zbog vjere, kojom je moja misao brzala ususret njegovim riječima, kao prema nekom otkrivenju, oni su mi se činili kao istinski dio same Prirode i dostojni proučavanja i produbljanja; a takve dojmove nije nikad u meni pobuđivao gotovo nijedan kraj u kome sam boravio, a nadasve ne naš vrt, koji je bez ikakve draži uredio naš vrtlar po svojoj korektnoj fantaziji, koju je baka prezirala.

Da su mi roditelji dopustili, da čitajući neku knjigu, pohodim predio, koji je opisivala, bio bih mišljenja, da ću učiniti neocjenjiv korak prema osvajanju istine. Jer iako čovjek ima osjećaj da je uvijek okružen svojom dušom, to ipak nije isti osjećaj, kao da se radi o nekom nepomičnom zatvoru; prije će biti tako, kao da je čovjek njome ponesen u nekom neprestanom poletu, kojim želi izaći iz njezinih granica i doseći izvanjsko, i pritom osjeća neko obeshrabrenje zapažajući oko sebe vazda isto zvučanje, koje nije jeka izvana, nego odzvanjanje nekog unutrašnjeg titranja. Čovjek nastoji, da u stvarima ponovo nađe odsjev svoje duše, kojim ih je ona obasjala, te su zbog toga postale dragocjene, i stoga on ostaje razočaran kad ustanovi da su stvari u prirodi, kako se čini, lišene čara, koje one, kad ih zamišljamo u svojim mislima, zahvaljuju svome susjedstvu s određenim idejama; kadšto čovjek sve snage te duše pretvara u vještinu i blistavost, jer želi da djeluje na bića, za koja jasno osjećamo, da postoje izvan nas i da ih nikad nećemo doseći. Zbog toga, ako sam oko žene, koju sam ljubio, uvijek zamišljao ona mjesta, za kojima sam u to vrijeme najviše čeznuo, ako sam želio, da me ona u te krajeve povede, da mi ona otvori pristup u neki dosad nepoznati svijet, to onda nije bio slučajan rezultat prostog povezivanja misli; ne, moji su sni o putovanju i ljubavi bili samo pojedinačni momenti (koje ja danas umjetno odvajam, kao kad bih izvodio presjeke u raznim visinama vodoskoka, što se prelijeva i u cjelini pričinja nepomičan) u jednome i istome nesavrtljivom vrtku svih snaga moga života.

Napokon, nastavljajući pratiti ona stanja, što su u isto vrijeme postojala u mojoj svijesti, a nizala se jedno do drugoga od unutra prema van, nalazio sam, još prije nego što bih stigao do stvarnog horizonta, koji me okružavao, naslade drugoga reda: što udobno sjedim, što osjećam ugodan miris zraka, što me ne smeta ničiji posjet; a kad bi na zvoniku svetog Hilarija otkucao koji sat, još i nasladu što vidim, kako se komadić po komadić runi ono od poslijepodneva, što je već bilo potrošeno, sve dok ne bih začuo posljednji udar, koji mi je omogućavao, da načinim zbroj; a poslije njega bi nastala duga tišina, te se činilo, da ona na plavome nebu načinje cio onaj dio, koji mi je još dopušten za čitanje, a potrajat će sve do dobre večere, koju je Françoise pripravljala i koja će me okrijepiti od umorâ, što sam ih prikupio čitajući knjigu i prateći njezina junaka. I kod svakog mi se sata činilo, da je prethodni otkucao samo nekoliko trenutaka prije; a ovaj bi se najnoviji upisivao na nebu posve blizu onoga drugoga, te tako nisam mogao vjerovati, da bi šezdeset minuta moglo biti sadržano u onom malom modrom luku, što se podrazumijevao između njihovih zlatnih biljega. Kadšto bi taj preuranjeni sat čak odbio i dva udarca više negoli posljednji; bio je, dakle, i jedan, koji nisam čuo, nešto se dogodilo, ali se nije dogodilo za mene: interes za čitanje opio me poput duboka sna, promijenio moje mašti predane uši i zbrisao zlatno zvono na azurnoj površini tišme. Vi, lijepa nedjeljna poslijepodnevna pod kestenom u combrayskom vrtu, što ste bila tako brižno oslobođena bezvri-

jednih upadica moga osobnog postojanja, koje sam nadomjestio divotom pustolovina i čudesnih težnji u krilu krajolika natapanog živim vodama, vi me još uvijek sjećate, kad god na vas pomislim, onoga mog života i vi ga zaista u sebi sadržavate, da biste ga malo pomalo zaokružili i ogradili – dok sam ja tako nastavljaio čitati, a dnevna je vrućina opadala – u kristalan, lagano pomican i bojom lišća osvijetljeni niz vaših spokojnih, zvučnih, mirisavih i prozirnih sati.

Kadšto bi me negdje usred poslijepodneva vrtlareva kćerka trgla iz čitanja; počela bi trčati kao luda, rušeći u prolazu narančina stabalca, porezavši prst, razbivši zub, a pritom bi iz svega glasa vikala: »Evo ih! Evo ih!«, želeći da potrčimo i Françoise i ja, i da ništa ne izgubimo od cijelog prizora. To se događalo onih dana, kad je vojska odlazila na garnizonske manevre i prolazila kroz Combray idući obično ulicom Svete Hildegarde. Dok je naša služinčad sjedila na nizu stolica pred ogradom i promatrala combrayske nedjeljne šetače izlažući u isto vrijeme i sebe njihovim pogledima, vrtlareva je kćerka u pukotini, koja je ostala između dvije veoma udaljene kuće u kolodvorskoj aveniji, opazila bljesak kaciga. Služinčad bi tada hitno unosila stolce, jer su oklopnici na prolasku ulicom Svete Hildegarde tako potpuno ispunjali njezinu cijelu širinu, da je kasanje konja striglo tik uz kuće i potpuno preplavljivalo pločnike, kao što razulareni potok potapa svoje pretijesne obale.

– Jadna djeca – govorila bi Françoise tek stigavši do ograde, a već u suzama; – jedna mladost, koja će biti pokošena poput livada; srce me zaboli čim samo pomislim na to – dodavala bi stavljajući ruku na srce, kamo ju je pogodio taj *udarac*.

– Lijepo je, zar ne, gospođo Françoiso, vidjeti mlade ljude, kojima nije stalo do života?
– reče vrtlar u želji da je »digne«.

I nije govorio uzalud.

– Nije im stalo do života? Ta do čega treba da im bude stalo, ako ne do toga jedinog dara, koji nam dobri bog ne daje dva puta? Jao, bože moj! A ipak je istina, da im nije stalo. Vidjela sam ih sedamdesete; u tim se bijednim ratovima zaista više ne boje smrti; to su naprosto luđaci; a u tom slučaju ne vrijede ni užeta, da se objese; nisu to ljudi, nego lavovi. (Za Françoisu nije usporedba čovjeka s lavom – a tu je riječ izgovarala rasječeno u slogove – sadržavala ništa laskavo.)

Ulica svete Hildegarde zaokretala je preblizo, a da bi ih mogli vidjeti još izdaleka; no kroz onu se pukotinu između kuća u Kolodvorskoj ulici vidjelo sve nove i nove kacige kako jure i blistaju na suncu. Vrtlar je želio znati, da li ih ima još mnogo koji moraju da prođu, jer je već od sunčeve pripeke ožednio. Tada njegova kćerka odjednom poleti, kao da je jurnula iz kakvog opsjednutog mjesta, izađe napolje, dopre do ugla ulice i stoput izloživši život donese bocu kokosa, a s njom i vijest, da ih sigurno ima još tisuću i da još uvijek neprestano nadolaze od strane Thiberzyja i Méségliša. Dotle su se Françoise i vrtlar opet pomirili, pa su raspravljali o držanju, koje treba zauzeti u slučaju rata:

– Vidite, Françoiso – govorio je vrtlar – revolucija je bolja, nego rat; jer kad je ona proglašena, u njoj moraju sudjelovati samo oni, koji to sami hoće.

– Ah, da! To još razumijem; tu ima više slobode.

Vrtlar je mislio, da kod objave rata prestaje cio željeznički promet.

– Dabome, da se ne bi bježalo – reče Françoise.

A vrtlar na to reče: »Ah, što su opaki«, jer nije mogao dopustiti, da je opravdano misliti drukčije, nego da je rat neke vrsti prevara, kojom Država vara narod, i da ne bi bilo nijednog čovjeka koji ne bi umakao, samo kad bi to bilo moguće.

Ali Françoise se žurila natrag k tetki, ja bih se vraćao svojoj knjizi, a služinčad bi se opet smjestila pred vratima i gledala, kako se sliježe prašina i smiruje uzbuđenje, koje su izazvali vojnici. Još se dugo, pošto se sve već smirilo, neobična plima šetača crnila combrayskim ulicama. I pred svakom su kućom, čak i ondje gdje to nije bio običaj, i sluge, a i sami gospodari, sjedeći i promatrajući, ovjenčavali svoje pragove hirovitim i tamnim obrubom, nalik na vezivo od algi i školjaka, što ga talas plime ostavlja na obali mora, kad se povuče.

Osim tih dana, obično sam mogao nesmetano čitati. Ali prekid prilikom jednog Swannova posjeta i komentar knjizi jednoga za mene tada posve novoga pisca, koju sam tada čitao, Bergotta, prouzrokovao, da sam za dugo vremena otad onu ženu iz svojih snova vidio ne pred zidom, okićenu dugim grozdovima ljubičasta cvijeća, nego posve drugdje: pred portalom gotske katedrale.

Prviput sam o Bergottu čuo govoriti nekog svoga starijeg druga, kome sam se veoma divio. Zvao se Bloch. Kad je čuo, kako mu priznajem svoje divljenje prema *Listopadskoj noći*, prasnuo je u gromoglasan smijeh, pa mi je rekao: »Okani se toga svog prilično niskog obožavanja gospar-Musseta. To je do krajnosti opasna osoba i uopće neobičan divljak. Moram ti, uostalom, priznati, da su on i neki po imenu Racine u toku cijeloga svoga života načinili po jedan dobro ritmovan stih; svaki od njih ima ono svojstvo, koje po mome mišljenju predstavlja najvišu vrlinu, naime, da baš ništa ne znači. To su: »Bijela Oloossone i bijela Camire« i »Kćerka Minosa i Pasifaje«. Na ta me je dva lupeška stiha upozorio članak moga predragog učitelja, oca Leconta, ugodnika Besmrtnih Bogova. Zbilja! Evo ti jedne knjige, koju sad nemam vremena čitati, a nju je, čini se, pohvalio taj slavni čiča. Rekli su mi da on pisca, gospar-Bergotta, drži izvanredno suptilnim momkom; i premda on kadšto pokazuje dosta teško razumljivu blagost, njegovo je mišljenje za mene kao glas Delfijskog proročišta. Pročitaj dakle tu pjesničku prozu, pa ako je divovski sakupljač srokovia, koji je napisao *Baghavat* i *Levrier de Magnus*, kazao istinu, onda ćeš, Apolona mi, dragi majstore, uživati nektarske slasti Olimpijaca«. On je nekim sarkastičnim tonom od mene zatražio, da ga oslovljavam »dragi majstore«, a isto je tako i on mene nazivao. No ustvari, ta nam je igra godila: bili smo još vrlo blizu dobi, kad čovjek vjeruje, da zaista stvara ono, čemu daje ime.

Na nesreću nisam imao prilike da u razgovoru s Blochom postavim pitanje i dobijem objašnjenje, koje bi stišalo nemir, u koji me bacio (mene, koji sam od stihova tražio u prvom redu otkrivanje istine) svojom tvrdnjom da su najbolji stihovi oni, koji nemaju nikakva značenja, Bloch naime više nije bio pozivan u našu kuću. Isprva su ga lijepo primili. Moj je djed kadšto doduše tvrdio, da ja svaki puta, kad se s nekim od drugova bliže sprijateljim od ostalih i dovedem ga kući, (uvijek odaberem nekog Židova. Tome nije bio u principu protivan — ta i njegov je prijatelj Swann bio židovskog podrijetla — da mu se nije činilo, da obično ne odabirem najbolje. Stoga se, kad bih doveo nekog novog prijatelja, rijetko dešavalo, da nije pjevao »O bože naših otaca« iz »Židovke ili »Izraele, razbij svoje lance«, pjevajući kod toga samo ariju (Ti la lam ta lam, talim), no ja sam se uvijek bojavao, da je moj drug ne prepozna i ne dopuni riječima.

Još prije nego što bi ih ugledao, čuvši samo ime, u kome veoma često nije bilo ništa naročito židovsko, on je već pogađao ne samo židovsko podrijetlo onih mojih drugova koji

su odista bili Židovi, nego čak i štogod neugodna, kad je takvog čega bilo u njihovoj porodici.

– A kako se zove taj tvoj prijatelj, što dolazi večeras?

– Dumont, djede.

– Dumont! Oh, sumnjivo je.

I tada bi zapjevao:

*»Čuvajte budno stražu, strijelci!
Bdijte bez sna i buke«.*

I postavivši nam vješto nekoliko određenih pitanja, uskliknuo bi: »Oprez! Oprez!«, ili, ako je prisutnog patnika svojim prikrivenim preslušavanjem već natjerao, da i ne znajući da to čini isповјedi svoje podrijetlo, tada bi se, da nam pokaže, da više nimalo ne sumnja, zadovoljavao, da nas promatra jedva čujno pjevušeći:

*»Što? korake tog plašljivog Izraelićanina
Vi ovamo upućujete!«*

ili:

»Očinska polja, Hebrone, mila dolino.«

ili pak:

»Da, ja sam od izabranog naroda«

Te sitne manije moga djeda nisu sadržavale nikakva zlonamjerna osjećanja prema mojim drugovima. Ali Bloch se mojim roditeljima zamjerio zbog posve drugih razloga. Počelo je time, što je moga oca razljutio odgovorom, kad ga je on, videći ga zablacena, radoznalo zapitao:

– Kakvo je to vrijeme napolju, gospodine Bloch? Zar je padalo? Nikako to ne razumijem: barometar je sjajno stajao.

A Bloch nije smogao nikakav bolji odgovor od ovoga:

– Ne mogu vam, gospodine, apsolutno ništa reći o tome je li padalo. Ja živim tako odlučno izvan svih fizikalnih okolnosti, da se moja ćutila uopće ne trude da ih zamijete.

– Jao, nesretni sine, ta tvoj je prijatelj idiot – reče mi otac poslije Blochova odlaska. – Kako? On mi ne može reći, kakvo je vrijeme? Veoma zanimljivo! On je naprosto blesav!

Zatim se Bloch nije svidio ni baki, jer je poslije ručka, kad je ona rekla da se ponešto ne osjeća dobro, prigušio jecaj i obrisao suze.

– Kako možeš tvrditi da je to bilo iskreno – reče mi ona – kad on mene uopće ne poznaje; ili je, u protivnom slučaju, lud.

A najzad je oneraspoložio sve, kad je na ručak došao sat i po kasnije, sav zablacen, ali se uopće nije ispričao, nego je rekao:

– Ja nikad ne dopuštam da na mene utiču atmosferski poremećaji, a ni konvencionalna raspodjela vremena. Bez prigovora bih odobrio i u upotrebu uveo pušenje opijuma ili talasasti malajski bodež, ali neću da znam za ta dva neizmjereno opasnija i, uostalom, posve neukusna malograđanska instrumenta, kao što je kišobran i sat.

Međutim i kraj svega toga, on bi ipak nanovo došao u Combray. Nije bio nipošto onakav prijatelj, kakva bi moji roditelji željeli, da imam. Ali oni su na kraju ipak povjerovali, da su suze zbog bakine indispozicije bile iskrene. No oni su dobro znali (po nagonu ili po iskustvu), da porivi naše osjećajnosti imaju malo vlasti nad slijedom naših čina i nad našim vladanjem u životu, i da poštivanje moralnih obaveza, vjernost prijateljima, vršenje svoje dužnosti ili održavanje neke dijete imaju mnogo sigurniji temelj u slijepoj navici, negoli u trenutnim, žarkim i jalovim zanosima. Voljeli bi, da sam umjesto Blocha imao takvih drugova, koji mi ne bi davali više, nego što je to po pravilima građanskog morala uobičajeno da se daje prijateljima; da sam imao takvih drugova, koji mi ne bi neočekivano poslali košaricu voća samo zbog toga, što su toga dana raznježeno misli na mene, ali zato ne bi sebe mogli privoljeti, da meni u prilog priklone ispravnu ravnotežu dužnosti i zahtjeva prema prijatelju, a sve samo zbog proste uzburkanosti svoje mašte ili osjećaja, kao što iz istih razloga ne bi tu ravnotežu ni pogoršali na moju štetu. Ljude, kao što je bila moja pratetka, čak i naše krivice teško odvrćaju od njihove dužnosti prema nama: ona je već godinama bila u svađi s jednom svojom nećakom i nikad se nije s njom razgovarala; no zato ipak nije izmijenila svoju oporuku, kojom joj je ostavila sav svoj imetak, jer joj je bila najbliža rođakinja i jer se tako »pristoji«.

Ali ja sam volio Blocha; moji su mi roditelji željeli dopustiti to veselje; nerješivi problemi, koji su preda mnom iskrsnuli povodom ljepote, koja nema nikakva značenja, u stihu o Minosu i Pasifaji, više su me mučili, nego što bi mogli prouzrokovati zla novi razgovori s Blochom, premda ih je moja majka držala opasnim. I tako bi ga nanovo pozvali k nama, da me nije one večeri, pošto me podučio, da sve žene misle samo na ljubav i da nema nijedne, kojoj nije moguće skršiti otpor (a ta je vijest imala poslije mnogo utjecaja na moj život i učinila ga najprije sretnijim, a poslije još dublje nesretnim), uvjeravao da je iz najvjerodostojnijeg vrela doznao, da je moja pratetka imala burnu mladost i da je bila javno uzdržavana. Budući da se nisam mogao suzdržati, da te razgovore ne ponovim pred roditeljima, idući su ga puta, kad se pojavio, bacili napolje; a kad sam ga poslije toga na ulici oslovio, držao se prema meni do krajnosti hladno.

Ali je o Bergottu kazao istinu.

Prvih mi se dana ono, što sam u njegovu stilu imao tako zavoljeti još nije pokazalo, kao što se dešava i s nekom arijom, za kojom ćemo ludovati, ali je sada još u ostaloj muzici ne razabiremo. Nisam se mogao odvojiti od njegova romana, ali sam mislio, da me zanima samo sadržaj; tako je to i u onim prvim trenucima ljubavi, kad čovjek svakog dana odlazi, da na nekom sastanku, na nekoj zabavi nađe i opet vidi neku ženu, ali misli, da ga privlače samo čari tih priredbi. Zatim sam uočio rijetke, gotovo arhaičke izraze, koje je volio upotrebljavati u nekim određenim momentima, kad bi mu neka sakrivena plima harmonije, neki unutrašnji preludij uznio i uzdigao stil; a dešavalo se to i onda, kad bi počinjao govoriti o »varavoj sariji života«, o »neiscrpnoj bujici lijepih prividnosti«, o »divnoj i jalovoj boli razumijevanja i ljubavi«, o »potresnim likovima što za vječna vremena oplemenjuju dražesnu i časnu fasadu katedrala«, kad bi izražavao neku za me posve novu filozofiju uz pomoć divnih slika, za koje se činilo, da su one pobudile onaj pjev

harfi, što se tada izvijao, i koje su uz njegovu pratnju dočaravale nešto uzvišeno. Jedno od takvih mjesta kod Bergotta, čini mi se, treće ili četvrto, koje sam izdvojio iz preostale cjeline, pobudilo je u meni radost, koju uopće nisam mogao ni usporediti s radošću, koju sam osjetio, kad sam našao prvo mjesto; osjećao sam, da tu radost doživljam negdje u nekom dubljem, jedinstvenijem i prostranijem predjelu svoga »ja«, gdje mi se činilo, da su zapreke i pregrade uklonjene. Zbog toga nisam – prepoznavajući tada onaj isti smisao za rijetke izraze, onaj isti muzikalni izljev, onu istu idealističku filozofiju, koja me radovala već i u drugim slučajevima, a da je nisam svjesno opazio – više doživio dojam da sam se našao licem u lice s nekim posebnim dijelom određene Bergottove knjige, koji u površinu moje misli upisuje potpuno linearan lik, nego sam ga doživljavao prije kao neki »idealni dio« Bergotta, koji je zajednički svima tim knjigama i kome su svi slični ulomci, koji su se stopili s njime, davali neku vrst gustoće i voluminoznosti, kojom mi se moj duh činio uvećan.

Ja nisam bio baš jedini obožavalac Bergotta; on je bio najmiliji pisac i neke veoma obrazovane gospođe, mamine prijateljice; napokon, boubonski je liječnik puštao svoje bolesnike, da ga čekaju, da bi mogao pročitati novoizašlu Bergottovu knjigu; i baš je iz njegove ordinacije i iz jednog parka u blizini Combraya izašlo nekoliko prvih sjemenki onog smisla i ljubavi prema Bergottu, koja je tada još bila tako rijetka, a koja se danas svojim idealnim i opće poznatim cvijećem rasprostrla po cijelome svijetu, te je susrećemo posvuda u Evropi, u Americi, sve do najmanjeg seoceta Ono, što su prijateljice moje majke, a, čini se, i boubonski liječnik, najviše voljeli u Bergottovim knjigama, potpuno se slagalo s mojim ukusom: voljeli smo onaj melodiozni talas, one drevne izraze, a i neke druge veoma jednostavne i poznate, na kojima je ono mjesto, na kome ih je iznosio na vidjelo, otkrivalo posebni prizvuk koji on u njima pronalazi; voljeli smo, najzad, onu neku nenadnost, onaj gotovo surovi naglasak, koji je primjenjivao u žalosnim ulomcima. A nema sumnje, i on je sam morao osjećati, da su u tome bile njegove najveće čari. Jer u knjigama, koje je objavio poslije, on bi, naišavši na neku veliku istinu ili na ime koje slavne katedrale, prekidao pripovijedanje i u nekoj vrsti prizivanja, oslovljavanja i dugačke molitve davao punu slobodu tim svojim izljevima, koji su u njegovim prvim knjigama još bili uključeni u njegovu prozu, te su se isticali samo talasanjem površine, ostajući možda mnogo blaži, mnogo skladniji, kad su još bili tako prikriveni i kad još nije bilo moguće na jasan način ukazati, gdje se rada, a gdje izdiše njihov romon. Ti ulomci, kojima se on čitačima sviđao, bili su i nama najmiliji. Znao sam ih napamet. Osjećao sam razočaranje, kad bi se nanovo vraćao pripovijedanju. Svaki put, kad je govorio o nečemu, što mi je dotad sakrivalo svoju ljepotu, o borovim šumama, o gràdu, o crkvi *Notre-Dame* u Parizu, o *Athaliji* ili o *Phèdri*, postizavao je, da su te ljepote preda mnom bljesnule kao eksplozija. Zbog toga sam osjećao koliko ima mnogo dijelova svemira, koje moje nemoćno zapažanje ne bi uopće opazilo, da mi ih on nije približio, te sam živo želio, da imam njegovo mišljenje, njegovu metaforu o svakoj stvari, a napose o onima, koja ću imati prilike da vidim i sam, a od svih ovih opet u prvom redu o starim francuskim spomenicima i nekim primorskim krajolicima, jer je upornost, s kojom ih je navodio u svojim knjigama, dokazivala, da ih drži bogatim značenjem i ljepotom. Ali na nesreću, gotovo mi ni o jednoj stvari nije bilo poznato njegovo mišljenje. Bio sam posve siguran, da se ono iz osnova razlikuje od mojega mišljenja, jer je potjecalo iz nekog nepoznatog svijeta, prema kome sam se nastojao uzdići; bio sam uvjeren, da bi se moje misli tome savršenom duhu učinile čistom budalaštinom, pa sam svoj duh pretvorio u tako potpunu tabulu rasu, da sam u onom slučaju, kad sam u nekoj njegovoj knjizi naišao na neku misao, kojom sam se i sam već bavio, osjećao tako silnu sreću, kao da mi je neki bog u svojoj dobroti tu misao

nanovo dao, proglasio je opravdanom i lijepom. Kadšto se dešavalo, da je neka njegova stranica govorila o istim stvarima, o kojima sam često noću, kad nisam mogao spavati, pisao baki i majci, pa mi se takva Bergottova stranica činila kao zbirka epigrafa, koje bih mogao, stavljati na čelo svojih pisama. Čak i poslije, kad sam i sâm počeo pisati jednu knjigu, i kad s nekim rečenicama nisam bio zadovoljan, pa nisam mogao nastaviti pisanje, nalazio sam kod Bergotta rečenice ekvivalentne onima, koje su mi nedostajale. Ali sam u njima mogao uživati samo onda, kad sam ih mogao čitati u njegovim djelima; kad bih ih ja sam sastavljao, zaokupljen brigom, da one točno izraze ono, što sam opažao u svojim mislima, uvijek sam se bojao, da ne »budem sličan«, pa sam imao dovoljno vremena, da sebi postavljam pitanje, da li je ono što pišem odista ugodno! No u stvari, ja sam samo ovu vrst rečenica, ovu vrst ideja odista volio. Moji su nemirni i uvijek nezadovoljni; napori i sami bili tek znak ljubavi, i to ljubavi, koja je doduše bila bez radosti, ali je zato bila duboka. Zbog toga, kad bih takve rečenice odjednom našao u djelu nekog drugoga pisca, to jest, u okolnostima, kad više nisam morao misliti na neke skrupule i na strogost, kad nisam imao razloga da sebe mučim, s uživanjem sam se prepuštao svome ukusu, nalik na kuhara, koji jednom ne mora pripremati ručak, pa napokon ima vremena, da bude gurman. Jednog sam dana u nekoj Bergottovoj knjizi, kad on govori o nekoj staroj služavci, naišao na šalu, koju je veličanstveni i svečani piščev jezik učinio još ironičnijom, no koja je bila posve jednaka šali, koju sam ja pred bakom izrekao govoreći o Françoisi: pa zatim vidjeh drugom jednom prilikom da nije držao za nedostojno da u jednu od svojih knjiga, koje su bile zrcala istine, stavi napomenu, koja je bila analogna onoj napomeni, koju sam ja obično kazivao o našem prijatelju gospodinu Legrandinu (a te su obje napomene, ona o Françoisi i ona o gospodinu Legrandinu, bile sigurno takve vrsti, da bih ih odlučno žrtvovao Bergottu, u uvjerenju, da bi ih on držao za nezanimljive); i tada mi se odjednom učini, da moj skromni život i kraljevstva istine nisu tako nepremostivo odvojeni, kako sam mislio, i da se, što više, u određenim točkama čak i podudaraju, pa sam od radosti i samopouzdanja plakao nad piščevim stranama, kao u zagrljaju nanovo nađena oca.

Sudeći po knjigama, zamišljao sam Bergotta kao slaba i razočarana starca, kome su pomrla djeca i koji se nikad nije utješio. Stoga sam njegovu prozu čitao, u sebi je pjevao možda više »dolce«, više »lento«, nego što ju je on sam napisao, pa se i najpriprostija njegova rečenica meni upravljala u nekoj raznježenoj intonaciji. Više sam od svega volio njegovu filozofiju i njoj sam se zauvijek predao. Zbog nje sam osjećao nestrpljenje, da već jednom dorastem do godina, kad ću poći u kolež, u razred koji zovu filozofija. Ali sam želio da se ondje živi isključivo od Bergottove misli, i da mi je tkogod rekao da oni metafizičari koje ću tada zavoljeti ni u čemu ne sliče njemu, bilo bi mi kao razočaranu ljubavniku, koji hoće da ljubi za cio život, a kome govore o drugim ljubavnicama, koje će voljeti poslije.

Jedne me nedjelje, dok sam u vrtu čitao, omete Swann, došavši u pohode mojim roditeljima.

– Može li se pogledati što čitate? Gle, Bergotta? Tko vas je upozorio na njegova djela? – Rekoh mu, da je Bloch.

– Ah! Da, onaj dječak, koga sam jednom vidio ovdje, koji je tako nalik na Bellinijev portret Muhameda II. Oh! to je veoma upadljiva sličnost: ima iste svedene obrve, isti svinuti nos, iste izbočene jagodice lica... Kad bi imao i bradicu, bio bi ista osoba. U svakom slučaju, ima ukusa, jer je Bergotte čaroban duh. – I videći na meni kako mu se divim,

Swann od dobrote učini izuzetak od svoga načela, po kome nikad nije govorio o ljudima, koje je poznao, pa mi reče:

– Ja ga dobro poznajem; ako bi vas radovalo, kad bi vam na naslovnom listu vaše knjige napisao koju riječ, ja bih ga to mogao zamoliti. – Nisam se usudio prihvatiti, ali sam Swannu postavio više pitanja o Bergottu. – Da li biste mi mogli reći, koji mu se glumac najviše sviđa?

– Glumac? Ne znam. Ali mi je poznato da nijednog muškoga glumca ne drži jednakim Bermi, koju smatra boljom od svih, jeste li je već čuli?

– Ne, gospodine, moji mi roditelji ne dopuštaju da odlazim u kazalište.

– Šteta. Trebali biste ih zamoliti. La Berma u *Phèdre*, u *Cidu*! Ona je u tim komadima, ako baš hoćete, samo glumica, ali vi znate da ja mnogo ne vjerujem u »hijerarhiju« umjetnosti! – (Tu opazih ono, čemu sam se često čudio slušajući ga kako razgovara s bakinim sestrama; on je, naime, uvijek, kadgod bi upotrijebio neki izraz kojim se činilo da izražava sud o nekom važnom pitanju, nastojao da ga izdvoji nekim posebnim, maksimalnim i ironičnim naglaskom, kao da ga je stavio u zagrade, pobuđujući time dojam, kao da ga ne želi uzeti na svoj račun, nego misli kazati: »hijerarhiju« znate, kao što to govore smiješni ljudi«. Ali ako je bilo smiješno, zašto je onda upotrijebio izraz hijerarhija?) Časak poslije on nadoda: – To će vam dočarati isto tako uzvišenu viziju kao i bilo koje remek-djelo, kao, ni sam ne znam, što, kao... – on se počeo smijati – kao Chartreske kraljice! – Dotada mi se njegovo užasavanje pred obavezom da ozbiljno izrazi svoj sud činilo kao nešto, što mora da je vrlo otmjeno i pariški, što je u izrazitoj protivnosti s provincijskim dogmatizmom sestara moje bake; a sumnjao sam i to, da se time ispoljava i jedan od oblika duhovitosti i uma, što vlada u krugovima, u kojima se Swann kretao, i gdje zbog reakcije na lirizam prethodnih generacija obnavljaju i opet do pretjeranosti cijene sitne, točno određene činjenice, koje su nekad držali vulgarnima, a osuđuju »frazu«. No sada sam nalazio, da u tom Swannovu stavu prema stvarima ima nešto, što povređuje. Činilo se da se ne usuđuje imati neko određeno mišljenje i da je zadovoljan tek onda, kad može sitničavo iznijeti precizne obavijesti. Ali on nije kod toga opazio, da i to znači očitovanje nekog određenog mišljenja, kad drži, da je navođenje tih točnih pojedivosti važno. Tada se opet sjetih one večere, kad sam bio onako žalostan, što mama nije kanila doći u moju sobu, i kad je on rekao, da plesovi kod princeze Léon nisu nimalo važni. A on je ipak u tu vrst zadovoljstva trošio sav svoj život. Sve mi se to činilo protivurječno. Za koji je to drugi život čuvao, da najzad ozbiljno iskaže ono, što o stvarima misli, da formulira sudove, koje bi mogao da ne stavi u zagrade i da se više ne bavi takvim stvarima, o kojima sa zajedljivom uljudnošću u isto vrijeme javno izjavljuje, da su smiješne. Opazio sam usto u načinu, kako je govorio o Bergottu, i nešto, što, naprotiv, nije bilo neko njegovo posebno svojstvo, nego je, obratno, u to vrijeme bilo zajedničko svima, koji su se divili tome piscu, i prijateljici moje majke, i boulbonskom liječniku. Svi su oni, kao i Swann, govorili o Bergottu: »To je dražestan um, tako je osobit; on na neki svoj poseban način govori pomalo tražene, ali tako ugodne stvari. Čovjek uopće ne treba vidjeti potpis, nego smijesta prepozna je, što je njegovo.« Ali nitko se nije usuđivao da kaže: »To je velik pisac, veoma je talentiran.« Nisu čak uopće govorili, da ima talenta. Nisu to govorili, jer nisu znali. Mi smo veoma daleko od toga, da u posebnoj i osebujnoj fizionomiji nekog novog pisca prepoznamo onaj model koji u našem muzeju općih pojmova nosi ime »veliki talent«. Baš zato, što je ta fizionomija nova pojava, mi nalazimo, da nije posve nalik na ono, što zovemo talentom. Mi radije govorimo o originalnosti, čaru, istančanosti, snazi; a onda jednoga dana opazimo, da je baš sve to talent.

- Da li Bergotte negdje u svojim djelima govori o Bermi? – upitah gospodina Swanna.
- Mislim u svom sveščiću o Racinu, ali taj mora da je rasprodan. Možda ipak postoji novo izdanje. Raspitat ću se. Mogu uostalom od Bergotta zatražiti štogod zaželite; on svake sedmice po jednom večera u mojoj kući. On je dobar prijatelj moje kćeri. Oni zajedno razgledavaju stare gradove, katedrale, dvorce.

Budući da nisam imao nikakva pojma o društvenoj hijerarhiji, to je nemogućnost (po očevu mišljenju) da se sastajemo s gospođom i s gospođicom Swann već odavna postigla obrnut efekt; predočavala mi je velik razmak između njih i nas, ali je time samo podigla njihov ugled u mojim očima. Žalio sam, što i moja majka ne bojadiše kosu i ne rumeni usta, kao što sam od naše susjede, gospođe Sazaret, čuo, da čini gospođa Swann, ne da se sviđi svome mužu, nego gospodinu de Charlusu; držao sam da nas sigurno prezire, što me mučilo osobito zbog gospođice Swann, za koju su mi rekli da je tako lijepa djevojčica, da sam o njoj često sanjario pridajući joj uvijek isto proizvoljno izmišljeno i dražesno lice. Ali kad sam toga dana doznao, da je gospođica Swann stvorenje tako rijetkih sposobnosti, da se kao u svom prirodnom elementu kupa u tako osobitim povlasticama, da joj, kad upita roditelje, ima li koga na večeri, odgovaraju onim slogovima punim svjetlosti, imenom toga zlatnog uzvanika, koji je za nju naprosto porodični prijatelj imenom Bergotte; da se za nju intimni razgovor kod stola, to jest ono, što je za mene bilo konverzacija moje pratetke, sastoji od Bergottovih riječi o svima onim pitanjima, kojih se nije mogao dotaći u svojim knjigama, a o kojima sam tako živo želio da čujem njegovo proćansko mišljenje; i najzad, da on stupa pokraj nje, kad ona odlazi da razgleda gradove, nepoznat a slavan, kao bogovi kad silaze među smrtnike; – ja tad osjetih koliko je nedokučiva vrijednost takvih stvorenja, kao što je bila gospođica Swann i koliko bih joj se činio grub i neznalica. Tako živo osjetih slast prijateljevanja s njom, a i nemogućnost, da postanem njezin prijatelj, da me u isto vrijeme obuzela i čežnja i oćajanje. Kad sam sada mislio o njoj, najćešće sam je vidio pred portalom neke katedrale, kako mi tumaći znaćenje kipova i kako me sa smiješkom, koji povoljno govori o meni, kao svoga prijatelja predstavlja Bergottu. I uvijek su ćari svih pomisli, koje su u meni izazivale katedrale, ljepote brežuljaka u L'Ile-de-Franceu i ljepote Normandijskih ravnica, svraćale svoje odsjeve na sliku, koju sam zamišljao o gospođici Swann; a sve je to znaćilo, da sam svim svojim bićem bio pripravan, da se u nju zaljubim. Ako mi vjerujemo, da neko stvorenje sudjeluje u nekom nepoznatom životu, kamo bi nam ljubav omogućila da prodremo, onda je ostvaren glavni uvjet, do koga je ljubavi stalo, koji ona neizostavno zahtijeva, da bi se rodila; ako postoji on, za sve će se ostalo lako nagoditi. Čak i one žene koje tvrde da muškarce prosuđuju samo po tjelesnim svojstvima, vide u tim tjelesnim svojstvima izraz nekog posebnog života. Zbog toga žene ljube vojnike i vatrogasce; uniforma ih lišava briga za lice; ome misle, da pod vojnićkim okloпом ljube drukćije srce, od onoga što ga imaju ostali ljudi, da su našle neko pustolovno i blago srce: zbog toga istog razloga neki mladi suveren, neki prijestolonasljednik ne treba za najlaskavija osvojenja u stranoj zemlji, koju je posjetio, imati pravilan profil, koji je možda neophodno potreban burzovnom posredniku.

Dok sam tako u vrtu ćitao – a to je po mišljenju moje pratetke bilo dopustivo samo u nedjelju, jer je to bio dan, kad je svima u kući bilo zabranjeno da se bave bilo kakvim ozbiljnim poslom i kad ona nije šivala (da me kojeg dana u sedmici vidjela gdje ćitam, rekla bi mi: »Kako to, da se još uvijek *zabavljaš* ćitanjem, iako danas nije nedjelja«, dajući rijeći *zabavljaš* smisao djetinjarenja i dangube) – tetka Léonie je prijateljski razgovarala s

Françoisom očekujući Eulalijin sat. Obavještavala bi je, da je malo prije vidjela gospođu Goupil, kako prolazi »bez kišobrana, a u svilenoj haljini, koju je dala načiniti u Chateau-dunu. Ako mora ići daleko, mogla bi do večernjice i pokisnuti.«

– Možda, možda – (ovo drugo možda značilo je »možda i ne«), odgovori Françoise, koja nije željela, da potpuno odbaci mogućnost povoljnijeg ishoda.

– Gle – reče tetka udarivši sebe rukom po čelu – to me sjetilo, da uopće nisam doznala, da li je u crkvu stigla prije podizanja. Ne smijem zaboraviti, da upitam Eulaliju... Françoiso, pogledajte, molim vas, onaj crni oblak iza zvonika i to slabo sunce na škriljevcu; današnji dan posve sigurno neće proći bez kiše. Nemoguće je da ostane bez promjene. I što prije, to bolje, jer dokle god oluja ne izbije, moja voda iz Vichya neće sići – dođa tetka; u njezinom je, naime, duhu želja da što prije probavi vodu iz Vichya neuporedivo nadjačavala strah da ne doživi, da je gospođa Goupil zaprljala haljinu.

– Možda, možda.

– A kad na trgu pada, onda baš nema sigurna zaklona.

– Kako, već su tri sata? – usklikne odjednom tetka i probljedi; – to znači da je večernjica već otpočela, a ja sam zaboravila na pepsin! Sad razumijem zbog čega mi vichyjska voda još uvijek leži u želucu.

I tad bi se bacila na misnu knjigu u uvezu od ljubičasta baršuna i opšivenu zlatom, iz koje su u brzini ispadale sličice s rubom od čipke iz žućkasta platna, kojima je obiljejavala stranice svetkovina, pa bi gutajući kapljice svom brzinom istala čitati svete tekstove; ali njihova joj je jasnoća bila lako zamračena nesigurnošću, da li će pepsin, kad ga je uzela tako dugo poslije vode iz Vichya, ipak još biti kadar da je dostigne i da joj pomogne, da siđe. – Tri sata! Nevjerojatno je, kako vrijeme brzo prolazi!

Odjednom kucne tih udar na okno, kao da ga je netko jedva dotaknuo; zatim obilan, lak pad, kao da je tko s gornjeg prozora prosuo zrnca pijeska; pa onda sve općeniji, pravilniji pljusak, sve u jačem ritmu, sve se više pretvarao u lijevanje i postajao zvučan, muzikalan, bezbrojan, posvudašnji, općenit; padala je kiša.

– No, Françoiso! Što sam vam govorila? Što pada! No mislim, da sam čula zvonce s vrt-nih vrata. Idite i pogledajte, tko bi po takvu vremenu mogao biti.

Françoise se vrati:

– To je gospođa Amédée (moja baka). Rekla je da će se malko prošetati oko vrta. No to ipak prejako pada.

– To me nimalo ne čudi – reče tetka uzdigavši oči k nebu. – Uvijek sam govorila da njezina pamet nije kao u svih drugih. Milije mi je da je u ovom trenutku ona vani, nego da sam ja.

– Gospođa Amédée je uvijek nešto suprotno od drugih – reče Françoise blago, čuvajući svoje mišljenje za onaj trenutak, kad bude sama s ostalom poslugom, i kad bude mogla otvoreno reći, da je moja baka malko »ćaknuta«.

– Evo i pozdravljenje je prošlo! Eulalie više neće doći – uzdahne tetka. – Mora da ju je ovo vrijeme prestrašilo.

– Ali još nije pet sati, gospođo Octave, tek su četiri i po.

– Samo četiri i po? A ja sam već morala podići male zavjese, da bi u sobu ušao ovaj jadni tračak svijetla. U četiri i po! Osam dana prije Spasova! Ah, jadna moja Françoiso, mora da se dobri bog veoma ljuti na nas. A i današnji svijet odista odlazi već predaleko! Kao

što je govorio moj ubogi Octave: ljudi su previše zaboravili na dragoga boga, i on im se sveti.

Živahno je rumenilo oživjelo tetkine obraze: stigla je Eulalie. Na nesreću, tek što ju je uvela, Françoise se vrati sa smiješkom na licu, kome je bila dužnost da se uz njegovu pomoć i ona sama uskladi s radošću, koju će njezine riječi bez sumnje pobuditi kod tetke, pa je izvijesti izgovarajući svaki slog napose jasno, da bi pokazala, da se doduše služi neupravnim govorom, ali da ipak, kao dobra služavka, najavljuje istim riječima, kojima se izvolio poslužiti posjetilac:

– Gospodinu bi župniku bilo drago, bio bi očaran, ako gospođa Octave ne počiva, pa ga može primiti. Gospodin župnik ne bi htio smetati. Gospodin župnik je dolje; rekla sam mu da uđe u sobu.

U stvari, župnikovi posjeti nisu tetku radovali takojako, kako je to Françoise pretpostavljala, i izraz kliktanja, kojim je ona mislila, da mora okititi svoje lice, kadgod bi imala priliku, da ga najavi, nije bio posve u skladu s osjećajima bolesnice. Župnik je bio sjajan čovjek, s kojim žalim što nisam više razgovarao, jer ako se nije nimalo razumio u umjetnosti, poznao je mnogo etimologija; ali je imao naviku, da uglednim posjetiteljima daje obavijesti o crkvi (namjeravao je čak i da napiše knjigu o combrayskoj župi), pa je tetku zamarao beskonačnim tumačenjima, koja su, uostalom, bila uvijek ista. No kad je dolazio ovako baš u isto vrijeme kad i Eulalie, njegov je posjet postajao za tetku otvoreno neugodan. Milije bi joj bilo, da se nesmetano naužije Eulalije i da ne dobiva sve posjete odjednom. Ali se nije usudila da ne primi župnika, pa se ograničavala na to da Eulaliju upozori znakom, da ne ode u isto vrijeme kad i on, da je tako zadrži bar malko nasamo, kad on ode.

– Što su mi to pripovijedali, gospodine župniče, da je neki slikar postavio stalke u vašoj crkvi i da kopira jedan prozor? Mogu vam reći, da sam, evo, doživjela i starost, a nisam nikad čula nešto slično! Što će još današnji svijet početi tražiti! Zar ima što ružnije: u crkvi!

– Ja ne bih išao tako daleko da kažem da je to baš nešto najružnije, jer ako kod Svetog Hilarija ima dijelova koji zaslužuju da ih čovjek pogleda, ima u toj mojoj ubogoj bazilici i takvih koji su prilično stari; ona jedina u cijeloj dijecezi nije čak ni restaurirana! Bože moj, trijem je prljav i star, ali nema sumnje da je veličanstven; isto je je s Esterinim goblenima; ja za njih ne bih dao ni dva soua, ali stručnjaci ih stavljaju odman poslije Senskih goblena. Priznajem, uostalom, da na njima osim nekih malko realističkih pojedinosti ima i drugih, koje dokazuju istinski dar opažanja. Ali neka mi ne govore o prozorima. Ima li tu zdrava razuma, da ostavljaju prozore, koji gotovo uopće ne propuštaju svjetla i koji, što više, varaju vid svojim odrazima u bojama, koje i sam ne znam definirati, i to u crkvi, gdje ni jedna ploča nije u istoj razini; a te mi ploče opet zabranjuju da izmijenim, pod izgovorom, da su to grobovi combrayskih opata i gospode od Guermantesa, nekadašnjih grofova od Brabanta. To su izravni preci današnjeg vojvode od Guermantesa, a također i vojvotkinje, jer je ona jedna od gospođica iz porodice Guermantes, koja se udala za svoga bratučeda.« (Moja je baka zbog svoga nastojanja, da se ne zanima za osobe, najzad stala zamjenjivati imena, pa je svaki puta, kad bi netko izgovorio ime vojvotkinje od Guermantesa, tvrdila, da je to sigurno neka rođakinja gospođe de Villeparisis. Svi bi prasnuli u smijeh, a ona bi pokušavala da se brani pozivajući se na neku osmrtnicu, u kojoj se sve to navodi: »Činilo mi se, da se sjećam, da se u njoj nešto govori o Guermantesima.« I tom sam prilikom izuzetno bio s drugima protiv nje, ne mogavši dopustiti, da bi moglo biti neke veze između njezine prijateljice iz penzionata i potomke Geneviève od

Brabanta.) – Vidite, Roussainville je danas tek obična seoska župa, iako je to mjesto nekad, u davnini bujno cvalo zahvaljujući trgovini pustenim kapama i zidnim satovima. [Nisam siguran za etimologiju Roussainvilla. Volio bih da mogu vjerovati da je prvobitno ime bilo Rouville (Radulfi villa), kao Châteauroux (Castrum Radulfi), ali o tom ću vam pripovijedati drugi puta]. E, dakle čujte! Tamošnja crkva ima divna, gotovo sva moderna stakla i onaj veličanstveni *Ulaz Louisa Philippa u Combray*, koji bi bio bolje na svom mjestu u samom Combrayu i koji je, kako tvrde, dostojan slavni prozora u Chartresu. Baš sam se jučer susreo s bratom doktora Percepieda, koji je ljubitelj, a on ga drži izvanredno lijepim djelom.

Ali, kako sam rekao i tome umjetniku – koji je, uostalom, kako se čini, veoma uljudan čovjek i po svoj prilici pravi majstor kista – što nalazite izvanredna baš na tom prozoru, koji je osim toga i nešto tamniji od drugih?

– Sigurna sam – reče tetka mekim glasom predosjećajući, da će se uskoro umoriti – kad biste zamolili Monsinjora, da vam ne bi odbio novi prozor.

– Vi se u to pouzdajete, gospođo Octave – odgovori župnik. – No baš je Monsinjur onaj, koji je objesio veliko zvono na taj nesretni prozor dokazavši, da predstavlja Gilberta Opakog, gospodina od Guermantesa (izravnog potomka Geneviève od Brabanta, koja je bila gospođica de Guermantes), u trenutku kad od Svetog Hilarija dobiva oprostjenje.

– Ali ja ne vidim gdje je Sveti Hilarije?

– Kako ne! Zar niste nikad u uglu prozora opazili jednu gospođu u žutoj haljini? E, dakle, to je Sveti Hilarije, koga, kao što znate, u nekim pokrajinama zovu Saint-Illiers, Saint-Héliér, a u Juri čak i Saint-Ylie. Ta su različita iskvarenja prvotnog imena *Sanctus Hilarius*, uostalom samo najčudnovatija između onih mnogobrojnih, koja su se zbila s imenima blaženih. Da li vam je poznato, dobra moja Eulalijo, što je vaša zaštitnica, sancta Eulalia postala u Burgogni? Naprosto Saint-Eloi! Pretvorila se u sveca! Šta kažete, Eulalijo, da vas poslije smrti pretvore u muškarca?

– Gospodin se župnik uvijek voli našaliti.

– A Gilbertov je brat, Charles Mucavi, koji je bio veoma pobožan princ, ali je rano izgubio oca, Pipina Ludog, koji je umro od duševne bolesti, vršio najvišu vlast sa svom obijest, koja je svojstvena mladim godinama bez discipline; čim mu se lice kojeg pojedinca negdje u nekom gradu nije svidjelo, on bi dao pobiti cijelo mjesto, sve do posljednjeg stanovnika. Gilbert se želio osvetiti Charlesu, pa je spalio combraysku crkvu, onu prvobitnu, koju je Théodebert, napuštajući sa svojim dvorom svoje ladanjsko boravište, koje je bilo tu u blizini, u Thifoerzyju (Theodefoerciacus), i odlazeći u rat protivu Burgondaca, obećao sagraditi iznad groba Svetog Hilarija, ako mu taj svetac pribavi pobjedu. Od nje je ostala samo kriptu, kamo vas je Théodor već sigurno odveo; sve je drugo Gilbert spalio. Zatim je nesretnog Charlesa smaknuo uz pomoć Vilima Osvajača (župnik je ime »Gijom« izgovarao kao »Gilom«),* zbog čega mnogi Englezi dolaze da pogledaju našu crkvicu. No čini se, da nije umio osvojiti simpatije combrayskog stanovništva, jer su oni jednom, kad je izlazio s mise, nasrnuli na njega i odrubili mu glavu. Uostalom, Théodor vam može posuditi jednu knjižicu, u kojoj su sva objašnjenja.

Ali ono najzanimljivije na našoj crkvi jest, nema sumnje, vidik, što se pruža sa zvonika. Zaista je veličanstven. Svakako, vama, koji niste baš veoma snažni, zaista ne bih savjeto-

* Normanski vojvoda Vilim Osvajač, koji je g. 1066. izvršio iz Normandije invaziju Engleske i ondje osvojio vlast. Njegovo ime u francuskom obliku glasi Guillaume (Gijôm). – Prev.

vao, da se uspnete uz naših devedeset i sedam stepenica, što čini točno polovinu slavne katedrale u Milanu. Ima čime da se umori čak i veoma krepka osoba, to više, što se čovjek mora penjati savijen u pravome kutu, ako neće da razbije glavu, a skutovima da pokupi svu paučinu sa stepenica. U svakom slučaju, potrebno je dobro se obući — doda on opazivši negodovanje koje je kod tetke izazvala pomisao da bi se ona mogla popeti na zvonik — jer je na vrhu veoma snažan propuh! Neki ljudi tvrde, da su ondje osjetili smrtni strah. No usprkos tome, nedjeljom uvijek bude društava, koja dolaze čak izdaleka da se dive ljepoti panorame pa se vraćaju oduševljeni tim vidikom. Vidite, iduće će nedjelje, ako se vrijeme uzdrži, sigurno biti mnogo ljudi, budući da je Spasovo. Treba, uostalom, priznati, da je odonuda zaista čaroban vidik, s nekim osobitim izgledom na ravnicu, koji je uistinu neobičan. Kad je vrijeme bistro, može se vidjeti sve do Verneuila. A napose, čovjek može odozgo jednim pogledom obuhvatiti takve stvari koje se obično vide samo odvojene, jedne bez drugih, tako Vivonnin otok i jarke Saint-Assise-les Combray, koje od rijeke odvaja zavjesa od visokih stabala, ili pak, na primjer, različite kanale u Jouy-le-Vicomte (*Gaudiacus vice comitis*, kao što vam je poznato). Svaki puta, kad sam bio u Jouy-le-Vicomtu, vidio sam dakako samo jedan dio kanala; a zatim, kad sam zaokrenuo u drugu ulicu, vidio sam drugi, ali tada više nisam vidio prethodni. Uzalud sam ih sastavljao u mislima: nisam mogao postići osobit uspjeh. Ali sa zvonika je Svetog Hilarija nešto posve drugo. Vidi se cijela mreža, kako u svoje oči obuhvaća mjesto. Samo što se odonuda ne razabire voda; reklo bi se, da se radi o pukotinama, štograd presijecaju na četvrti, to je nalik na pletenicu, koja je već rasječena, ali se komadi još uvijek drže zajedno. Da se sve vidi kako treba, morali biste u isto vrijeme biti i na zvoniku Svetog Hilarija i u Jouy-le-Vicomtu.

Župnik je tetku tako izmorio, da je ona odmah poslije njegova odlaska morala otpustiti i Eulaliju.

— Evo, jadna moja Eulalijo — govoraše ona slabim glasom, vadeći jedan komad iz novčanika, koji je držala na dohvatu ruke — pa me ne zaboravite u svojim molitvama...

— Ah, nemojte, gospođo Octave, ne znam, da li smijem... vi dobro znate, da ja ne dolazim zbog toga! — govorila bi Eulalie uvijek s istim oklijevanjem i jednako zbunjena, kao da se to događalo prvi put, i usto s nekim izrazom negodovanja na licu; sve je to tetku razveseljavalo, ah joj nije bilo nemilo; jer ako se činilo, da Eulalie kojega dana uzimajući novac manje protivuslovi, nego obično, tetka bi govorila:

— Ne znam što je bilo Eulaliji; dala sam joj isto što i obično, a ipak mi se činilo, da je bila nezadovoljna.

— Mislim, da se ipak nema ni na što potužiti — uzdahne Françoise, koja je bila sklona, da smatra sitnicom sve ono, što je tetka davala njoj samoj ili njezinoj djeci, a ludo rasu tim blagom u korist jedne nezahvalnice, one novčiće koje je tetka nedjeljom tako obazrivo gurnula u Eulalijinu ruku, da Françoise nikad nije uspijevala vidjeti, koliko je dobila. Nije se tako vladala zato što bi željela da onaj novac, koji je tetka davala Eulaliji, dobije ona. Ona se dovoljno koristila onime što je tetka imala, znajući da bogatstvo gospodarice u isto vrijeme u očima sviju uzdiže i uljepšava i služavku; znala je, da je u Combrayu, u Jouy-le-Vicomtu i u drugim mjestima uvažena i slavna zbog mnogobrojnih tetkinih majura, zbog čestih i dugotrajnih župnikovih posjeta i zbog jedinstveno velikog broja potrošenih boca vichyjske vode. Bila je škrta samo za tetku; da je ona upravljala njezinim imutkom, a to je bio njezin san, ona bi je s materinskom okrutnošću štitila od štetâ, koje bi joj mogli nanijeti drugi ljudi. Uza sve to, ona ne bi držala za neko veliko zlo, da se tetka, koju je poznavala kao neizlječivo darežljivu, upuštala u darivanje samo bogatih ljudi.

Možda je mislila, da oni ne mogu, budući da njima tetkini darovi nisu potrebni, potpasti pod sumnju, da je vole samo zbog darova. Uostalom, darovi tako znatno bogatim osobama, kao što je bila gospođa Sazerat, pa gospodin Swann, gospodin Legrandin, gospođa Goupil, osobama, koje »spadaju zajedno« i uopće osobama »istoga ranga« s tetkom, činili su joj se sastavnim dijelom navika u onom neobičnom i sjajnom životu bogatih ljudi, što odlaze u lov, uzajamno priređuju plesove, jedni drugima odlaze u pohode, i kojima se ona sa smiješkom na usnama divila. Ali više nije mogla biti istog mišljenja, kad su korisnici tetkine darežljivosti pripadali onome krugu ljudi, koje je Françoise nazivala »ljudi kao i ja, ljudi, koji nisu nimalo bolji od mene«, a koje je ona smjesta prezirala, čim je nisu oslovljavali s »gospođo Françoiso«, i čim nisu sebe držali »nižim od nje«. A kad je vidjela, da tetka usprkos njezinim savjetima radi po svojoj glavi i baca novac – Françoise je bar mislila da je tako – u korist nedostojnih stvorenja, ona počne darove, koje je tetka davala njoj, smatrati vrlo malenima u poređenju sa zamišljenim svotama, koje razbacuje u korist Eulalije. U okolici Combraya nije bilo ni jednog tako velikog majura, koji ne bi Eulalie po Françoisinu mišljenju mogla kupiti onim novcem, što su joj donosili ti posjeti. Istina je, i Eulalija je činila jednake procjene o neizmjernom i sakrivenom bogatstvu Françoise. I stoga je Françoise po Eulalijinu odlasku gotovo uvijek bez i malo blagonaklonosti Eulaliji proricala lošu budućnost. Mrzila ju je, ali je se i bojala, te je držala, da u njezinoj prisutnosti mora »praviti lijepo lice«. Zbog toga se poslije njezina odlaska osvećivala ne imenujući je otvoreno, nego iznoseći u obliku sibilinskih proročanstava sentencije općeg značenja, kao iz Eklezijasta, ali njihov cilj nije ipak mogao za tetku ostati meopažen. Pogledala bi iza ruba zavjese, da li je Eulalie već za sobom zatvorila vrata, pa bi govorila: »Laskavci dobro znaju udesiti da budu pozivani pa onda vješto skupljaju novčice; ali, strpljenja! Sve će ih dobri bog jednoga dana kazniti!« Pritom bi iskosa pogledala u tetku, a oči su joj bile pune optuživanja, kao kad Joas misleći nedvojbeno samo na Athaliju govori:

Sreća opakih prolazi poput burna potoka.

Ali kad se ovako desilo, da u isto vrijeme dođe i župnik i kad bi njegova beskonačna posjeta posve iscrpla tetkine snage, Françoise bi odmah iza Eulalije odlazila iz sobe govoreći:

– Ostavljam vas, gospođo Octave, da se odmorite; izgledate veoma umorni.

A tetka čak ne bi ni odgovorila, nego bi samo uzdahnula kao da joj je to posljednji puta u životu; oči su joj bile zaklopljene, kao da je već mrtva. Ali tek što bi Françoise sišla, a cijelom bi kućom odjeknula četiri strahovita udarca zvoncem. Tetka bi se uspravila u krevetu i vikala:

– Je li Eulalie već otišla? Zamislite! Zaboravila sam je pitati, da li je gospođa Goupil stigla na misu još prije podizanja! Trčite brzo za njom.

Ali se Françoise vratila ne mogavši više dostići Eulaliju.

– To je zaista neugodno – govoraše tetka klimajući glavom; – a to je bila jedina važna stvar, koju sam je morala pitati!

Tako je prolazio uvijek jednaki život tetke Léonie, odmičući u blagoj jednolikosti onoga, što je ona s hinjenim prezirom i dubokom nježnošću zvala svojim »jadnim životarenjem«. Uz obazrivu pažnju sviju, i ne samo ukućana, od kojih su se svi, uvidjevši besko-

risnost savjeta da usvoji neku bolju higijenu, malo pomalo pomirili s time, da ne diraju u njezin način života, nego, šta više i u mjestu, gdje bi radnik na tri ulice dalje od nas, prije nego što će čavlima zabiti svoju škrinju, dao pitati Françoisu, da li tetka možda ne »počiva« – to je životarenje one godine ipak jednom bilo uzbunjeno. Kao što se skriven plod, koji je neopaženo dozrio, odjednom sam od sebe otkida, tako jedne noći iznenada nadođe porođaj djevojke iz kuhinje. Bolovi joj bijahu nepodnošljivi, a kako u Combrayu nije bilo babice, Françoise morade još prije zore otići da potraži koju u Thiberzyju. Zbog trudova djevojke iz kuhinje tetka nije mogla počivati, pa joj je Françoise, budući da se usprkos maloj udaljenosti vratila tek vrlo kasno, mnogo nedostajala. Stoga mi majka izjutra reče: »Pođi gore da vidiš, da li tetki štogod treba!« Uđoh u prvu sobu i kroz otvorena vrata vidjeh tetku kako leži na boku i spava; čuo sam je, kako lagano hrče. Baš sam namjeravao nečujno otići, ali je štopot, koji sam ipak proizveo, bez sumnje ušao u zbiivanje njezina sna, pa mu »promijenio brzinu«, kao što kažu za automobile, jer se glazba hrkanja za trenutak prekine i zatim produži nižim tonom; najzad se ona probudi te napol okrene lice, tako da sam ga sada mogao vidjeti; izražavalo je neku vrst straha; očito je usnila strašan san; iz položaja, u kome je ležala, nije me mogla vidjeti, pa stoga ostadoh na mjestu ne znajući, treba li da se približim ili povučem; no dotle se već vidjelo, da se povratila osjećanju stvarnosti i spoznala lažnost priviđenja, koja su je prestrašila; smiješak radosti, pobožne zahvalnosti prema bogu, koji dopušta, da život bude manje okrutan od snova, slabašno osvjetli njezino lice, i ona po običaju, da se sama sa sobom u po glasa razgovara, kad je mislila da je sama, i sad progovori: »Hvala bogu, nemamo druge brige, osim što djevojka iz kuhinje rađa. Nisam li, evo, usnula, da je moj ubogi Octave uskrsnuo, pa hoće da me svakog dana vodi u šetnju!« Njezina se ruka ispruži prema čislu, koje je stajalo na stoliću, ali se san iznova spuštao na njezine oči, pa joj ne ostavi snage, da ga dosegne; ona smireno ponovo zaspi, a ja nečujno izađoh iz sobe, a da nikad ni ona, ni itko drugi nije doznao, što sam čuo.

Kad kažem, da tetkino životarenje, izuzev vrlo rijetkih događaja, kao što je bio ovaj porod, nije nikada doživljavalo ma kakvih promjena, tada ne mislim na one, koje su se uvijek u pravilnim razmacima istovjetno ponavljale i u ovu opću jednolikost unosile samo neku vrst jednolikosti drugoga reda. Tako je Françoise svake subote poslije podne odlazila na sajam u Roussainville-le-Pin, pa je ručak za sve ukućane bio jedan sat ranije. I tetka je to redovito sedmično narušavanje njezinih navika tako potpuno preuzela među svoje običaje, da ga se držala isto tako kao i svih svojih navika. U tome je bila tako »rutinirana«, kako je govorila Françoise, da bi je, da je neke subote morala s ručkom čekati na isti sat kao i obično, ta promjena isto tako »pomela«, kao da je nekog drugog dana morala ručak pomaknuti na subotnji sat. To je pomicanje uostalom i za sve nas davalo suboti neki poseban, blagonaklon i dosta simpatičan lik. U trenutku, kad smo obično do početka obroka pred sobom imali još cio sat vremena, već se znalo, da ćemo za koji časak vidjeti, kako stižu rana salata žutinicica, omiljela pržena jaja i nezasluženi biftek. Povratak te asimetrične subote, bio je jedan od onih malih, unutrašnjih, lokalnih i gotovo već gradskih događaja, koji u smirenim životima i u zatvorenim društvenim krugovima stvaraju neku vrst patriotske veze i postaju omiljelom temom u razgovorima, u šalama i u neopravdano uveličanim pričanjima; bio bi već posve gotova jezgra za kakav ciklus legendi, da je netko od nas imao epsku dušu. Već od jutra, još prije nego što bismo se obukli, mi bismo bez ikakva povoda, samo da uživamo u osjećanju solidarnosti, govorili jedni drugima u dobru raspoloženju, srdačno i puni patriotizma: »Ne treba gubiti vrijeme! Ne zaboravimo da je danas subota«; a tetka je dotle vijećala s Françoisom, pa bi joj, misleći na to da će danas dan biti dulji no obično, govorila: »A da im spečete kakav lijep komad

teletine?; ta danas je subota!« Ako bi koji rastresenjak oko deset i po izvadio sat i rekao: »No, još imamo sat i po do ručka«, isvatko se osjećao očaran, što mu može reći: »Ali, kako, na što mislite, zaboravljate, da je subota!«; i tada bi se još četvrt sata poslije toga smijali i uzajamno obećavali posjet tetki, da joj ispriповjedimo to zaboravljanje i time je zabavimo. Činilo se, da je čak i svod nebeski izmijenjen. Poslije ručka sunce bi u punoj svijesti, da je subota, cio jedan sat dulje dangubilo posred neba; pa kad bi netko, u uvjerenju, da je već zakasnio na šetnju, začuo, kako na zvoniku Svetog Hilarija odbijaju dva udarca (a ta dva udarca obično zbog podnevnog blagovanja ili počinka nikog ne susreću po samotnim putovima duž brze i bijele rijeke, koju je čak i ribar ostavio, nego osamljeno prolaze praznim nebom, na kom se zadržava samo poneki lijeni oblak) i uiskliknuo: »Kako, tek su dva sata?« svi bi mu u zboru odgovorili: »Ta vas vara to, što smo danas ručali jedan sat ranije; znate dobro, da je subota!« Iznenađenje nekog barbarina (tako smo zvali sve one, koji nisu znali, kakvu neobičnost donosi sa sobom svaka subota), koji bi u jedanaest sati došao da razgovara s ocem, pa bi nas zatekao kod stola, pripadalo je među najveća veselja u cijelom Françoisinom životu. Ali ako ju je zabavljalo što smeteni posjetitelj nije znao da mi subotom ručamo jedan sat ranije, još ju je više nasmiјavalo (simpatizirajući pritom u dnu srca s tim uskim šovinizmom), kad bi mu otac i ne sluteći, da bi to barbarin mogao ne shvatiti, bez ikakva drugog tumačenja na njegovo začuđenje, što nas već vidi u blagovaonici ukratko odgovorio: »Pa subota je!« Kad bi u svom pripovijedanju stigla do ovoga momenta, Françoise bi počela brisati suze, koje su joj navirale od smijeha; i da još poveća uživanje, koje je osjećala, produžavala bi dijalog izmišljavajući posjetiteljev odgovor, kome ovo »subota je« nije ništa objašnjavalo. Nije nam bilo ni malo krivo zbog njezinih dodataka; čak nam ni to nije bilo dovoljno, pa smo govorili: »Ali čini mi se, da je još nešto rekao. Kad ste prviput pripovijedali, bilo je duže«. Čak bi i pratetka ostavljala svoj posao, podizala glavu i gledala iznad naočala.

Subota je imala još i to posebno obilježje što smo u svibnju subotom poslije večere odlazili na »svibanjsku pobožnost«.

Ondje smo ponekad susretali gospodina Vinteuila, koji je bio veoma strog prema »kukavnoj neurednosti mladih ljudi, koji se upravljaju po shvaćanjima današnjeg vremena«, pa je majka pomno pregledala, da ništa ne »šepesa« na mojoj opremi, a zatim bismo se uputili prema crkvi. Sjećam se da sam baš u Marijinu mjesecu počeo voljeti glogovo cvijeće. Ne samo, da se ono nalazilo u crkvi, koja je bila tako sveta, ali u koju smo imali pravo ući, nego je bilo postavljeno i na samom oltaru te je bilo neodvojivo od otajstva, u čijem je slavljenju sudjelovalo; ono je između plamenova i svetih posuda pružalo svoje vodoravno pričvršćene i među sobom u svečanom raspoređaju povezane grane, a sve je to još više uljepšavalo u vijence spleteno glogovo lišće, po kome su, kao po svadbenoj povlaci, bili posuti sitni buketi pupoljaka, što su blistali u svojoj divnoj bjelini. Usuđivao sam se onamo pogledati samo kradom, ali sam osjećao, da u tom sjajnom i svečanom rasporedu ima života i da je sama priroda urezavši te usjekline na lišću, dodavši svemu kao najdivniji ures te bijele pupoljke, ovaj ukras učinila dostojnim zbivanja, koje je u isto vrijeme bilo zabava pučanstvu i tajanstvena svečanost. Više gore se ovdje-ondje bezbrižno i dražesno otvarahu krunice cvijeća, nehajno podržavajući poput posljednjeg i najbližeg, pjenušavog nakita buket prašnika tankih kao jesenja paučina; te su ih krunice obavijale kao u bijelu maglu, pa sam prateći i kušajući da u svojoj duši ponovim kretnju njihova rascvjetovanja zamišljao obijesni i hitri pokret živahne i rastresene djevojačke bijele glave, koja odjednom, naglo izbija na vidjelo, koketna pogleda i stisnutih vjeda. Gospodin je Vinteml došao sa svojom kćerkom i smjestio se pokrai nas. Potjecao je iz dobre po-

rodice, a sestrama je moje bake bio profesor klavira, pa kad se poslije smrti svoje žne i primivši neku baštinu povukao u blizinu Combraya, često nas je posjećivao. Ali budući da je bio prekomjerno stidljiv, prestao je dolaziti, da se ne bi susretao sa Swannom, kome je zamjeravao »neumjesnu ženidbu po današnjem ukusu«. Kad je moja majka doznala, da on komponira, iz ljubaznosti mu je rekla, da joj mora odsvirati nešto svoga, kad drugi puta dođe k njemu u pohode. Gospodina bi Vinteuila to veoma radovalo, ali on je pristojnost i dobrotu razvijao tako daleko, da se uvijek stavljao u položaj drugoga i strahovao, da ne zamara i ne ispada kao sebičan čovjek povodeći se ili čak samo dopuštajući naslutiti svoju želju. Onoga dana, kad su moji roditelji otišli k njemu u pohode, ja sam ih dopratio do kuće, ali su mi dopustili, da ostanem vani, a kako je kuca gospodina Vinteuila, Montjouvain, bila na padini grmovita brežuljka na kome sam se sakrio, našao sam se u razini salona u drugome katu, svega pedesetak centimetara od prozora. Kad su došli da mu najave moje roditelje, vidio sam gospodina Vinteuila, kako je žurno na klaviru na vidljivo mjesto postavio neki muzički komad. Ali kad su moji roditelji već ušli, on ga je opet uklonio i stavio u kut. Sigurno se bojavao, da kod njih ne izazove pomisao, da je samo zato sretan što ih vidi, jer će im moći svirati svoje kompozicije. I svaki puta, kad se majka u toku posjete vratila na to pitanje, on je više puta ponovio: »Uopće ne znam, tko je to stavio na glasovir; tome tu nije mjesto«, te je razgovor baš zato skrenuo na nešto drugo, jer ga je to manje zanimalo. Sva je njegova strasna ljubav bila usredotočena na njegovu kćerku, a to je bila krupna djevojka, slična dječaku, pa je bilo nemoguće suspreći smijeh, videći koliko joj brige posvećuje njezin otac; uvijek je uza se nosio rezervne šalove, da bi joj mogao prebaciti preko ramena, kad zatreba. Baka nas je upozorila na nježan i blag, gotovo plašljiv izraz, koji je često prolazio pogledom toga tako grubog djeteta, kome je lice bilo posuto sunčanim pjegama. Kad bi izgovorila koju riječ, sama bi je slušala duhom onih, kojima ju je rekla, pa se uzbuđivala zbog mogućih nesporazumaka, i tada bi se odjednom moglo vidjeti, kako se pod muškaračkim licem »ubogoga đavla« kao pomoću neke prozirnosti rasvjetljuju i očituju mnogo nježnije crte mlade, zaplakane djevojke.

Kad sam prije izlaska iz crkve poklekao pred oltarom, odjednom osjetih dok sam ustajao, kako od glogova cvijeća dopire neki gorak i blagi bademov miris, te tada ugledah mala, svjetlija mjesta na cvjetovima; zamislio sam da baš pod njima mora biti sakriven taj miris, kao što se pod pripečenim mjestima franžipana krije njegov okus, ili kao što je okus obraza gospođice Vinteuil pod njezinim riđim pjegama. Usprkos tihoj nepomičnosti glogova cvijeća, taj mi se isprekidani žar, što je titrao na oltaru, činio kao žamor njihova intenzivnog života, kojim je oltar drhturio poput poljske živice, po kojoj se kreću živa ticala; misao se i opet vraćala na ticala videći poneke gotovo crvene prašnike, koji su, činilo se, sačuvali svu proljetnu žestinu i podražljivost kukaca, koji su danas ovdje pretvoreni u cvijeće.

Po izlasku iz crkve časak bismo se pred trijemom razgovarali s gospodinom Vinteuilom. On bi se uplitaio među dječake, što su se kavdžili na trgu, branio male, a velikima držao govore. Ako bi nam njegova kći svojim dubokim glasom kazala kako je sretna što nas vidi, smjesta se činilo, da se u njoj neka osjetljivija sestra rumeni zbog riječi nerazborita momka, koji bi u nama mogao pobuditi pomisao da ona u stvari moljaka, da bude pozvana k nama. Otac bi joj preko ramena prebacio kaput, pa bi se uspeli na mali buggy, kojim je ona sama upravljala, i oboje bi se vratili u Montjouvain. A što se nas tiče, budući da je sutradan bila nedjelja, pa nije trebalo ustati prije vremena za veliku misu, otac bi nas, ako je bilo mjesečine, a zrak topao, za volju slave vodio umjesto izravnim putem

kući, na dugu šetnju preko kalvarije; zbog majčine vrlo slabe sposobnosti da se orijentira i snađe na putu, njemu se, naime, ta šetnja činila kao podvig nekog strateškog genija. Kadšto smo išli sve do vijadukta, kojega su kameni raskoraci počinjali već kod kolodvora i dočaravali mi progonstvo i užase, koji vladaju s onu stranu civiliziranoga svijeta, jer su nam svake godine pri polaku iz Pariza preporučivali, da budno pazimo, kad bude došao Combray, da nam se ne dogodi da prođe stanica, da se unaprijed spremimo, jer vlak stoji svega dvije minute, a zatim polazi na vijadukt, s onu stranu kršćanskih zemalja, u kojima je Combray za mene predstavljao krajnju granicu. Vraćali smo se kolodvorskim bulevarom, gdje su bile najljepše vile u cijeloj općini. U svakom je vrtu mjesečina (kao Hubert Robert) prosipala svoje skrhanne stepenice od bijela mramora, svoje vodoskoke, svoje poluotvorene željezne ograde. Njezino je svijetlo razorilo poštanski ured. Od njega je ostao samo na pola prelomljen stup, no on je sačuvao ljepotu besmrtno ruševine. Jedva sam vukao noge i već padao od pospanosti, a miris lipova cvijeća, koji me obavijao, činio mi se kao nagrada, koju je moguće dobiti samo uz cijenu najtežeg umora i koja ne vrijedi truda. Pcjedine su vrtno ograde bile veoma daleko jedne od drugih, a psi, koje su iza njih probudili naši samotni koraci, izmjenjivahu se u lavežu; još mi se i sad kadšto uveče dešava, da čujem takvo lajanje, i u to se naizmjenično dozivanje morao skloniti cio kolodvorski bulevar, kad je na njegovom mjestu ureden combrayski javni perivoj; jer gdje god se nađem, čim se psi tako stanu ozivati, ja ga smjesta ugledam, zajedno s njegovim lipama i pločnikom, po kom je pala mjesečina.

Otac bi nas odjednom zaustavio i upitao maiku: »Gdje smo?« Bila je premorena, ali ponosna njime, pa bi mu nježno priznavala, da nema ni pojma gdje je. A otac bi sa smijehom slijegao ramenima. I odjednom, odmah zatim, kao da ih je zajedno s ključem izvadio iz svoga džepa na prsluku, on nam pokaza mala, stražnja vrata našega vrta, koji se pojavio s uglom ulice Saint-Esprit, da nas dočeka na kraju tih nepoznatih puteva. Majka bi mu zadivljeno kazivala: »Ti si izvanredan čovjek!« I od toga trenutka nisam više morao učiniti ni jednog jedinog koraka: tlo je u tom vrtu koračalo mjesto mene; tu već odavno mojim činima nije trebalo hotimične pažnje. Navika me uzela u naručaj i kao malo dijete prenijela sve do postelje.

Premda je subotnje poslijepodne tetki prolazilo sporije od bilo kojega drugoga, jer je počinjalo jedan sat ranije i jer nije imala Françoise, ona je ipak već od početka sedmice nestrpljivo očekivala njegov povratak; ono je, naime, sadržavalo sve novosti i svu razonodu, koju je njezino oslabljeno i manijačko tijelo još moglo podnijeti. No ona je uza sve to ipak kadšto poželjela i kakvu veliku promjenu; bilo je i kod nje onih sati, kad čovjek poželi nešto posve novo u svakodnevnoj sadašnjosti, i kad oni, koji zbog nedostatka energije i mašte ne mogu iz sama sebe izvući neki princip obnove, traže od idućeg trenutka, od listonoše, koji zvoni na vratima, da im donese makar i najgoru novost, da im pribavi bilo kakvo uzbuđenje, pa makar i kakvugod bol; kad osjetljivost, koja je u sreći ušutjela kao dokona harfa, želi da odzvanja pod nekom makar i brutalnom rukom, čak kad bi je ta ruka i slomila; kad bi volja, koja je tako teško izvojštila pravo, da se bez smetnja prepusti vlastitim željama i vlastitim brigama, htjela da uzde baci u ruke silovitih, pa makar i okrutnih događaja. Bez sumnje, tetka je svoje snage, koje bi presahle i kod najmanjeg napora, za svoga počinka obnavljala tek kap po kap, pa je stoga trebalo vrlo dugo, da se njezin rezervoar napuni; tako su prolazili i mjeseci, dok bi osjetila onaj lagašni suvišak energije, koji drugi utroše u aktivnosti, a koji ona nije znala, a niti je mogla odlučiti, kako da upotrebi. Ja ne sumnjam, da je tada — kao što se njezina želja, da svakodnevni purée

zamijeni krumpirom à la Béchamel, najzad, poslije nekog vremena, završavala time, što je opet osjetila tek za purée, koga se »nikad nije mogla zasititi« – iz zbira tih jednolikih dana, do kojih je tako mnogo držala, iskrsavalo iščekivanje kakvog domaćeg prevrata i katastrofe, koji su se imali ograničiti na jedan trenutak, ali koji bi je jednom za uvijek primorali, da izvrši jednu od onih promjena, za koje je priznavala, da bi joj donijele ozdravljenje, ali se sama na njih nije mogla odlučiti. Ona nas je uistinu voljela, ali bi uživala, da je mogla oplakivati našu smrt; mora da se u časovima, kad se osjećala dobro i kad nije bila sva u znoju, u njezinoj mašti javljala i često salijetala njezine nade izmišljena vijest da je kuća postala plijenom požara, u kome smo svi već postradali, te uskoro više neće ostati ni kamena na kamenu, ali pri kome bi ona ipak imala vremena da bez žurbe umakne, uz uvjet da smjesta ustane; pritom je taj događaj, osim prednosti drugoga reda, što joj daje priliku da se u dugim jadicovkama naslađuje svima mogućim nježnostima prema nama i da na udivljenje cijelog sela hrabra i slomljena, na smrt bolesna, ali uspravna, stupa u našem sprovodu, ujedinjavao s njima još i drugu, mnogo dragocjeniju prednost, da je u dobar čas goni, da neodgodivo, bez prilike za oklijevanje, koje tako razdražuje, ode i provede ljeto na svome krasnom majuru u Mirougrainu, gdje je imala čak i vodopad. Budući da se nikada nije desio nijedan događaj ove vrsti, o kome je ona, dok je bila posve sama i utonula u bezbrojne igre pasijansa, maštala kao da se ostvario (no koji bi je natjerao u očajanje već kod prvog početka ostvarivanja, kod prve od onih sitnih, nepredvidivih činjenica, već kod onih riječi, kojima bi joj dojavili lošu vijest, a kojima čovjek nikad ne zaboravlja zvuk, kojim su izgovorene, pri prvoj stvarnoj pojavi svega onoga, što na sebi nosi žig prave smrti, koja se tako razlikuje od svoje logičke i apstraktne, zamišljene mogućnosti), ona se zadovoljavala time, da sebi od vremena do vremena život učini zanimljivim unoseći u nj zamišljene peripetije, koje bi strastveno pratila. Veselilo ju je, da odjednom novjeruje u pretpostavku da je Françoise potkrada, pa se tako stala utjecati iukavštini, da sebe u tome uvjeri i da je zateče na djelu; budući da je bila naučena, da sama igra partije karata, da u isti mah igra svoju i protivnikovu igru, ona je sama pred sobom izgovarala zbunjene Françoisine isprike i s takvim žarom negodovanja odgovarala na njih, da ju je tkogod od nas, ako bi u tom trenutku ušao k njoj, našao svu u znoju, usijanih očiju, a lažna bi joj kosa bila pomaknuta otkrivajući ćelavu lubanju. Françoise je možda kadšto iz susjedne sobe čula zagrižljive sarkazme, koji su joj bili upućeni, jer oni ne bi tetki samim time, što ih je izmislila, ali ih je ostavila u tome posve nestvarnome stanju, donijeli dovoljno olakšanja, da ih nije poluglasno mrmijajući potpunije realizirala. Kadšto čak ni ti »prizori u krevetu« nisu tetku zadovoljavali: željela je, da te njezine komade odigraju živi glumci. Tako su jedne nedjelje sva vrata tajanstveno zatvorena, pa je tetka zatim povjerala Eulaliji svoje sumnje o Françoisinu poštenju i svoju namjeru da je se riješi; a jednom je drugom prilikom saopćila Françoisi, da se ne pouzdaje u Eulalijinu vjernost i da će joj vrata uskoro biti zatvorena; nekoliko dana poslije toga već joj je dojadila njezina povjerenica od sinoć, a sa izdajnikom je sklopila savez; no već kod iduće predstave obje bi glumice izmijenile uloge. Ali sumnje, kojima ju je kadšto mogla nadahnuti Eulalie, bijahu tek slamka, pa su brzo nestajale zbog nestašice hrane, budući da Eulalie nije stanovala u kući. Tako međutim nije bilo sa sumnjama prema Françoisi, koju je tetka neprestano osjećala pod istim krovom, ali se nije usuđivala, od straha da se ustavši iz kreveta ne prehladi, sići u kuhinju i uvjeriti se, da li su joj sumnje opravdane. Malo pomalo, i njezin se duh bavio samo pokušajima da dokuči, što Françoise u svakom pojedinom trenutku radi i što možda pokušava da pred njom sakrije. Zapažala je najtajnije pokrete njezina lica, svaku kontradikciju u njezinim riječima, svaku želju, koju je Françoise nastojala sakriti. I tada bi joj pokazivala da ju je raskrinkala

dobacivši joj jednu jedinu riječ, od koje bi Françoise blijedjela, a tetka je čini se baš ubadajući takve riječi u srce nesretnice nalazila neko okrutno zadovoljstvo. A iduće je nedjelje jedno Eulalijino otkriće — nalik na ona otkrića, što odjednom otvaraju neslućeno široko polje nekoj mladoj nauci, koja se dotad držala skućenog kolosijeka — tetki dokazalo, da je u svojim sumnjama daleko ispod istine.

— Ta Françoise to mora sada znati, kad ste joj poklonili kola, — reče Eulalie.

— Ja da sam joj poklonila kola?! — usklikne tetka.

— Ah, pa ja ne znam, ja sam mislila, vidjela sam je, kako je ponosna poput Artabana, kada u kočiji sad odlazi na sajam u Roussainvillu. Povjerovala sam da joj je ta kola poklonila gospođa Octave.

Malo pomalo, i Françoisa i tetka više uopće nisu prestajale, kao divljač i lovac, nastojati da predusretnu lukavštine, koje su uzajamno jedna prema drugoj smišljale. Moja se majka bojala, da se kod Françoise ne razvije prava mržnja prema tetki, koja ju je najokrutnije vrijedala. U svakom slučaju, Françoise je sve više i više posvećivala izvanrednu pozornost prema svakoj, pa i najnezatnijoj tetkinoj riječi ili najmanjem njezinom pokretu. Kad ju je morala što god zamoliti, dugo je oklijevala, kako da to izvede. I kad bi već iznijela svoj zahtjev, potajno bi tetku promatrala, nastojeći da po izrazu lica pogodi što je pomislila, i što će odlučiti. I dok tako neki umjetnik, koji čita memoare XVII. stoljeća i želi da postane sličan velikom kralju, pa misli, da će napredovati u tome pravcu, ako sebi izgradi genealogiju, po kojoj tobože potječe iz neke stare historijske porodice ili ako se dopisuje s kojim od suvremenih evropskih vladara, a u stvari baš time okreće leđa onome, što s nepravom traži u istovjetnim, pa, prema tome, i mrtvim oblicima — jedna je stara, provincijalna dama, koja se pokoravala jedino svojim neodoljivim manijama i zlobi, koja je nastala iz dokolice, vidjela pred sobom, nikad i ne pomislivši na Louisa XIV., kako njezina najbeznačajnija dnevna bavljenja oko ustajanja iz kreveta, ručka ili počinka zbog svojih despotskih osobina poprimaju nešto od onoga, što je Saint-Simon zvao »mehanikom« versailleskog života, pa je isto tako mogla vjerovati, da su njezine šutnje, neka nijansa u njezinom dobrom raspoloženju ili ohol izraz na njezinu licu objekt isto tako strastvenog i bojažljivog Françoisinog komentiranja, kao što je to bila i šutnja, dobro raspoloženje ili oholo vladanje velikoga kralja, kad bi mu koji dvoranin, ili čak koji od velikaša, na zaokretu versailleske aleje predao kakvu molbenicu.

Kad su jedne nedjelje tetku i opet u isto vrijeme posjetili i župnik i Eulalie, pa je zatim otpočivala, dođosmo svi k njoj, da je pozdravimo, a majka joj izrazi svoje saučešće zbog loše sreće, koja joj posjetioce uvijek dovodi u isto vrijeme:

— Znam, Léonie, da je malo prije opet loše ispalo — blago joj reče ona. — Bili su kod vas svi najedamput...

A nato je pratetka prekine: — Izobilje dobra... —; jer otkad se njezina kćerka razboljela, ona je vjerovala, da je mora podsticati prikazujući joj uvijek sve sa dobre strane. No moj otac preuze riječ:

— Hoću da se okoristim prilikom, što je cijela porodica na okupu, pa da vam nešto ispričam i da onda ne moram ponavljati svakome napose. Bojim se da ćemo se posvaditi s Legrandinom: jutros me jedva pozdravio.

Nisam ostao u sobi da slušam očevo pripovijedanje, jer sam bio s njime, kad smo poslije mise susreli Legrandina, nego sam sišao u kuhinju, da upitam za jelovnik večere, koji me svakoga dana razonođivao poput novosti, koje se čitaju u novinama i uzbuđivao kao program kakve svečanosti. Kad je gospodin Legrandin poslije mise prošao pokraj nas

idući kraj neke kaštelanke iz susjedstva, koju smo poznavali samo iz viđenja, moj ga je otac u isto vrijeme prijateljski i suzdržljivo pozdravio, ali se nismo zaustavili; gospodin je Legrandin jedva odzdravio, s nekim začuđenim izrazom na licu, kao da nas nije prepoznao i gledajući nekamo u daljinu onakvim pogledom, koji susrećemo kod onih osoba, što neće da budu ljubazne i kojima se dno očiju iznenada udalji, te se čini, da vas odjednom vide kao na kraju beskonačna puta, na takvoj udaljenosti, da se zadovoljavaju, da vam upute tako sićušan znak glavom, kako točno odgovara vašim marionetskim dimenzijama.

Naime, gospođa koju je Legrandin pratio bijaše veoma otmjena i ugledna osoba; nije moglo biti govora o tome da joj se on udvara i da je u neprilici što je zatečen, pa se moj otac pitao čime je mogao izazvati Legrandinovo nezadovoljstvo. »To više bih želio da znam ljuti li se na nas – reče otac – što on usred svih tih ljudi u nedjeljnoj odjeći, u onom svome kratkom kaputu, s mekom kravatom, ima u sebi nešto tako neudešeno, tako istinski jednostavno, neki gotovo prostodušan izgled, da mi je upravo simpatičan.« Ali je porodično vijeće jednoglasno izrazilo svoje mišljenje da je otac sebi u glavu uvertio neku neosnovanu misao, ili da je Legrandin u tome trenutku bio zaokupljen nekim mislima. Uostalom, očev se strah raspršio već sutradan uvečer. Kad smo se vraćali s velike šetnje, ugledasmo Legrandina, koji je preko praznika ostao u Combrayu, kako stoji kod Staroga mosta. On s ispruženim rukama pride k nama: »Poznajete li, gospodine čitaču«, upita me on, »ovaj stih Paula Desjardinsa:

*Les bois sont déjà noirs, le ciel est encor bleu...**

Nije li veoma fino obilježen ovaj večernji trenutak? Možda još nikad niste čitali Paula Desjardinsa? Čitajte ga, dijete moje; danas se on mijenja; pričaju mi, da se pretvara u propovjednika, ali je dugo bio kristalno bistar akvarelist...

Les bois sont déjà noirs, le ciel est encor bleu...

Neka nebo za vas uvijek ostane plavo, mladi miod prijatelju; pa čak i u ono doba, koje za mene sada nastupa, kad su šume već crne, kad noć brzo pada; tješit će vas kao i mene kad pogledam na onu stranu, gdje se nebo plavi.« On iz džepa izvadi cigaretu i osta dugo očiju uprtih u obzorje. »Zbogom, prijatelji« reče nam odjednom, pa nas ostavi.

U ono doba, kad sam silazio da saznam jelovnik, večera je već bila započeta, pa je Françoise zapovijedala prirooidnim silama, koje su se pretvorile u njezine pomoćnike, kao što se divovi u vilinskim pričama daju u službu kao kuhari; razbijala je ugljen, stavljala na paru krumpir, koji je trebalo pirjati, izlagala na vatru da se na njoj dogotove majstorski proizvodi kuhariske vještne, koji su najprije pripremljeni u keramičkim recipijentima, te su napuštali velike kace, kotliće i sudove za ribu, pa prolazeći kroz cijelu zbirku tava svih veličina, odlazili u zemljane zdjele za divljač, u kalupe za kolače i male lončiče s kremom. Zaustavljam bih se kod stola, da vidim zeleni grašak, koji je kuhinjska pomoćnica malo prije oljuštila; bio je poredan i izbrojan, kao zelene kugle u nekoj igri; ali moje su divljenje izazivale šparge; bile su kao natopljene ultramairinom i ružičaste, a vršak im

* Šume su već crne, a nebo još plavo... – (Prev.)

je bio nježno obojen sljezovom i azurnom bojom, te se nezamjetno zadebljavao prema donjem dijelu, koji je u svom nasadištu ipak još uvijek bio uprljan bojom tla; očaravale su me svojim nezemaljskim prelijevima. Činilo mi se, da su te nebeske nijanse odavale skriveno postojanje nekih divnih stvorenja, koja je zabavljalo, da se pretvore u povrće, i koje kroz tuđe ruho njihova jestiva i čvrsta mesa, u tim bojama rane zore, u tim nagovijestajima duge, u ovom gašenju plavih večeri, propuštaju na vidjelo ono isto dragocjeno bivstvo, koje sam prepoznavao još i onda, kad su one, za cijelih noći, pošto sam za večeru jeo šparge, u svojim poetičnim i surovim lakrdijama poput Shakespearovih vilinskih igara izvodile čarolije pretvarajući moju noćnu posudu u vazu miomirisisa.

Ubogo je Giottovo Milosrđe, kako ju je nazivao Swann, od Françoise dobilo zadaću, da »peruša« šparge, pa ih je držala pokraj sebe u košarici, a izraz joj je lica bio bolan, kao da osjeća sve nesreće svijeta; lagane azurne krune, koje su ovjenčavale šparge iznad njihovih ružičastih tunika, bijahu isto tako tanano i pomno islikane zvjezdicu po zvjezdicu, kao što su na onoj freski islikani cvjetovi, što su svezani oko čela ili utaknuti u košaricu Padovanske Vrline. A dotle je Françoise okretala na ražnju jedno od onih pilića (kako ih je samo ona znala speći), koji su nadaleko u Combrayu raznosili miris njezinih zasluga i koji su postizavali, dok bi ih pred nas postavljala na stol, da u mome specijalnom shvaćanju njezina karaktera prevagnu svojstva blagosti i mekoće, budući da je aroma toga mesa, koje je ona znala učiniti tako slasnim i mekim, za mene predstavljala upravo miomiris jedne od njezinih vrlina.

Ali onaj dan, kad sam sišao u kuhinju, dok se moj otac savjetovao s porodičnim vijećem o susretu s Legrandinom, bio je jedan u nizu onih dana, kad je Giottovo Milosrđe još bila veoma bolesna poslije nedavnog poroda, pa nije mogla ustati iz kreveta. Tako je Françoise ostala bez pomoći, pa je bila u zakašnjenju. Kad sam stigao dolje, ona je u pretkuhinji, koja je gledala na dvorište za živad, baš ubijala jedno pile, koje je u svome očajnom i vrlo prirodnom otporu, uz Françoisine do krajnosti ljutite poklike »gadna životinjo! gadna životinjo!«, malko manje na vidjelo iznosilo svetačku blagost i pomazanje naše služavke, nego što bi to učinilo dan poslije, za objedom, posredstvom svoje zlatom protkane kože, nalik na misnu haljinu, i svojim dragocjenim sokom, nakapanim iz kakvog ciborija. Kad je već bilo mrtvo, Françoise pokupi krv, koja je tekla, ali nije ugasila njezinu mržnju; ona, šta više, osjeti još jedan povrat gnjeva, pa gledajući leš svoga neprijatelja reče još posljednji put: »gadna životinjo!« Vratih se gore sav drščući; najvolio bih, da Françoisu smjesta bace napolje. Ali tko bi mi tada priređivao te tako tople valjuške, tako miomirisnu kavu, i, šta više... te piliće?... I u stvari, taj je kukavni račun svatko morao jednom učiniti, kao i ja. Tako je i tetka Léonie znala – što ja još tada nisam znao – da je Françoise, koja bi za svoju kćerku i za svoje unuke dala život bez i jedne riječi, bila prema drugima neobično tvrda. Usprkos tomu, tetka ju je zadržala: premda je poznavala njezinu okrutnost, cijenila je njezinu službu. Malo-pomalo sam opazio da blagost, skrušenost i druge Françoisine vrline isto onako iza sebe sakrivaju tragedije, koje se događaju u pretkuhinji, kao sto historija otkriva, da je vladavina kraljeva i kraljica, koji su na crkvenim prozorima prikazani sa sklopljenim rukama, bila obilježena krvavim događajima. Uvjerio sam se, da osim njezine rodbine drugi ljudi kod nje pobuduju to više samilosti, što dalje žive od nje. Potoci suza, što ih je prolijevala čitajući u novinama o nesrećama nepoznatih ljudi, prcsahnjavale su brzo, ako je sebi mogla malo točnije predočiti osobu, koja je stradala. Djevojku iz kuhinje su jedne noći već poslije porođaja uhvatili strašni grčevi; majka je začuje kako jauče, pa ustane i probudi Françoisu, koja beščutno izjavi, da su ti krikovi samo komedija i da se ona hoće »igrati gospođe«. Liječnik se unaprijed

bojao tih kriza, pa je u jednu od medicinskih knjiga, što smo ih imali, stavio znak na mjestu, gdje su opisane, pa smo se onamo trebali obratiti zbog uputa za prvu pomoć. Majka pošalje Françoisu po tu knjigu, te joj preporuči, da pazi, da znak ne ispadne. Poslije jednog sata Françoise još uvijek nije bilo; majka je u svome ogorčenju mislila, da je ponovo legla u krevet, pa mi reče, da sam odem u knjižnicu. No tamo nađoh Françoisu: htjela je pogledati, što je to obilježeno znakom, pa je čitala klinički opis krize i jecala, budući da se više nije radilo o pomoćnici, nego o tipičnoj bolesnici, koju ona nije poznavala. Kod svakog bolnog simptoma, koji je spominjao pisac priručnika, ona je uzvikivala: »Jao, Sveta Djevice, zar je moguće, da dobri Bog dopušta da nesretno ljudsko stvorenje tako strašno pati? Jao, sirota!«

Ali čim sam je pozvao, i čim se vratila krevetu Giottova Milosrđa, suze joj prestadoše teći; više nije u poplavi nezadovoljstva i uzbuđenja, što su je digli usred noći samo zbog kuhinjske pomoćnice, bilo moguće prepoznati ni naći onaj ugodni osjećaj milosrđa i raznježenosti, koji je dobro znala i koji je kod nje često izazivalo i samo čitanje novina, a ni bilo koje drugo zadovoljstvo istoga roda; nije pomoglo ni gledanje patnja, ma da ju je prije njihov opis rasplakao; umjela je samo zlovoljno rogoboriti, izgovarajući čak i užasne sarkazme. Kad je mislila da smo otišli i da je više ne možemo čuti, govorila je: »Treba la je samo da ne čini ono što je tome uzrok! Ali to joj je godilo! Neka se sada ne prene maže! Zar je ipak pravedno, da Bog nekoga momka tako zaboravi, pa da se sveže s *ovim!* Ah, zaista je onako kako se kaže u narječju moje jadne majke:

»*Qui du cul d'un chien s'amourose*
Il lui paraît une rose.«*

Kad bi joj unučić obolio od lake hunjavice, ona bi, čak i kad je bila bolesna, umjesto da legne, odlazila onamo, samo da vidi, da li mu štogod treba, a zatim je još prije svanuća pješačila puna četiri sata, da bi na vrijeme mogla stići na svoj posao; ali naličje te iste njezine ljubavi prema svojim, i želje da svojoj kući osigura buduću veličinu, očitovale se u njezinoj politici prema ostaloj posluži nepromjenljivom maksimumom, da nikad nikome živom ne dopusti, da se ukorijeni kod tetke; na neki je oholi način sprečavala, da joj se itko približi; kad je bila bolesna, voljela je sama ustati da joj dade vichyjsku vodu, nego da kuhinjskoj pomoćnici dopusti pristup u sobu njezine gospodarice. I kao što onaj opnokrilac, koga je promatrao Fabre, osa kopačica, zove anatomiju u pomoć svojoj okrutnosti, a sve zato, da bi svojim mladima i poslije svoje smrti osigurala svježeg mesa za hranu, pa nahvata žižaka i pauka, te im s cudesnim znanjem i vještinom probode onaj živčani centar, o kome ovisi samo kretanje nogu, ali ni jedna druga životna funkcija, tako da onemoćali kukac, pokraj koga je snijela svoja jaja, daje izleglim larvama poslušnu i bezazlenu divljač, koja nije sposobna za bijeg ili otpor, ali nije nimalo pokvarena, – tako je i Françoise pronalazila neslućeno mudre i nemilosrdne lukavštine, nastojeći da udovolji svojoj trajnoj želji da tetkinu kuću učini svakom služinčetu neizdržljivom; tako smo tek mnogo godina poslije doznali, da smo onoga ljeta gotovo svaki dan jeli šparge zato, što je njihov miris izazivao kod uboge kuhinjske pomoćnice, koja ih je morala ljuštiti, tako strašne napade astme, da je napokon morala otići.

* Ako se netko zaljubi u pasji zadak, onda mu se i on čini da je ruža. (Prev.)

O Legrandimu smo nažalost morali definitivno promijeniti mišljenje. Jedne nedjelje poslije susreta kod Staroga mosta, iza koga je otac morao priznati svoju zabludu, kad je misa završavala i kad je zajedno sa suncem i izvanjskom bukom u crkvu stalo ulaziti nešto tako malo sveto, da su gospođa Goupil i gospođa Percepied (a one su još malo prije, pri mome nešto okasnom dolasku na misu, ostale nepomične, očiju utonulih u molitvu, tako da bih mogao pomisliti, da me uopće nisu vidjele ući, da nisu njihove noge u isto vrijeme lagano gurnule klupčicu, koja mi je smetala da stignem do svoje stolice) počele glasno s nama razgovarati o posve vremenitim stvarima, kao da smo već na trgu, – ugledasmo Legrandina kako se na užarenom pragu crkvena trijema ističe iznad šarolike graje na sajmištu; muž one gospođe, s kojom smo ga nedavno susreli, predstavljao ga je ženi jednog drugog veleposjednika iz okoline. Legrandinovo je lice izražavalo neobičnu živahnost i revnost. On pozdravi dubokim poklonom, a zatim se u povratnom njihaju prevrne i unaizad, te time naglo dovede leđa na drugu stranu od polaznog poiožaja, kako ga je to sigurno naučio muž njegove sestre, gospođe de Gambremer. To je naglo uspravljanje pobudilo i otposlalo neku vrst pomamnog i mišićastog vala, kojim su natrag poletjela i Legrandinova krsta, za koja nisam znao, da su tako mesnata. Ne znam zašto, ali ovo je talasanje čiste materije, taj je posve puteni val, u kom nije bilo ni traga duhovnosti, koji je poput oluje bičevala neka žurba; puna niskosti, odjednom u mom duhu porodilo mogućnost da zamislim nekog posve drugog Legrandina, nego što je bio onaj, koga smo dotad poznavali. Ta ga gospođa zamoli, da nešto kaiže njezinu kočijašu; i dok je odlazio kolima, na njegovu se licu još uvijek održavao onaj žig plašljive i odane radosti, koji je predstavljanje na nj upisalo. Zanio se kao u neku vrst sna, pa se smiješio, a zatim se u žurbi vrati prema gospođi; kako je hodao brže nego obično, njegova su se ramena smiješno njihala na lijevo i na desno, i on se cio, u nebrizi za sve ostalo, posve predavao tome, da bude inertna i mehanička igračka sreće. Dotle smo izašli iz trijema, pa smo morali proći kraj njega; bio je predobra odgoja da bi okrenuo glavu, ali mu je pogled odjednom postao pun dubokog sanjarenja i ukočen na nekoj tako dalekoj točki obzorja, da nas nije mogao vidjeti, pa nas nije morao ni pozdraviti. Njegovo je lice i dalje ostalo bezazleno, ističući se nad jednostavnim, priljubljenim kaputom, koji je, činilo se, protiv volje zalutao među omraženu raskoš. Travnato zelena pjesnička kravata i dalje je pod vjetrom na trgu lepršala na Legrandinu, kao barjak njegove ponosne usamljenosti i otmjene nezavisnosti. U trenutku kad smo stizali kući, mama opazi da smo zaboravili na kolač imenom Saint-Honoré, pa zamoli oca da se sa mnom vrati i da kaže da nam ga odmah donesu. Pokraj crkve križali smo se s Legrandinom, koji je dolazio u suprotnom pravcu, prateći istu gospođu prema njezinim kolima. On prođe kraj nas, ne prekine razgovor sa svojom susjedom, a nama daje uglom svoga plavog oka malen znak, koji je u neku ruku ostao unutar njegovih zjenica i uopće nije uposlio mišiće njegova lica, pa je mogao za njegovu subesjednicu ostati neopažen; ali nastojeći da intenzivnošću osjećaja nadomjesti ponešto usko polje, na koje mu je ograničio mogućnost da se izrazi, on u tom kutu azura, koji nam je bio posvećen, zasine svom svojom velikom sklonošću prema nama, koja je nadmašivala običnu radost i dosegla sve do zlobe; on istanji finese ljubavnosti do sitnog miga u znak sporazuma, do poluriječi, do podrazumijevanja, do misterija saučesništva; i, na kraju, on svoje uvjeravanje u prijateljstvu ushiti do izraza nježnosti, do izjave ljubavi, blistajući u tom trenutku, samo za nas, tajnim i za kaštelanku nevidljivim plamsajem zaljubljenice, koja je sjala usred ledenoga lica.

Baš je jučer zamolio moje roditelje, da me ove večeri pošalju k njemu na večeru: »Dođite da budete u društvu svoga starog prijatelja«, reče mi on; »dopustite mi, da uz pomoć vaše mladosti kao s buketa, što nam ga neki putnik šalje iz zemlje, u koju se mi više neće-

mo vratiti, izdaleka udišem ono cvijeće proljeća, kroz koja sam i ja pred prilično mnogo godina prošao. Dođite s jaglacem, maslačkom, zlasticom i žednjakom, što sve pripada u omiljeli buket balzakovske flore, dođite s uskršnjim cvijećem, s tratinčicom i kalinom, koja počinje mirisati u alejama vaše pratetke, dok još nisu, otopljene posljednje grude snijega uskrsnoga sniježenja. Dođite sa slavnom svilenom haljinom ljljana, koja je dostojna Salamona, s mnogobrojnim šarenilom misli, ali dođite prije svega s lahorom, još svježim od posljednjih mrazova, no koji će već za časak napol rastvoriti prvu ružu jeruzalemsku za ona dva leptira, što još od jutros čekaju pred njezinim vratima.«

Kad smo se vratili kući, moji su se roditelji pitali, da li je dobro, da me i pored svega ipak pošalju k Legrandinu na večeru. Ali baka ne htjede povjerovati, da je bio neuljudan. »Vi priznajte sami, da je pokraj vas prošao s onim istim svojim posve jednostavnim držanjem, u kome nema ništa mondeno.« Izjavljivala je, da je u svakom slučaju, čak ako sve i najnepovoljnije protumačimo, ako je uistinu bio neuljudan, ipak bolje, da ne pokažemo, da smo to opazili. A zapravo i sam otac, koga je Legrandinovo vladanje najviše razljutilo, u sebi još uvijek nije odbacio možda posljednju sumnju u smisao toga vladanja. Ono je bilo kao svako vladanje ili djelovanje, kojim se otkriva nečiji duboki i sakriveni karakter: nije bilo u vezi s njegovim prijašnjim riječima, i mi nismo njegovo značenje mogli potvrditi svjedočanstvom samoga krivca, koji neće da prizna; u tom se pogledu uvijek moramo osloniti samo na jedno od naših osjetila, pa se imajući samo tu jednu osamljenu i nepovezanu uspomenu pitamo, nije li to osjetilo postalo igračkom obmane; i stoga ova-kvo vladanje, iako je samo ono važno, ipak u nama ostavlja neku sumnju.

Večerao sam s Legrandinom na njegovoj terasi; bijaše mjesečina: »Ovdje je veoma tiho, zar ne? — reče mi on. »Ranjenim srcima, kao što je moje, godi, po mišljenju jednoga pisca, koga ćete čitati, kad budete stariji, samo tama i mir. I vidite, dijete moje, u životu dolazi trenutak, od koga ste vi još veoma daleko, u kome umorne oči podnose još samo jedno svijetlo: ono, koje tako lijepa noć, kao što je današnja, prepravlja i propušta kroz veo tame, kad uši mogu slušati samo muziku, koju mjesečina svira na flauti šutnje.« Slušao sam riječi gospodina Legrandina, koje su mi se uvijek činile veoma ugodne, ali sam bio zbunjen sjećanjem na jednu ženu, koju sam nedavno prviput vidio; sada, kad sam znao, da Legrandin ima veze s više aristokratskih ličnosti iz okoline, pade mi na um da možda poznaje i nju, pa prikupih svu svoju hrabrost, te mu rekoh: »Da li poznajete, gospodine, onu... one kastelane de Guermentes?« Izgovarajući to ime, osjaćao sam se sav sretan, što stičem neku vlast nad njime već i samim tim, što ga izvlačim iz svoga sna, te mu tako dajem objektivni i zvučan život.

Ali čim sam izgovorio to ime de Guermentes, ugledah, kako se kroz sredinu plavih očiju našega prijatelja probila sitna, smeđa pukotina, kao da ih je probušio nevidljiv šiljak, dok je ostatak zjenice odgovarao odašiljanjem azurnih valova. Obrub njegovih vjeđa potamni, utonu. Uz usta mu se urezala oštra brazda, ali su se ona oporavila brže od svega ostaloga, te se osmijehnu, no pogled mu je i dalje ostao bolan, nalik na pogled lijepog mučenika, kome je tijelo izbojeno strelicarna. »Ne, ja ih ne poznajem«, odgovori mi on; ali umjesto da tako jednostavnoj obavijesti, da tako malo čudnovatom odgovoru dade prirodan i običnu razgovoru prikladan ton, on ga izgovori naglašavajući riječi, klanjajući se, pozdravljajući glavom, dodajući svemu tome izricanju neku uporitost, koju ljudi unose, kad žele da nekoj nevjerojatnoj tvrdnji pribave vjeru (kao da činjenica, što on ne poznaje Guermentese može biti samo djelo nekog izvanrednog slučaja), a također i pretjeran zanos onoga, koji ne može prešutjeti situaciju, koja mu je mučna, pa ston ga voli da je objavi, kako bi kod drugih ljudi pobudio misao da ga njegovo priznanje nimalo ne

zbunjuje, da mu je, naprotiv, lagano, prijatno, spontano, da on samu tu situaciju (odsutnost veza s Guermantesima) podnosi ne možda protiv svoje volje, nego po svojoj želji, da ona možda proizlazi iz neke porodične tradicije, nekog moralnoig principa ili mistične odluke, koja mu izričito brani saobraćanje baš sa Guermantesima. »Ne«, nastavi on tumačeći riječima svoje naglašavanje »ne, ja ih ne poznajem, nikad nisam htio da se s njima upoznam, uvijek mi je bilo stalo, da sačuvam svoju potpunu nezavisnost; kako znate, ja sam u biti jakobinska glava. Mnogi su na mene navaljivali govoreći, da nisam u pravu, što ne odlazim Guermantesima, da se vladam neotesano, kao stari medvjed. No ta me reputacija ne može prestrašiti; ona je čak istinita! Ja zapravo, od svega na svijetu ljubim još samo nekoliko crkvi, dvije ili tri knjige, nešto više slika i mjesečinu, kad miris vaše mladosti do mene donese miris cvjetnjaka, koje moje stare oči više ne razabiru.« Nisam pravo razumio, zbog čega je potrebno, da čovjek, koji ne odlazi ljudima, koje ne poznaje, »mnogo drži do svoje nezavisnosti« i po čemu bi to moglo nekome pribaviti izgled divljaka ili čak medvjeda. Ali sam razumio, da Legrandin nije bio posve iskren, kad je govorio, da ne ljubi ništa drugo, osim crkvi, mjesečine i mladosti; on je veoma ljubio ljude iz dvoraca, i u njihovu je društvu osjećao tako velik strah, da im se možda neće svidjeti, da se nije usuđivao pred njima pokazati, da ima prijatelja iz građanskog staleža, među bilježničkim i bankarskim sinovima, i da mu je draže, ako se već istina mora otkriti, da to bude u njegovoj odsutnosti, daleko od njega, u »oglusi«. Legrandin je bio snob. Nema sumnje, on o svemu tome nije nikad ni riječi govorio u onom svome jeziku, koji smo moji roditelji i ja tako voljeli. I kad sam ga zapitao: »Poznajete li Guermantese?«, Legrandin – kozer mi je odgovorio. »Ne, nikad nisam pristao, da se s njime upoznam.« Ali na nesreću, ovaj je odgovor bio tek drugi po redu; jer jedan je drugi Legrandin – koga je on pomno sakrivao u dubini svoga bića i koga nije pokazivao, jer je taj drugi Legrandin znao o onom našem, o njegovu snobizmu, mnogo nemilih priča – odgovorio već prije prvoga onom ranom u pogledu, bolnom brazdom kraj usta, pretjeranom ozbiljnošću tona u odgovoru, tisućom strelica, kojima se naš Legrandin odjednom osjetio izboden i izmučen, nalik na Svetog Sebastijana snobizma: »Jao, kako me ranjavate! Ne, ne poznajem Guermantese, ne budite ljutu bol moga života.« I budući da je ovaj Legrandin – enfant terrible, ovaj Legrandin – majstor pjevač, premda nije govorio lijepim jezikom onoga prvoga, raspolagao beskrajno hitrijim izrazom, sastavljenim od onoga, što zovu »refleksima«, uvijek se dešavalo, kadgod bi Legrandin – kozer zaželio da mu nametne šetnju, da je onaj drugi već progovorio; i tako se naš prijatelj uzalud žalostio zbog lošeg dojma, što su ga otkrića njegova alter ego mogla proizvesti; preostajalo mu je samo da ga pokuša ublažiti.

To, bez sumnje, ne znači, da gospodin Legrandin nije bio iskren, kad je grmio protiv smobova. On nije mogao znati, bar ne sam po svome opažanju, da je i on snob; mi, naime, uvijek poznajemo samo strasti drugih ljudi, a ono, što nam uspijeva doznati o našim strastima, to ne saznajemo izravno od njih. Na nas one djeluju samo zaobilazno, posredstvom konstrukcija mašte, koje se postavljaju na mjesto prvih, osnovnih pokretača, putem prenosnih pokretača, koji su znatno pristojniji. Nikad nije snobizam savjetovao Legrandina, da često posjećuje neku vojvotkinju. On bi stavljao u zadatak Legrandinovo mašti, da mu tu vojvotkinju prikaže kao ukrašenu svima mogućim dražima. Legrandin bi pristupao toj vojvotkinji u uvjerenju da popušta toj privlačivosti njezina duha i njezinih vrлина, a ovakve razloge ne poznaju nečasni, prosti snobovi. Samo su drugi ljudi mogli znati, da je i on snob; oni, naime, nisu mogli razumjeti posrednički rad njegove mašte, pa su vidjeli s lica i naličja sve Legrandinove mondene aktivnosti i njihov prvi, početni uzrok.

Sada više u mojoj porodici nije bilo obmana o gospodinu Legrandinu, pa je saobraćaj s njime postao veoma rijedak. Mamu je beskonačno zabavljalo, kadgod bi Legrandina zatekla u grijehu, koji on nije priznavao, a koji je nazivao grijehom bez pomilovanja: u snobizmu. Ali moj je otac tek s naporom uspijevao, da Legrandinovo omalovažavanje prima tako ravnodušno i veselo; i kad se jedne godine pomišljalo, da me preko velikih praznika s bakom pošalju u Balbec, on reče: »Treba da svakako obavijestim Legrandina, da ćete ići u Balbec; htio bih vidjeti, da li će vam ponuditi, da vas stavi u vezu sa svojom sestrom. Sigurno je zaboravio, da nam je rekao da ona stanuje svega dva kilometra odonuda.« Baka je mislila, da čovjek na moru treba da je od jutra do večeri na plaži; da ondje treba udisati sol, a nije potrebno imati poznanstva, budući da se posjeti i šetnje obavljaju na morskome zraku; zbog toga je zahtijevala, da o našim planovima ne govorimo Legrandinu; već je unaprijed vidjela njegovu sestru, gospođu Cambremer, kako se iskrcava u našem hotelu baš u trenutku, kad smo pošli na ribarenje, pa nas primorava, da ostamemo u zatvorenome, da bismo je mogli primiti. Ali nama se smijala njezinu strahovanju, vjerujući u sebi, da opasnost nije baš tako velika i da se Legrandin neće nimalo požuriti, da nas dovede u vezu sa svojom sestrom. Ali nije bilo potrebno, da mi sami otpočnemo razgovor o Balbecu. Jedne je večeri kad smo ga susreli na obali Vivonne, sam Legrandin uletio u zamku, i ne sluteći, da bismo mi ikad mogli imati namjeru da odemo onamo.

– Večeras ima u oblacima prilično lijepih ljubičastih i plavetnih boja, zar ne, drugaru?
– reče on mome ocu. – Ima tu prije svega nekog više cvijetnog, negoli zračnoga, nekog pepeljastog plavetnila, koje iznenaduje na nebu. Zar taj mali ružičasti oblak nema cvjetnu put karanfila ili hortenzije? Jedva da sam igdje, osim na La Mancheu, između Normandije i Bretagne, imao prilike za opažanja u toj vrsti biljnog carstva zračnih visina. Ondje, u blizini Balbeca, pokraj tih divljih mjesta, ima jedan malen zaton, koji je tako dražesno mio, gdje se čak i zalaz sunca u Augeskoj krajini (onaj zalaz crvenog i zlatnog sunca, koji ja, uostalom, ni izdaleka ne prezirem) čini bez značenja i nimalo osobit; no u onoj se blagoj i vlažnoj atmosferi s večeri u nekoliko trenutaka rascvjetavaju modri i ružičasti, beskrajno lijepi nebeski bokori, i često traje sate, dok ne ocvatu. A drugi uvenu smjesta, i tada je čak i ljepše: cijelo je nebo posuto bezbrojnim ružičastim i sumporno žutim laticama. U tom se zatonu (zovu ga opalnim) zlatne plaže čine još mekše, jer se neposredno nadovezuju, poput plavokosih Andromeda, na one strahovite stijene susjednih obala, na one zlokobne hridi, koje su čuvane zbog tolikih brodoloma, gdje svake zime mnoštvo barki postradava u pomorskim katastrofama. Balbec! To je najstarija geološka okosnica našega tla, odista Ar-mor, More, konac zemlje, prokleti kraj, koji je Anatole France – čarobnik, koga će morati čitati naš mladi prijatelj – tako dobro naslikao u onim vječnim maglama, nalik na pravu zemlju Kimerijaca iz Odiseje. Iz Balbeca, u kome se nad tim prastarim i čarobnim tлом već posvuda grade hoteli, ali ga nimalo ne izmjenjuju, nadasve je divno polaziti na izlete u one primitivne i tako lijepe predjele, koji su daleko svega dva koraka.

– Ah! Da li koga poznajete u Balbecu? – upita moj otac. – Ovaj se mališ baš sada sprema, da ondje sa svojom bakom i možda s mojom ženom provede dva mjeseca.

Legrandina je ovo pitanje nenadano zateklo u trenutku, kad su mu oči bile upravljene u moga oca, pa ih nije mogao skrenuti; stoga ih je svakog trenutka sve većom silom, smiješeći se tužno, prikivao uz oči svoga subesjednika s izrazom prijateljstva i iskrenosti, s izrazom, koji je kazivao, da mu se on ne boji gledati u lice, ali se činilo, da mu je on pogledom prošao kroz lice, kao da je ono odjednom postalo prozirno, te da u ovom trenutku

negdje daleko straga, iza njega, vidi živo obojen oblak, koji mu daje duševni alibi i koji mu dopušta, da ustvrdi, da je u času, kad mu je postavljeno pitanje, da li koga u Balbecu poznaje, mislio na nešto drugo i da nije čuo pitanje. Takvi pogledi obično izazivaju upit subesjednika: »Ta na što mislite?« Ali moj je otac bio radoznao, ljutit i okrutan, pa ponovi:

– Imate li u Balbecu prijatelja, kad ga tako dobro poznajete?

Nasmiješeni Legrandinov pogled dosegne u posljednjem, očajnom naporu vrhunac nježnosti, neodređenosti, iskrenosti i rastresenosti; ali je, bez sumnje, imslio, da sad više nema izbjegavanja, nego da mora odgovoriti; stoga reče:

– Ja imam posvuda prijatelja, gdje god ima ranjenih, ali nepobijeđenih stabala, koja su se zbližila, da zajednički uporno i patetički zaklinju nemilosrdno nebo, koje za njih nema srca.

– Nisam vas to mislio pitati – prekine ga moj otac, koji je bio isto tako uporan kao stabla i isto tako nemilosrdan kao nebo. – Pitao sam za slučaj, ako bi se bilo šta desilo mojoj svekri i ako bi joj ustrebalo, da ondje ne bude sama kao da je u pustinji: da li ondje poznajete koga od ljudi?

– Tamo, kao i posvuda; poznajem svakoga i nikoga; – odgovori Legrandin, koji se nije tako brzo predavao; – poznajem mnogo stvari a malo osoba. Ali i same su stvari ondje nalik na osobe, i to na neobične ljude snažne duše, no koje je život razočarao. Kadšto susrećete kaštel kako se na kraju puta zaustavio na hridini, da tu svoju tugu sučeli s još ružičastom večeri, po kojoj se uspinje zlatni mjesec, a njezin plamen i boje razapinju i nose na svojim jarbolima mnogobrojne barke, što na povratku kući brazdaju te šarene nebeske vode; kadšto ugledate neku skromnu, samotnu, gotovo ružnu kuću, plašljiva, ali romantična izgleda, kako od svih oeiiju skriva neku neprolaznu tajnu sreće i razočaranja. Taj predio bez istine – doda on s makjavelističkom finoćom – taj predio čiste fikcije predstavlja lošu lektiru za dijete, i ja sigurno ne bih baš njega odabrao i preporučio ovom svome mladom prijatelju, koji je već sada tako sklon tugovanju, a ni njegovu srcu, koje je i onako za to predisponirano. Podneiblja ljubavnih tajni i beskorisina kajanja mogu goditi starim oslobođenima od iluzija, kao što sam ja, a uvijek su nezdravi za temperamenat, koji još nije do kraja izgrađen. Vjerujte mi – nastavi on dokazivati – vode toga već napola bretonskoga zatona mogu, izvršiti umirujuće, uostalom sporno, djelovanje na srce, koje više nije netaknuto, kao što je moje, na srce, kojega ozljede više nisu potpuno zacijeljene. Ali one su kontraindicirane u vašoj dobi, momčiću. Laku noć, susjedi« – doda on ostavljajući nas naglo kao da bježi, kako je to činio obično; trenutak poslije, još se jednom okrene prema nama, pa podigne prst kao liječnik, što u jednu rečenicu sažima svoje savjete, te nam dovikne: »Nikako Balbec prije pedesete, a i to još zavisi o stanju srca«.

Otac mu je o tome opet govorio prilikom idućih susreta, mučio ga je pitanjima, ali je to bio uzaludan trud: bio je nalik na onoga učenog varalicu, koji je u proizvodnju lažnih palimpsesta uložio toliko truda i znanja, da bi mu i stoti dio osigurao unosniji, ali častan položaj; da smo još i dalje navaljivali, gospodin bi Legrandin prije izgradio cijelu etiku krajolika ili nebesku geografiju Donje Normandije, nego što bi nam priznao, da dva kilometra od Balbeca stanuje njegova rođena sestra, i time preuzeo obavezu da nam ponudi preporučeno pismo, koga se ne bi morao tako strašno bojati da je bio posve siguran (kako je, u stvari, poznavajući bakin karakter, mogao biti) da se njime nećemo poslužiti.

*

S naših smo se šetnja uvijek rano vraćali, da bismo još prije večere stigli posjetiti tetku Léonie. U početku sezone, kad dan još rano završava, na prozorima je naše kuće u trenutku kad smo stizali ulicom Svetoga Duha još blistao odraz sunca, koje je zapadalo, a u pozadini se šumâ na Kalvariji rumenjela grimizna pruga, što se malo dalje zrcalila u jezeru crvenilom, koje se često udruživalo s prilično jakim studeni, i u mome duhu povezivalo s rumenilom vatre, iznad koje se peklo pile, koje će pjesničko uživanje na šetnji produžiti uživanjem u dobrom jelu, toplini i počinku. Ali ljeti u vrijeme našeg povratka sunce još uvijek nije zalazilo; i dok smo bili u posjeti kod tetke Léonie, njegovo bi svjetlo, silazeći nebom naniže, dosizalo prozor, zaustavljalo se među velikim zavjesama i trakama, dijelilo i granalo, pa je tako tek djelomice prodrjevši u sobu okivalo limunovo drvo komode sitnim zlatnim pločicama i iskosa isto onako nježno osvjetljavalo sobu, kako sja i pod krošnjama šume. Ali nekih, veoma rijetkih dana pri našem povratku već davno više na komodi nije bilo kratkotrajnih zlatnih pločica; dolazeći ulicom Svetoga Duha, više nije na prozorima bilo ni traga odsjaju sunca na zalasku, a jezero podno Kalvarije već bi izgubilo rumen i kadšto čak imalo boju opala, a dugačke bi zrake mjesečine, šireći se i svijajući po svim naborima vode, padale po njemu cijelom njegovom širinom. Stigavši blizu kuće, takvih bi dana na pragu opazili neki Jik, pa bi mama govorila:

– Bože! Françoise nas iščekuje, tetka je uznemirena, znači, da se vraćamo prekasno.

I ne gubeći vrijeme na odlaganje stvari, brzo smo se uspinjali k tetki Léonie, da je umirimo i da joj dokažemo, da nam se, protivno njezinu zamišljanju, ništa nije dogodilo, nego da smo išli »pokraj Guermantesa«, a tetka zaista i sama dobro zna, da na toj šetnji čovjek nikad ne može biti siguran, kad će se vratiti.

– Eto, François – govoraše tetka – zar vam nisam kazivala, da su sigurno išli pokraj Guermantesa! Bože! što mora da su gladni! A ovčji se but čekajući sigurno već sav isušio. Već je i vrijeme za povratak! Pa zar ste zaista išli pokraj Guermantesa?!

– Ta ja sam vjerovala da to znate, Léonie – reče mama. – Mislila sam da je Françoise vidjela kako izlazimo na mala vrata od povrtnjaka.

U Combrayu su naime postojale dvije među sobom tako oprečne »strane« za šetnju, da čak nismo izlazili na ista vrata, kad smo htjeli otići na jednu ili na drugu stranu: jedna je strana bila za Méséglise-la-Vineuse, koju su nazivali i »pokraj Swanna«, jer je put onamo vodio ispred imanja gospodina Swanna; a druga je bila strana Guermantesa. Od Méséglise-la-Vineusa ja sam zapravo upoznao samo »stranu« i nepoznate ljude, koji bi nedjeljom dolazili na šetnju u Combray, ljude, koje tada ni sama tetka, a ni mi svi, »nismo uopće poznavali«, pa su zbog toga ocjenjivani kao »ljudi, koji su sigurno došli iz Méségliša«. A što se tiče Guermantesa, jednom je imao doći dan, kad sam taj predio bolje upoznao, no to je bilo tek mnogo poslije. A ako je Méséglise za svega mog dječastva predstavljao nešto nedostiživo, poput horizonta, što se prostiralo negdje van dosega vida, kolikogod se išlo preko talasa tla, koje čak više nije bilo ni nalik na combraysko tlo, »Guermantes« sam zamišljao više kao idealan negoli stvaran naziv one »strane«, koju je to ime označavalo, kako nešto poput apstraktnog, zemljopisnog izraza, nalik na crtu ekvatora, nešto kao »pol« ili »istok«. Da je u to doba netko naumio »poći put Ouermantesa« da bi stigao u Méséglise, ili obratno, držao bih takva kazivanja isto onako besmislenim, kao da je tko rekao: ići na istok, da bi se stiglo na zapad. Budući da je otac uvijek

govorio o Méségliseu kao o najljepšem vidiku na ravnicu od svih što ih zna, a o Guermantesima kao o tipu riječnog krajolika, ja sam ih na temelju toga zamišljao kao dvije posebne bitnosti, pridavao sam im onu, unutrašnju čvrstinu, ono jedinstvo, koje imaju samo tvorevine našega duha. Svaki i najmanji dijelak svakoga od njih činio mi se dragocjen i kao da očituje sve njihove posebne odlike, dok su u poređenju s njima, još prije nego što čovjek stigne na sveto tlo jednoga ili drugoga od njih, oni potpuno materijalni putevi, među koje su oni položeni u svojstvu idealnog pogleda na ravnicu i idealnog riječnog krajolika, bili isto tako malo vrijedni pažnje kao što su i uličice u okolini kazališta beznačajne za gledaoca, koji je oduševljen dramskom umjetnosti. Ali te sam krajolike jedan od drugoga rar stavljao najčešće (daleko potpunije negoli njihovom kilometričkom razdaljinom) u prvom redu onim razmakom, koji je postojao između ona dva dijela mog mozga, kojim sam mislio na njih, jednim od onih razmaka u duhu, koji udaljuju, razdvajaju i postavljaju u sasvim drugi plan. I to je razgraničenje postalo još potpunije time, što ih je običaj da se nikad ne ide na jednu i na drugu stranu u istome danu, u okviru jedne i iste šetnje, nego jedamput prema Méséglišu, a drugi put prema Guermantesima, na neki način pohranjivao daleko jedan od drugoga, nepoznate jedan drugome, u zatvorene i među sobom nepovezane posude različitih poslijepodneva.

Kad smo htjeli poći put Méségliša, izlazili smo (ne prerano, a čak i za naoblačena neba, jer šetnja nije bila predaleka i nije trajala predugo) kao da se odlazi bilo kamo: na velika vrata tetkine kuće u ulici Svetoga Duha. Pozdravio bi nas oružar, bacili bismo pisma u ormarić, na prolasku kod Théodora u Françoisino ime saopćili da joj je ponestalo ulja ili kave, i izlazili iz grada putem koji je vodio uz bijelu ogradu Swannova parka. Još prije nego što smo stigli do parka, ususret je šetačima dolazio miris njegova jorgovana. A sam je jorgovan virio iz srca svog zelenog i svježeg lišća, radoznalo je nad ogradu parka izdizao kite svojih ljubičastih ili bijelih latica, koje su čak i u sjeni blistale suncem, u kome su se okupale. Neke su od tih kita bile napola sakrivene kućicom od opeke, zvanom kuća Strijelaca, u kojoj je stanovao čuvar, pa su ljubičastim minaretom nadvisivale njezim gotski zabat. Proljetni bi lopoči izgledali obični i prosti uz te mlade hurije, što su u tom francuskom vrtu zadržale žive i ciste boje perzijskih mimijatura. Usprkos mojoj želji da obujmin njihov vitki stas i k sebi privučem zvjezdane kovrče njihove mirisave glave, mi smo redovno prolazili bez zaustavljanja, jer moji roditelji nisu od Swannove ženidbe više zalazili u Tansonville, pa smo željeli, da nitko ne pomisli da zavirujemo u park; stoga smo umjesto putem, što ide uz njegovu ogradu i penje se izravno u polje, radije udarili drugim, koji je vodio također onamo, ali iskosa, te nas je izvodio na čistinu suviše daleko. Jednoga dana djed reče mome ocu:

– »Sjećate li se da je Swann jučer kazao da će upotrebiti priliku što mu žena i kći putuju u Reims i otići na dvadeset i četiri sata u Pariz? Možemo dakle proći uz park, jer gospođe nisu tu, a to nam je ipak kraće.«

Zaustavismo se za trenutak pred ogradom. Doba se jorgovana već primicalo kraju. Neki su još uvijek uzdizali nježne stapke svoga cvijeća, što je stršalo poput velikih ljubičastih svjetionika; ali među lišćem s koga se još prije jedne jedine sedmice slijevala cvjetna mirisava pjena, sada je gotovo svagdje venula neka prazna, crna i usitnjela, isušena pljeva bez ikakva mirisa. Moj je djed pokazivao ocu, u čemu je izgled vrta ostao isti, a u čemu se izmijenio od šetnje s gospoidinom Swannom onoga dana, kad mu je umrla žena; tu priliku djed upotrebi, da sve o toj šetnji ispriповjedi još jednom.

Pred nama se po punome suncu prema dvorcu uspinjala dragoljubom obrubljen aleja. Zdesna, naprotiv, park se pružao po ravnome tlu. Tu je u sjeni velikih stabala, što ga ok-

ružavahu, bilo jezerce, koje su dali načiniti još Swannovi roditelji. Ali čak i onda, kad čovjek izgrađuje i one u najvećoj mjeri umjetne tvorevine, on ipak obrađuje prirodu. Neka mjesta osiguravaju uvijek u svojoj okolini pobjedu svoga posebnog carstva, razvijaju svoja pradavna i vječna obilježja isto onako usred nekog parka, kao i daleko od svakog ljudskog uplitanja, u samoći, koja svagdje neizbježno zavlada oko njih, jer izvire iz njihova položaja i uvijek je moćnija od ljudskog djela. Tako se podno aleje, što se dizala od umjetnog jezera, u dva reda cvjetova plavomilja i zimzelena složila prirodna, nježna i plava kruma, što obavlja svijetlo i tamno čelo vode, i koju je perunika, kraljevski nehajno spustivši svoje sablje, proširivala po mokrom podnožju sve do konopljuše i žabljaka, gdje su se te biljke kočile nalik na ljubičaste i žute ljiljane na grbu toga perunikinog jezerskoga carstva.

Odlazak gospođice Swann lišio me je strašne mogućnosti, da ću je ugledati, kako iskrsava u kojem dvoredu, da će me prepoznati i prezreti zato, što je povlašteno biće, koje prijateljuje s Bergottom i s njime odlazi razgledavati katedrale; njezin mi je odlazak učinio promatranje Tansonvilla nezanimljivim pri prvoj prilici, kad mi je to promatranje bilo dopušteno, ali je, čini se, u očima moga djeda i moga oca tome imanju, naprotiv, pribavio mnoga ugodna svojstva i prolazne prednosti. Kao što odsutnost svakog, pa i najmanjeg oblačka predstavlja povoljan preduvjet za izlet u planinski kraj, tako je i njezin odlazak učinio taj dan izuzetno prikladnim za šetnju na ovu stranu. Najradije bih, da su njihovi računi bili izigrani, pa da se gospođica Swann sa svojim ocem mekim čudom pojavi tako blizu nas, da više me smogmemo vremena, da se uklonimo, nego da budemo primorani da se s njome upoznamo. Stoga, kad sam odjednom kao znak njezine moguće prisutnosti opazio kako na travi, kraj udice, čije je pluto plovilo na vodi, leži zaboravljena košarica, ja se požurih, da na drugu stranu odvratim poglede svoga oca i svoga djeda. Swann nam je uostalcu rekao, da mu je nemilo, što sad mora otići, jer mu u stanu boravi netko od porodice; i tako je udica mogla pripadati nekome od gostiju. Iz aleje nije dopirao nikakav štopot koraka. Izdvajajući i posebno ističući visinu nekog nepoznatog stabla, neka se nevidljiva ptica trudila, da dočara kratkoću dana i produženim pjevom u jednom tonu istraživala samoću, koja je vladala u okolici, ali joj je ona odgovarala tako jednodušnim odgovorom, tako udvostručenim uzvratom tišine i nepomičnosti, da bi čovjek rekao da je zauvijek zaustavila trenutak, koji je pokušala potjerati, da prođe što brže. Svijetlo je tako neumoljivo padalo s nepomičnog neba, da je čovjek osjećao želju da se oslobodi od njegove pažnje; kukci su neprestano ometali san usnule vode, koja je bez sumnje snivala o kakvom izmišljenom Maelströmu; ona je još više povećavala zabunu, u koju me bacio pogleda na pluteni plovac, koji je, kako se činilo, nešto svom brzinom vuklo tihim prostranstvima u vodi odraženoga neba; plovac je stajao gotovo okomito i prijetio, da će potonuti, a ja sam sebi već postavljao pitanje, ne vodeći više računa o želji ili strahu pred upoznavanjem, nije li moja dužnost, da gospođicu Swann upozorim, da riba grize, – kadli me očevo i djedovo doziv primora, da ih trčeći stignem; čudili su se, što nisam došao za njima puteljkom što se uspinje prema poljima, kojim su oni već krenuli. Nađoh taj puteljak, kako sav zuji od mirisa bijela glogova cvijeća. Živica je bila nalik na niz kapelica, koje iščezavaju pod gomilama cvijeća, što zatrpavaju oltare na postajama tjelovske procesije; ispod njih je sunce po tlu prostrlo mozaik svjetlosti, kao da je prošlo kroz oslikano staklo; njihov se miris širio tako gusto i omeđeno u svom obliku, kao, da; sam pred oltarom Blažene Djevice, a tako kičeno poredano cvijeće činilo se kao da svako napose drži i ističe svoju svjetlucavu kitu prašnika, tih finih, sjajnih niti plamena stila, nalik na ona cvjetna vlakna što u crkvi uokviruju otvore na pregradi pred povišenim mjestom kod oltara ili rese pregradice na crkvenim prozorima, ili na tanane žilice, što se šire po

bijelom mesu jagodina cvijeta. Kako su u upoređenju s ovim cvijećem prostodušno i se-ljački izgledale divlje ruže, koje će se za nekoliko sedmica prostodušno uspinjati istim ovim seoskim putem i rumeniti se pod žarkim suncem u svojim crvenim bluzicama, koje već i dašak razdešava!

Ali ja sam se uzalud dugo zadržavao pred glogom i udisao, iznosio ga pred svoju misao, koja nije znala, što da s njime počne, gubio i opet nalazio njegov nevidljivi, a ipak čvrsti miris, stapao s ritmom, koji je ovdje-ondje s mladenačkom živahnošću u neočekivanim intervalima, nalik na neke muzičke intervale, izbijao iz njegova cvijeća; ono mi je besko-načno, a neiscrpnim obiljem pružalo istu draž, ali mi nije dopuštalo, da tu draž shvatim dublje, isto onako, kao što čovjek i stotinu puta redom sluša neke melodije, a nikako ne prodire dublje u njihovu tajnu. Na trenutak bih se okretao od njih, a zatim im ponovo pristupao s osvježenim snagama. Pratio bih poneki zalutali divlji mak ili modri razlićak, što je lijeno zaostao u pozadini, na njihovu usponu po strmini, što se iza živice parka na-glim nagibom uspinjala prema poljima i bila ovdje-ondje nakićena tim cvijećem, kao ka-kav obrub saga, u kome se mjestimice javlja onaj isti, prirodno divlji i neukroćeni motiv, koji će slavodobitno prevladavati u centralnoj slikariji saga; to je cvijeće još bilo rijetko i razdaleko posuto, kao osamljene kuće, koje naviještaju, da se već približavamo selu, pa mi je i ono naviještalo beskrajno prostranstvo, na kom se talasaju žita i kao bijele ovce okupljaju oblaci; pojava makar samo jednog jedinog cvijeta divljeg maka, gdje iskrsava na rubu toga područja i šibanju vjetrova izlaže svoj rumeni plamen izdižući ga nad svoju sočnu i crnu plutaču, uzbuđivao bi me tako jako, da bi mi srce stalo lupati kao putniku, kad na niskoj obali ugleda prvu, na suho izvučenu barku, koju smolar smoli i zakrpava; pa usklikne »More!« još i prije nego što ga je ugledao.

Zatim bih se vraćao pred bijeli glog kao pred ona remek-djela, za koja mislimo, da ćemo ih umjeti bolje vidjeti pošto ih na čas prestanemo gledati; no uzalud sam dlanovima kao ogradom opkoljavao oči, da bih gledao samo njih; osjećaj, koji je to cvijeće izazivalo u meni, ostajao je neodređen i taman i uzalud je nastojao da se oslobodi i posve prione svome cvijeću. Ono mi nije pomagalo, da ga rasvijetlim, a od drugog cvijeća nisam mo-gao zahtijevati, da to učini mjesto njega. Tada mi djed pribavi onu radost, koju doživlja-vamo kad ugledamo neko djelo svoga omiljelog slikara, koje se veoma razlikuje od onih, koje već poznajemo, ili pak kad nas dovedu pred neku sliku, koju smo dosad poznavali samo po skici olovkom, ili kad neku kompoziciju, koju smo dosad slušali samo u izvedbi na klaviru, odjednom začujemo zaodjevenu u bujne boje orkestra; on me zovnuo, poka-zao mi živicu Tansonvilla i rekao: »Ti, koji tako voliš bijeli glog, pogledaj onaj ružičasti grm; kako je divan!« I zaista, bio je to također glogov grm, ali ružičast i još ljepši od bije-lih. I on je bio iskićen kao za svetkoviniu i to za pravu svetkovinu, vjersku, jer takve ne priprema neki neodređeni hir, kao što priprema svjetovne svetkovine, na bilo koji dan, koji nije napose njima posvećen, koji u sebi nema ništa u biti prazničko — ali je ta njego-va kićenost bila još bogatija, jer su cvjetovi bili po granju tako gusto izrasli jedan iznad drugoga, da nisu ostavljali ni najmanji neprocvali razmak, nego su grane obavijali ona-ko, kao što umjetni uresi vijencima opliću kakav raskošni štap u stilu rokokoja; osim to-ga, cvijeće je na tom grmu bilo »u boji«, a to je prema combrayskoj estetici značilo, da je više kvalitete, ako ćemo prosuđivati po ljestvici cijena u »magazinu« na Trgu ili kod Camusa, gdje su višu cijenu imali ružičasti kolačići; a i ja sam više volio sir s ružičastom kremom, jer su mi dopuštali, da u njoj razdrobim jagode. I baš je to cvijeće odabralo jed-nu od onih boja jestivih stvari ili nježnih ukrasa na odjeći za kakvu veliku svetkovinu, koje se djeci čine najočiglednije lijepima, jer im ujedno predočavaju i uzrok svoje veće

vrijednosti, pa zbog toga one za djecu zauvijek u sebi zadrže nešto življe i prirodnije, negoli druge boje, pa čak i onda, kad su već shvatila, da one zapravo ništa ne obećavaju njihovu sladokustvu, ili da ih krojačica nije napose odabirala. I doista, ja sam odmah shvatio, kao i pred bijelim glogom, samo s više divljenja, da prazničko obilježje, koje je izbijalo iz tog cvijeća, nije umjetna tvorevina, da nije proizvod ljudske djelatnosti, nego da ga je spontano izrazila sama priroda s istom onom prostodušnošću, s kojom kakva seoska trgovkinja gradi žrtvenik na tjelovskoj procesiji, pretrpavši grmić tim malim, prenježno obojenim i provincijski prerasmetljivo lijepim ružama. Na, vrhu je grana (koje su bile nalik na isto toliko malih ružinih stabalaca, zasađenih u lonce, sakrivene papirom i čipkama, kakvima za velikih svetkovina kite oltar, gdje oni tada izdižu svoje kao zraka tanane i sjajne stabljičice) vrvilo tisuću malih pupoljčića blijede boje; u unutrašnjosti svoje poluotvorene čaške, kao na dnu ružičasta mramorna vrča, pokazivali su crtež crvenih žilica i time još potpunije odavali, da je glogovo cvijeće, gdje god pupa i gdje god ocvjetava, u svojoj neodoljivoj i posebnoj biti vazda ružičasto. Tako uklopljen u živicu, ali isto onako različit od nje, kao što mlada, u svečanu haljinu odjevena djevojka odudara od osoba u kućnoj odjeći, koje ne kane izaći, taj je katolički i divni grm već bio posve pripravan za Marijin mjesec i već kao unaprijed gotov, da bude dio toga prazničkog vremena, te je tako čekao, blistao i smiješio se u svojoj svježoj i ružičastoj odjeći.

Kroz živicu se u unutrašnjosti parka vidjela aleja obrubljena jasminom, maćuhicama i vrbenom, ai između njih je šeboj otvarao svoje mirisave, ružičaste, starom kordovskom kožom obrubljene torbice. Po šljunku je duga, zeleno obojena cijev za polijevanje razmotala svoje kolobare i na mjestima, gdje je bila probušena, podizala iznad cvijeća, natapajući njihove mirise, okomite i prizmatičke lepeze svojih mnogobojnih kapljica. Odjednom se zaustavih; nisam se više mogao maknuti, kao kad nam neki prizor zarobi ne samo poglede, nego i dublje sposobnosti opažanja, i tako zavlada i raspolaže cijelim našim bićem. Neka riđe-plavokosa djevojčica, koja kao da se od nekud vratila sa šetnje i koja je u ruci držala vrtnu lopatu, promatrala nas je i podizala svoje ružičastim pjegama posuto lice. Crne su joj oči blistale, pa budući da tada nisam znao, kao što još ni danas ne znam, rastaviti neki snažni dojam na njegove objektivne elemente (jer, kako, kažu, nisam imao dovoljno »dara za opažanje« da bih odvojio pojam od njegovih posebnih obojenja), još sam vrlo dugo, budući da je bila plavokosa, njihov sjaj sebi pri svakom sjećanju na nju predočavao u slici jasnog plavetnila. I tako, da možda nije imala onako intenzivno crne oči – što je tako čudilo, kad bi je netko prvi puta ugledao – ja ne bih bio onako napose zaljubljen u njezine plave oči, kako sam uistinu bio.

Najprije sam je gledao onim pogledom, koji govori samo uime očiju, ali kroz koji se, kao kroz prozor, naginju i sva ostala i uplašena i okamenjena ćutila; taj ju je pogled htio i doticati i zarobiti, sa sobom odvesti to tijelo, koje je gledao, a s njim i cijelu dušu; a zatim sam je, u strahu, da bi djed i otac svakog trenutka mogli djevojčicu opaziti, pa me pozvati, da otrčim ispred njih i time me odvojiti od nje, stao gledati drugim pogledom, koji ju je nesvjesno svom snagom molio, koji je nastojao da je prisili da obrati pažnju na mene i da me prepozna! Ona uperi svoje zjenice prema naprijed i u stranu u želji da vidi moga djeda i moga oca; i bez sumnje, misao s kojom se s toga pothvata vratila, govorila je da smo smiješni, jer se okrenula s ravnodušnim i prezirnim izrazom na licu i pomakla na stranu, da bi svome licu uštedila da se nađe u njihovu vidnom polju; i dok su oni i dalje hodali i prošli mimo mene, a da je nisu opazili, ona uperi dug pogled prema meni; u njemu nije bilo nikakva osobita izraza; činilo se da me i ne vidi, ali me gledala tako uporno i s nekim sakrivenim smiješkom, da sam taj pogled, uz pomoć onih pojmova,

koje su meni dali o dobrome odgoju, mogao protumačiti samo kao dokaz uvredljiva prezira; a ruka joj je u isto vrijeme ocrtavala neku neuljudnu kretnju, kojoj bi moj oskudni rječnik uglađenosti, da je bila učinjena javno i namijenjena nekom nepoznatom licu, pripisao samo jedno značenje, naime značenje neke nepristojne namjere.

– Dođi ovamo, Gilberto; što da radiš? – uzvikne prodornim i zapovjedničkim glasom neka gospođa u bijelome, koju dotad nisam vidio, a kraj koje je u određenom razmaku stajao neki nepoznati gospodin u platnenu odijelu i izbuljenim me očima netremice promatrao. Djevojeica se naglo prestane smiješiti, uzme lopatu i ode ne okrenuvši se više na moju stranu; držala se poslušno, tajnovito, nedokučljivo i podmuklo.

Tako je kraj mene prošlo to Gilbertino ime, koje sam primio kao kakav talisman, da bih njime možda jednoga dana nanovo mogao naći onu, koja je malo prije toga bila samo neodređena slika. Prošlo je kraj mene, a izgovorili su ga i doviknuli preko jasmina i šeboja; bilo je resko i svježe kao kapljice iz zelenog štrcala; prolazeći zonom čistoga zraka, koji je izdvajalo iz svega ostalog svijeta, natapalo je i ispunjalo tu zonu tajnom života one, koju su ona sretna stvorenja, koja su s njom živjela i s njome putovala, tim imenom zvala; pod ružičastim je glogom u svoj potpunosti, u visini moga ramena, razvijalo i pokazivalo bit za mene tako bolne intimnosti i blizine koja je vezivala onu ženu i onog neznanca s njezinim životom, u koju ja nikad neću ući.

Dojam, koji je u meni ostavio despotski ton, kojim ju je majka dozvala i opomenula, a da Gilberte nije uzvratila ni jedne riječi, predstavio mi ju je na trenutak kao stvorenje, koje je primorano da nekoga sluša, koje nije iznad svega, a to malko stiša moju patnju, dade mi nešto nade i smanji moju ljubav. Dok sam ovako razmišljao, odmicali smo dalje i udaljavali se, a moj je djed mrmaljao: »Jadni Swann, kakvu li mu ulogu nameću: otpremaju ga na put, da bi ona mogla ostati nasamo sa svojim Charlusom; jer to je on, prepoznao sam ga! Pa još i tu malu uvlače u svu tu sramotu!« No moja je ljubav vrlo brzo iznova porasla kao nekom reakcijom s moje strane, kojom je moje postiđeno srce htjelo sebe postaviti na istu razinu s Gilbertom ili nju sniziti k sebi. Ljubio sam je i žalio, što nisam dospio i što se nisam dosjetio da je uvrijedim, da joj učinim neko zlo i da je tako primoram, da me se sjeća. Smatrao sam, da je tako lijepa, da bih se najradije vratio natrag, slegnuo ramenima i doviknuo: »Kako ste ružni i smiješni! Odvratni ste mi!« A dotle sam se udaljavao i u sebi zauvijek odnosio sliku jedne riđokose djevojčice, s kožom posutom ružičastim pjegama, kako u ruci drži lopatu, smije se i k meni upravlja dug, podmukao i bezizražajan pogled; odnosio sam tu sliku kaoi prvi primjerak sreće, koja je nedostižna djeci moje vrsti, jer to ne dopuštaju neprekoračivi prirodni zakoni. A čar, kojim je njezino ime okadilo ono mjesto pod ružičastim glogom, gdje smo ga zajedno začuli i ona i ja, već je osvajao, natapao, balzamirao svojim mirisima sve što god je bilo s njom u vezi: njezinog djeda i baku, koje su moji roditelji, djed i baka zahvaljujući neizrecivoj sreći poznavali, uzvišeno zvanje bankovnog činovnika i bolnu četvrt Champs-Élyséesa, u kojoj je stanovala u Parizu.

– Léonie – reče djed tetki, kad smo se vratili – žao mi je što malo prije nisi bila s nama. Ne bi mogla prepoznati Tansonville. Da sam se usudio, bio bih ti odrezao jednu granu od onog ružičastog gloga, koji si tako voljela. – Tako joj moj djed ispriповjedi našu šetnju, bilo zato, da je rastrese, bilo zato, što još nisu posve izgubili nadu da će je nagovoriti da izađe. Jer ona je nekoć veoma voljela to imanje, a Swannovi su posjeti bili uostalom posljednji, koje je još primala, kad je već svima stala zatvarati svoja vrata. Pa i te večeri ona učini isto onako, kako je radila onda, kad bi on dolazio, da se propita za njezino zdravlje (on je od svih nas još jedino nju nastojao da vidi), i kad bi mu poručiva-

la, da je umorna, ali da će ga primiti idući put: – Da, jednog dana, kad bude lijepo vrijeme, odvest ću se kolima do vrata parka. – Govorila je to iskreno. Željela je da nanovo vidi Swanna i Tansonville, ali je u njoj bilo još samo toliko snage, da to poželi; za ostvarenje je bila preslaba. Kadšto bi joj lijepo vrijeme vraćalo nešto krepčine, pa bi ustala i obukla se; ali ju je umor nanovo svladavao još prije nego što bi prešla u drugu sobu, te bi zatražila, da je vrate u krevet. Time je kod nje otpočelo – samo prije nego što se to obično dešava – ono veliko odustajanje, koje je svojstveno starosti, koja se priprema za smrt, pa se zatvara u svoju čahuru; ono se može vidjeti na kraju vrlo duga života čak i među nekadašnjim ljubavnicima, koji su se u najvećoj mjeri vojili, među prijateljima, koje je spajala najsnažnija duhovna veza, i koji počevši od nekih određenih godina više ne odlaze na put ili ne izlaze iz kuće, što je potrebno, da bi se vidjeli, prekidaju dopisivanje i znaju, da na ovome svijetu više neće saobraćati. Moja je tetka sigurno posve jasno znala, da više neće vidjeti Swanna, da nikad više neće izaći iz kuće, no to je konačno zatočenje moralo zbog istog onoga razloga biti dosta ugodno, zbog koga joj je po našem mišljenju moralo biti bolno: to joj je, naime, zatočenje bilo nametnuto smanjivanjem snaga, koje je mogla ustanoviti svakoga dana i koje je svaki njezin pothvat, svaki njezin pokret pretvaralo u zamor, ako ne i u patnju, pa je tako za nju neaktivnosti, osami i tišini pridavalo svojstva blagoslovljene i odmorne slasti počinka.

Moja tetka nije otišla da pogleda živicu s ružičastim glogom, ali sam ja svoje roditelje svaki čas zapitkivao, da li će otići, da li je nekoć često odlazila u Tansonville, a sve u nastojanju da ih navedem, da govore o Swannovim roditeljima, djedu i baki, koji su mi se činili veliki poput bogova. Ime Swann postalo je za mene gotovo mitološko, i kad sam razgovarao s roditeljima, pogibao bih od čežnje da ih čujem, kako ga izgovaraju, ali se nisam usuđivao da ga izgovorim sam, nego sam ih navodio da govore o predmetima, koji su bili blizu Gilberti i njezinoj porodici, koji su je okružavali i među kojima se nisam osjećao predaleko prognan od nje; i tako bih odjednom primoravao svoga oca, hineći, da, na primjer, vjerujem, da je služba, koju je vršio moj djed, već i prije njega postojala u našoj porodici, ili da se živica s ružičastim glogom, koju je tetka Léonie željela vidjeti, nalazi na općinskom tlu, da popravi moju tvrdnju kazujući mi kao protiv moje volje, samo po svojoj odluci: »Ta nije, tu je službu vršio *Swannov* otac, ta je živica dio *Swannova* parka.« I tada bih nanovo stao hvatati dah, toliko me to ime, liježući na ono mjesto, gdje je bilo zauvijek upisano u meni, tiskalo i gušilo u trenutku kad bih ga začuo; činilo mi se punije sadržajem negoli bilo koje drugo zato, što sam ga unaprijed opteretio svim onim mnogobrojnim ponavljanjem, kad sam ga u duhu sâm izgovarao. Radovalo me i zato, jer sam bio postuđen, što sam se usudio da tražim od svojih roditelja, da ga izgovore; ta je, naime, radost, bila tako velika, jer su mi je roditelji pribavljali samo uz cijenu velike i neplaćene muke za njih, budući da njima ono nije donosilo nikakvo zadovoljstvo. Stoga bih iz uviđavnosti razgovor skretao na drugo. A i zbog ustezanja. Svu onu neobičnu zadovoljivost, koju sam pripisivao tome imenu, pronalazio bih uistinu i u njemu samome, čim bi ga oni izgovorili. Tada bi mi se odjednom činilo, da i moji roditelji ne mogu, a da je ne osjete, da se i oni odjednom moraju naći na mome gledištu, da i oni opažaju, proživljuju, prigrljuju moje sne, pa bih se osjećao nesretan, kao da sam ih pobijedio ili nečim nagrdio.

Te su godine moji roditelji prije nego obično utvrdili dan povratka u Pariz. Ujutro, na dan odlaska, pošto su mi nakovrčali kosu za fotografiranje, pomno na glavu stavili šešir, koji još nikad nisam nosio i obukli mi vatom podstavljen baršunasti plaštic, morali su

me posvuda tražiti, te me majka najzad našla ma maloj uzbrdici kod Tansomvilla u suzama, kako se baš opraštam s bijelim glogom i grlim bodljikavo granje. Bio sam nalik na kakvu princezu iz tragedije, kojoj su preteški svi ti nepotrebni ukrasi, pa sam u svojoj nezahvalnosti prema onoj nametljivoj ruci, koja je načinila sve te uzlove i petlje i s trudom na mom čelu prikupila i namjestila moju kosu, nogama gazio vezice, kojima su mi pričvrstili kovrče, i svoj novi šešir. Moju majku nisu dirmule moje suze, ali nije mogla suzdržati krik videći pogažemi šešir i upropašteni plaštic. Nisam je ni čuo: »O moji jadni, mali glogovi«, govorio sam plačući. »Ne nanosite mi vi bol i ne primoravate me vi da otputujem. Vi mi nikad niste učinili ništa našao! Zato ću vas uvijek ljubiti!« Brišući suze, obećavao sam im, kad budem velik, da se nikad neću povoditi za bezumnim životom drugih ljudi, nego ću, čak i kad budem u Parizu, čim osvanu proljetni dani, umjesto da odlazim u pohode i slušam ludorije, otputovati na selo da vidim prvo cvijeće bijeloga gloga.

Pošto bismo već stigli u polja, nismo se više rastajali od njega za cijelo vrijeme puta prema Méséglišu. Kroza nj je poput nevidljiva litalice neprestano prolazio vjetar, koji se meni činio kao posebni dobri duh Combraya. Svake godine, još istoga dana, kad smo stigli, odlazio bih, da jasno osjetim, da sam zaista u Combrayu, na uzvilsinu, i ondje ga pronalazio, kako mi se upliće u kabanicu i primorava me, da zajedno s njime trčim. Na toj ispupčenoj ravnici, što se pružala prema Méséglišu, gdje na milje daleko nije bilo nikakva ispona tla, vazda je duvao vjetar. Znao sam da gospođica Swann često na nekoliko dana odlazi u Laon, pa premda je to mjesto bilo više milja daleko, taj je razmak popravljala odsutnost svake zapreke; i kad bih za toplih poslijepodneva vidio kako vjetar jednim, jedinim dahom, koji je stigao sa krajnje daljine horizonta, poliježe najudaljenija žita, pa se poput vala širi cijelim beskrajnim prostorom, i najzad prepun mrmora i topline zamire među grahorkom i djetelinom kod mojih nogu, činilo mi se, da nas ta ravan, koja nam je zajednička, zbližava i ujedinjuje; mislio bih na to, da je taj dah prošao pokraj nje, da mi on to u uho šapuće neku poruku od nje, koju doduše ne mogu razumjeti, pa bih ga u prolazu grlio. S lijeva je bilo selo, koje se zvalo Champieu (Campus Pagani, po župnikovu tumačenju). Nadesno su se, u daljini, iza žita, vidjela dva izrezbarena i gruba zvonika crkve Saint-André-des-Champs. Onako rastresiti, ljuskavi od crepoliko naslaganih šupljina kao u saća, isprugani simetrično raspoređenim crtama, žučkasti i grudvičavi, i sami su bili nalik na dva žitna klasa.

jabukova su stabla u simetričnim razmacima, usred jedinstvenih ukrasa njihova lišća, koje je nemoguće zamijeniti s lišćem ijedne druge voćke, otvarala svoje široke latice od bijele svile, usred kojih su visjele plašljive kite njihovih ružičastih prašnika. Baš sam na putu za Méséglišu prvi put opazio okruglu sjenu jabukovih stabala na suncem obasjanoj zemlji, a i one čuperke od neopipljiva zlata, koje sunce na zalasku dotkiva koso pod lišćem i koje bi moj otac prekidao svojim štapom, a da ih nikad nije mogao skrenuti iz njihova pravca.

Kadšto bi preko poslijepodnevnog neba kradom i bez sjaja prolazio mjesec, nalik na oblak i na glumicu kojoj sad nije vrijeme za nastup na pozornici, pa iz dvorane, u uličnoj odori časak promatra svoje drugarice, i neće da je one opaze. Volio sam nalaziti njegovu sliku na platnima i u knjigama, no ta su umjetnička djela bila veoma različita – bar za prvih godina, prije nego što je Bloch navikao moje oči i moju misao na nježnije i tananije harmonije – od onih umjetničkih djela, na kojima bi mi se mjesec danas činio lijep, a na kojima ga tada ne bih prepoznao. To je bio, na primjer, kakav Saintineov roman, koji Gleyreov krajolik, gdje se on na nebu jasno ističe srebrnim srpom, i slična naivno nesav-

ršena djela, kao što su nesavršeni bili i moji dojmovi, na užas sestara moje bake, kad bi vidjele kakva djela volim. One su mislile da djeci treba davati ona djela, i da djeca dokažu svoj ukus voleći odmah na početku ona djela, kojima se čovjek konačno divi, kad posve sazrije. One su sebi, nema sumnje, predstavljale estetske vrednote kao materijalne predmete, koje oko mora neizbježno opaziti, čim je samo otvoreno; nisu uviđale potrebu, da ekvivalentne vrijednosti čovjeku polagano sazriju u vlastitom srcu.

Put Méséglisea, u Montjouvainu, u kući, koja je stajala na obali velike bare i leđima bila naslonjena na grmovit brežuljak, stanovao je gospodin Vinteuil. Zbog toga smo često putem susretali njegovu kćerku, kako slobodnog vladanja upravlja lakom kočijom na dva kotača. Počevši od neke godine više je nismo susretali samu, nego s nekom starijom prijateljicom, koja je u tom kraju bila na zlu glasu, a jednog se dana konačno naselila u Montjouvainu. Govorilo se: »Taj jadni gospodin Vinteuil mora da je slijep od ljubavi, kad ne vidi, što se pripovijeda, i kad on, koji se sablažnjava, kad se progovori ma i jedna nezgodna riječ, dopušta svojoj kćeri, da pod njegov krov dovoda takvu ženu. On kaže, da je ona žena višega reda, da ima dobro srce i da bi imala izuzetne sposobnosti za, muziku, da se školovala. Može biti siguran, da se ona s njegovom kćeri podnipošto ne bavi muzikom.« Gospodin je Vinteuil zaista tako govorio; uistinu je značajno, kako neka takva osoba uvijek pobuđuje divljenje prema svojim moralnim svojstvima upravo kod roditelja neke druge osobe, s kojom živi u tjelesnim odnosima. Tjelesna ljubav, koju tako nepravredno ocrnjuju, primorava svako biće, da javno očituje i one najmanje djelice dobrote i nesebičnosti, koje u njemu ima, pa stoga ta svojstva toliko iz njih blistaju, da moraju na sebe svratiti pažnju njihove neposredne okoline. Doktor Percepied, kome su njegov duboki glas i jake obrve omogućavale, da kadgod zaželi igra ulogu neiskrena i podmukla čovjeka, ma da inače po svom tjelesnom liku nije izgledao tako, a da igranjem te uloge nimalo nije ugrožavao svoju nepokolebljivu i nezasluženu slavu osorna dobročinitelja, umio je do suza nasmejati župnika i sve ostale govoreći oporim glasom: »Čini se, dakle, da se ona i gospođica Vinteuil bave muzikom. Izgleda, da se tome čudite. Ja ne znam. Otac Vinteuil mi je to jučer opet rekao. Na kraju krajeva, ta djevojka ima puno pravo, da voli muziku. Ja se ne mogu protiviti umjetničkom pozivu djece. A čini se, ni Vinteuil. Stoga se i on s prijateljicom svoje kćeri bavi muzikom. Ah, bogami, u toj se kući svojski bave muzikom. Ali čemu se smijete; no oni se ipak premnogo bave muzikom. Neki dan sam blizu groblja susreo oca Vinteuila. Jedva se držao na nogama.«

Za one — a među te smo pripadali i mi — koji su vidjeli, kako je gospodin Vinteuil u to doba izbjegavao sve svoje znance, kako se okreće kad ih vidi, kako je u nekoliko mjeseci ostario, kako je utonuo u svoju bol i postao nesposoban za svaki napor, koji nije bio u izravnoj vezi s ostvarivanjem sreće njegove kćeri, kako cijele dane provodi pred grobom svoje žene — bilo bi teško da ne shvate, da je on umirao od boli, i da žive u pretpostavci, da on ne zna za razgovore, koji su kružili. On je za njih znao, a možda im je i vjerovao. Možda uopće nema nijednog čovjeka, ma kako bila savršena njegova čestitost, koga splet okolnosti ne bi mogao dovesti u priliku da živi u svakodnevnoj bliskosti s porokom, koji on najodlučnije osuđuje, — a da ga on, uostalom, i ne prepoznaje pod maskom nekih osobitih činjenica, kojima se taj porok prekriva, da bi mu se približio i nanio mu boli; tako, na primjer, pod neobičnim riječima ili pod neprotumačivim vladanjem, koje jedne večeri pokazuje ono biće, koje takav čovjek, uostalom s mnogo razloga ljubi. Ali takav čovjek, kao što je bio gospodin Vinteuil, mora da se s mnogo više boli negoli bilo tko drugi mirio s jednom od takvih situacija, o kojima ljudi s nepravom misle, da su svojstvo isključivo boemskog svijeta: one se stvaraju uvijek kad treba da sebi osigura po-

trebno mjesto i sigurnost neki porok, koji se u nekom djetetu razvio po samoj prirodi, ili kadšto naprosto miješanjem, očevih i majčinih vrлина, kao što se miješa i boja njihovih očiju. Ali to, što je gospodin Vinteuil možda znao za vladanje svoje kćeri, ne znači, da se njegovo obožavanje prema njoj smanjilo. Činjenice ne prodiru u svijet u kome žive naša vjerovanja, ona se ne rađaju iz činjenica, pa ih one i ne razaraju; one ih mogu najupornije poricati, a da ih ne oslabe, kao što ni lavina nesreća ili bolesti, koje bez prekida jedne za drugom pogađaju istu obitelj, neće izazvati sumnju u božju dobrotu ili u talenat njihova liječnika. Ali kad je gospodin Vinteuil mislio na svoju kćer i na sebe sa stajališta drugih ljudi, s obzirom na njihov ugled kod ljudi, kad je nastojao, da sebe i nju svrta na onu razinu, koju zapremaju u općoj ocjeni, tada je taj sud društvenog karaktera donosio isto tako točno, kako bi to učinio bilo, koji, prema njima najneprijateljskije raspoloženi stanovnik Combraya: vidio bi sebe i svoju kćer na najnižem dnu, pa je njegovo vladanje odnedavno poprimilo onu poniznost, ono strahopošlovanje prema onima, koji su se nalazili iznad njega i koje je on gledao odozdo (pa, makar su prije bili i mnogo ispod njega), onu sklonost u nastojanju da se uspne do njih, koja je gotovo automatski rezultat svih padova. Kad smo jednog dana sa Swannom išli nekom combrayskom ulicom, gospodin Vinteuil izbije iz jedne druge; prenenadano se našao licem u lice s nama, pa nije imao vremena, da nam se ukloni; a Swann se tada zaustavi pa je dugo razgovarao s gospodinom Vinteuilom, premda mu se dotad nije nikad obraćao ni jednom jedinom riječi. Učinio je to s onom ponosnom samilošću čovjeka iz otmjena društva, koji se oslobodio svih moralnih predrasuda, pa u tuđoj sramoti vidi samo povod da prema takvom čovjeku pokaže blagonaklonost: izražavanja takve blagonaklonosti gode, naime, u toliko više samoljublju onoga, tko ih iskazuje, koliko ih on osjeća, da su dragocjenija čovjeku, koji ih prima. I najzad, prije nego što nas je ostavio, Swann ga je zamolio da svoju kćerku jednoga dana pošalje u Tansonville da svira. Taj bi poziv prije dvije godine gospodina Vinteuila ogorčio; ali sada ga je ispunio osjećajem takve zahvalnosti, da se zbog njega osjećao obavezan da ne bude tako indiskretan, pa da taj poziv primi. Swannova mu se ljubaznost prema njegovoj kćeri već sama po sebi činila tako časnom i divnom pomoći, da je mislio, da je možda bolje da se njome ne posluži i da tako sačuva svu njezinu neditirnutu platonsku slast.

– Divan čovjek – reče nam on, kad nas je Swann ostavio; govorio je s istim onim oduševljenim i dubokim poštovanjem, koje umne i lijepe građanke drži u pokornosti i pod dojmom čara kakve vojvotkinje, pa čak i kad je ružna i glupa. – Kakav divan čovjek! Kakva šteta, što se tako neprikladno oženio!

I u najiskrenijim ljudima ima tako mnogo licemjerja, da dotle dok razgovaraju s nekom osobom potpuno odbacuju mišljenje koje o njoj imaju, ali ga smjesta izražavaju čim ta osoba više nije prisutna. Tako i moji roditelji odmah otpočese s Vinteuilom oplakivati Swannovu ženidbu, i to u ime onih načela i uobičajene pristojnosti, za koje su, činilo se (već i po tome, što su se zajedno s njime pozivali na njih, kao čestiti ljudi istih osobina), podrazumijevali, da ih u Montj ouvainu ne prekršuju. Gospodin Vinteuil nije svoju kćer poslao Swannu. A ovaj je to prvi požalio, jer svak: puta, kadgod bi Vinteuila ostavio, padalo bi mu na pamet, da već duže vrijeme namjerava gospodina Vinteuila zapitati za obavještenje o nekome, tko ima isto prezime kao i on, te mu je, kako je vjerovao, i rođak. A ovaj put je sebi čvrsto obećao, da prilikom dolaska Vinteuilove kćeri u Tansonville neće zaboraviti na ono, što mu je imao reći.

Budući da je šetnja put Méségliša bila kraća od onih dvaju pravaca, kojima smo izlazili u comforavsku okolicu, mi smo je uvijek ostavljali za nesigurno vrijeme; klima je u predje-

lima put Mésés-glisa bila dosta kišovita, pa nismo nikad iz vida gufoili, rub Roussainvillske šume, jer srno se pod njezine guste krošnje u slučaju potrebe mogli skloniti.

Često bi se sunce sakrilo iza kakva oblaka, pa bi tada oblak suncu iskrivio okrugli oblik, a ono njemu pozlatilo rubove. Tada bi sve polje ostalo bez sjaja, iako ne bez svjetline, a sav bi se život činio kao obustavljen; no zbog istih hi razloga malo selo Roussainville s poraznom točnošću i savršenstvom ocrtavalo reljef svojih bijelih bridova. Poneki bi talas vjetra pokrenuo gavrana da uzleti, i on bi nanovo padao na tlo negdje u daljini. A daleke bi šume pred bjeličastim nebom izgledale modrije, kao da su naslikane na onim jednobojnim slikarijama u raznim tonovima što rese zidove između prozora po starinskim domovima.

Ali drugom bi opet zgodom stala padati kiša, kojom nam je zaprijetio još onaj kapucin u optičarevu izlogu; kapi bi vode u gustim mlazovima padale s neba, nalik na ptice selice, što odjednom sve polijeću zajedno. Takve se kapi ne odvajaju, ne polaze na sreću na svoj brzi put, nego svaka zadržava svoje mjesto, za sobom povlači iduću, te nebo jače potamni, negoli kad polijeću lastavice. Sklonili bismo se u šumu. A kad se činilo, da je njihov put već završen, poneke bi od njih, one nemoćnije i sporije, stizavale naknadno. No mi bismo izlazili ispod svoga zaklona, jer se kapi rado zadržavaju na lišću, pa se dešavalo, da bi zemlja bila gotovo suha, a mnoga se od njih još i dalje držala i plesala na žilicama kojeg lista, ovjesila se na vršak i mirno sjala na suncu, a onda se odjednom oborila s grane i nama pala na nos.

Često smo odlazili da se sklonimo i pod trijem crkve Saint-André-des-Champs, i tu bi se onda našli u društvu kamenih svetaca i crkvenih otaca. Kako je ta crkva bila francuska! Iznad vrata su sveci i kraljevi – vitezovi s ljiljanovim cvijetom u ruci, pa prizori svadbi i sprovoda, bili prikazani isto onako, kako bi ih zamislila i Françoisina duša. Kipar je i neke anegdote o Aristotelu i Vergiliju ispriповjedio isto onako, kako je i Françoise u svojoj kuhinji rado govorila o Louisu Svetome, kao da ga je osobno poznavala, a govorila je o tome općenito zato da bi posramila moga djeda i baku, koji su bili manje »točni«. Osjećalo se, da pojmovi srednjovjekovnog umjetnika i srednjovjekovne seljakinje (koja je preživjela to doba i postoji još i u XIX. stoljeću) o antičkoj ili kršćanskoj povijesti, koji su se podjednako odlikovali netočnošću kao i dobrotom, ne potječu iz knjiga, nego iz predaje, koja je u isto vrijeme i starodrevna i izravna, neprekinuta, usmena, izobličena, nesilčna originalu i živa. Druga jedna combrayska osoba, koju sam onako nepomičnu, no pripravnu da siđe u život i onako proročki naviještenu prepoznao na gotskom kipu crkve Saint-André-des-Champs, bio je mladi Théodore, Camusov pomoćnik. Uostalom, Françoise je u njemu tako dobro osjećala svoga zemljaka i suvremenika, da je, kad zbog bolesti tetke Léonie više nije mogla da je sama okrene u njezinu krevetu ili da je prenese u naslonjač, radije pozivala Théodora, negoli da dopusti pomoćnici iz kuhinje, da dođe gore i da »nesmetano vidi« moju tetku. Jer taj je mladić, koga su s pravom smatrali nevaljalcem, bio tako pun one iste duše, koja je ukrasila crkvu Saint-André-des-Champs, a napose onog poštovanja, koje je po Françoisinu shvaćanju čovjek dužan iskazati »jadnim bolesnicima« ili »svojoj jadroj gospodarici«, da mu je lice pri podizanju tetkine glave na jastuk izražavalo onu istu prostodušnost i brižljivu revnost, kao i lice onih malih anđela na basreliefima, što se sa svijećom u ruci revnosno staraju oko malaksale Djevice, kao da ta sivkasta, gola, zimskom drvu slična lica u izvajanu kamenu samo drijemaju u nekom snu, u privremenoj nepomičnosti, ali su pripravna, da ožive u nebrojenim easnim prepredenjačkim pučkim likovima, kao što je, na primjer Théodorov, koji se blista crvenilom kao zrela jabuka. Jedna je svetica bila odvojena od trijema i nije bila onako spojena s ka-

menom podlogom, kao mali anđeli; bila je viša od obične čovječje visine, a stajala je na nekom postolju poput stoličice, koje joj je dopuštalo, da nogama ne dodiruje vlažno tlo; imala je pune obraze i čvrste grudi, koje su nadimale tkaninu haljine, kao što zreo grozd nadina lanenu vreću; čelo joj je bilo usko, nos kratak i jogunast, a oči položene duboko: bila je isto onako čvrsta, bešćutna i smjela kao i seljanke iz toga kraja. Tu je sličnost, koja je tim kipovima pridavala neku ljupkost, koje ja, u njima nisam tražio, često potvrdila i prisutnost neke seoske djevojke, koja je također došla da se skloni; ta je prisutnost bila nalik na prisutnost onog lišća zidne biljke puzavice, što je izrasla kraj izvajanog lišća, pa je, činilo se, baš namijenjena, da posluži poređenju s prirodom, i tako dokaže istinitost umjetničkog djela. A pred nama se, u daljini, kao obećana i prokleta zemlja, izdizao Roussainville, među čije zidove nisam nikad dopro. Poneka se na njega, i kad je kiša kod nas već prestala, još uvijek obarala kazna kao na kakvo selo iz Biblije; oluja bi još uvijek iskosa svim svojim džilitima šibala domove njegovih stanovnika; a drugiput bi, naprotiv, već stekao oprostenje Boga Oca, koji je na njega sasuo (kao na oltarskom svetohraništu) nejednako dugačke zrake raspršenog zlata, što je sijalo od sunca, koje se iznova pojavilo.

No kadšto bi se vrijeme posve pokvarilo, pa se trebalo vratiti i ostati u kući. Ovdje-ondje su, u daljini, u polju, koje je zbog tame i vlage bilo nalik na more, osamljene kuće, što su visjele na padini kakva brežuljka, koji se izgubio u noći i vodi, sjale kao male lađe spuštanih jedara, što će nepomično ostati na pučini cijelu noć. Ali ni kiša, ni oluja nisu bile važne. Ljeti je loše vrijeme tek prolazna, površna zlovolja dubljeg i trajnog lijepog vremena, koje se veoma razlikuje od nestalnog i časovitog lijepog vremena zimi; ono je u to doba, naprotiv, ustaljeno nad zemljom, te se tu ukrutilo u gustim krošnjama, na koje se kiša može ispadati, a da ne dovede u pitanje nepobjedivost njegove neprestane radosti, pa je za cijelu sezonu sve do u seoske ulice, sve do kućnih zidova i do vrtova rasprostrlo svoje barjake od ljubičaste i bijele svile. Sjedeći u malom salonu i čekajući večeru, slušao bih vodu, kako kaplje s naših kestenova, ali sam znao, da će pljusak samo još jače ozeljenjeti njihovo lišće, i da oni obećavaju, da će svu tu kišnu noć ostati na svom mjestu, kao jamstvo, da je ljeto, i da će vjerno osiguravati postojano trajanje ljeta; ne smeta, što je padalo; sutra će se, usprkos tome, iznad bijele ograde u Tansonvillu talasati isto tako brojno sitno lišće u obliku srca; i stoga sam bez žalosti gledao, kako jablan u ulici Perchamps upućuje oluji očajničke molbe i pozdrave; bez žalosti sam slušao, kako nad ljljanima u dnu vrta tutnje posljednji udarci gromova.

Kad je vrijeme već od jutra bilo loše, moji bi roditelji posve odustali od šetnje, pa tada ne bih uopće izlazio. Ali poslije, one jeseni kad smo zbog tetkina nasljedstva morali doći u Combray, navikao sam se da takvih dana sâm odlazim putem, koji je vodio u Méséglise-la-Vineuse. Tetka Léonie je, naime, zaista umrla, i tako pribavila pobjedu mišljenju onih, koji su tvrdili da će je njezin način života, koji se sastojao od neprestanog slabljenja, najzad ubiti; no taj su događaj smatrali pobjedom svog mišljenja i oni, koji su uvijek isticali, da ona ne boluje od neke izmišljene, nego od organske bolesti, a skeptici će neporecivost te bolesti morati uvidjeti, kad joj ona podlegne; a pri tome je svojom smrću pobudila veliku bol samo kod jednog stvorenja; no tu je ta bol bila upravo divlja. Za svih petnaest dana, što je potrajala posljednja bolest moje tetke, Françoise je nije ostavljala ni za trenutak; nije se uopće skidala, nikom nije dopuštala, da se bilo čime postara za nju, te je njezino tijelo ostavila tek kad je bilo sahranjeno. Tek tada smo shvatili, da je onaj neki strah, u kome je Françoise živjela pred nemilim riječima, pred sumnjama i srdžbama moje tetke, kod nje razvio neki osjećaj, koji smo mi smatrali mržnjom, no koji je u istinu bio du-

boko poštovanje i ljubav. Njezine prave gospodarice, s odlukama, koje nije bilo moguće predvidjeti, s lukavštinama, koje je bilo teško izigrati, s dobrim ali nestalnim srcem, njezine neograničene, tajanstvene i svemoćne vladarice više nije bilo. Kraj nje smo mi svi vrijedili vrlo malo. Već je davno prošlo ono vrijeme, još sasvim u početku našeg prazničkog dolazanja u Combray, kad smo u Françoisinim očima uživali jednak ugled, kao i tetka. I baš te jeseni, kad su moji roditelji bili tako zauzeti formalnostima, koje je trebalo izvršiti, razgovorima s bilježnicima, sa zakupnicima, kad nisu imali gotovo nimalo vremena, da izlaze, a i vrijeme se tome, uostalom, protivilo, navikoše se, da me na šetnju put Méségliisa puštaju sama; umotavali bi me u velik škotski ogrtač, koji me štiti od kiše, a ja sam ga prebacivao preko ramena to radije, što sam osjećao, da te škotske pruge sablažnjavaju Françoisu; bilo bi nemoguće dokazati joj, da boja odijela nema ništa zajedničko sa žalošću za pokojnikom, i, šta više, njoj se uopće naše tugovanje povodom smrti moje tetke vrlo malo sviđalo: nismo dali veliku pogrebnu večeru, nismo pazili, da nam glas nekako osobito zvuči, kad o njoj progovorimo, a ja sam čak kadšto i pjevao. Siguran sam, da bi mi u nekoj knjizi takvo shvaćanje tuginja za pokojnikom u stilu Pjesme o Rolandu ili portala na crkvi Saint-André-des-Champs bilo simpatično; u tom sam bio potpuno jednak s Françoisom. Ali čim bi se ona našla kraj mene, neki bi me demon gonio, da želim da se razljuti, pa bih se hvatao i najmanjeg povoda da joj rečem da za tetkom žalim zato što je usprkos svojih smiješnih osobina bila dobra žena, a nipošto ne zato, što je bila moja tetka; da je mogla biti moja tetka, a biti mi mrska, pa mi u tome slučaju njezina smrt ne bi nanijela nikakve boli. A i ti bi mi se razgovori u nekoj knjizi učinili neumjesnima.

Françoisu bi pri takvim razgovorima ispunjala cijela plima zbrkanih misli o žalosti, o porodičnim uspomematma, pa kad bi se ispričavala što ne može dati odgovor na moje teorije govoreći: »Ja se ne znam izraziti«, ja bih slavio slavlje zbog toga priznanja s očitom, surovom ironijom, koja je bila dostojna doktora Percepieda; pa kad bi dodala: »Ona je ipak pripadala *srodbini*, još uvijek tu ostaje poštovanje, koje je čovjek dužan iskazati *srodbini*«,* ja bih samo slegao ramenima i rekao u sebi: »Zaista sam i predobar, što raspravljam s nepismenim stvorenjem, koje tako pogrešno izgovara riječi«, – usvajajući takvim sudom o Françoisi ono sićušno i prezira vrijedno stanovište, koje je tako često kod ljudi, ali koje baš oni, koji ga u samotnom razmišljanju najviše preziru, vrlo lako mogu zastupati, kad se nađu u kakvom svagdašnjem prizoru iz života.

Moje su šetnje te jeseni bile to ugodnije, što sam na njih odlazio poslije dugih sati, koje sam ih provodio nad knjigom. Kad bih se zamorio čitajući cijelo jutro u sobi, prebacio bih svoj škotski ogrtač preko ramena i izišao: svoje sam tijelo dugo primoravao, da ostane nepomično, pa bi se dotle u njemu prikupilo toliko kretanja i brzine, da je zatim osjećalo neodoljivu potrebu, da ih kao zvrk, kad ga čovjek pusti s konopca, na sve strane istroši. Zidovi kuća, tansonvillska živica, stabla u roussainvillskoj šumi, grmlje, na koje se leđima naslanja Montjouvain, dobivali su udarce kišobranom ili štapom, slušali vesele poklike, a sve su to bili odjeci nejasnih raspoloženja, koja su me uzbuđivala i nisu ovdje na punom svijetlu mogla mirovati, te su voljela da se udobnije oslobode i prodru neposrednim putem, negoli da se polagano i teško razvijaju i izlaze na vidjelo. Većina tobož-

* U originalu igra riječi. Françoise kaže »la parentèse« umjesto *la parentèle* (rodbina); prva riječ izgovara se kao »parenthèse« (uklopljena rečenica, zagrada), a u francuskom jeziku ne postoji. – Prev.

njih izražaja onoga što smo osjetili, samo nas toga oslobađaju, omogućujući, da taj sadržaj izađe iz nas u nekom neizrazitom obliku, koji nam ne dopušta, da ga upoznamo. Kad pokušam ocijeniti, što sve zahvaljujem putu za Méséglise, skromnim saznanjima, koja sam u tom predjelu slučajno postigao ili sam na njih nužno morao naići, onda mi pada na um, da sam te jeseni na jednoj šetnji, u blizini grmovita brežuljka, što s jedne strane štiti Montjouvain, s preneraženjem prvi put u životu opazio nesklad između naših dojmova i njihova običnog izražaja. Poslije jednog sata kiše i vjetra, protiv kojih sam se živoborio, baš kad sam stizao na obalu Montjouvainske bare, pred neku crijepom pokrivenu kolibicu, gdje je vrtlar gospodina Vinteuilla zatvarao svoj vrtlarski alat, sunce se ponovno pojavi, pa je njegova pljuskom oprana pozlata na novo blistala na nebu, po drveću, po zidovima kolibe, po njezinom još mokrome crijepu i na sljemeni krova, po kome se šetala kokoš. Duvao je vjetar, pa je pod njim vodoravno polijegao drač, što je nikao na zidu, i pahuljasto perje kokoši; i trave i perje su se poslušno podavali njegovu duvanju i dopuštali mu, da ih bez otpora istegne u svoj njihovoj dužini, kako to dolikuje lakim predmetima, koji nemaju svoje inicijative. Crijepom pokriveni krov dobio je u bari, koja je zbog sunca nanovo stala odražavati, izgled ružičasta mramora; dotad to nisam još nikad opazio. I videći u vodi i na pročelju zida, kako blijedi smiješak odgovara smiješku neba, ja u svom oduševljenju počeh vitlati zatvorenim kišobranom te uskliknuh: »Vidi, vidi, vidi, vidi.« Al u istom trenutku osjetih, da bi bilo potrebno da ne ostanem kod tih bezizražajnih riječi i da bih morao nastojati, da mi moje ushićenje postane jasnije.

A u isto sam vrijeme naučio i to, da se kod svih ljudi u isto doba ne pojavljuju isti osjećaji, kao po nekom unaprijed određenom redu; prolazio je naime neki seljak, a bio je, činilo se, već unaprijed loše volje; no to se još pogoršalo kad je u posljednji čas izbjegao da ga kišobranom ne udarim po licu, te mi je bez ikakve topline odgovorio na moje »Lijepo je vrijeme, zar ne, i divna je šetnja.« Isto tako i poslije, kadgod bi me malko predugo čitanje raspoložilo za razgovor, onaj se drug, kome sam se živo želio obratiti, upravo zasitio razgovaranja i sad želio da ga puste da u miru čita. Kad bih s ljubavlju mislio na svoje roditelje, i najrazboritije i najdabronamjernije odlučio da ću im učiniti neko veselje, oni bi baši u tom trenutku pronalazili kakvu moju sitnu griješku, koju sam već zaboravio, pa bi me zbog nje strogo prekorili baš kad bih poletio k njima, da ih izljubim.

Kadšto bi se mome ushićenju, koje se pojavilo kao posljedica samoće, pridruživalo i drugo, koje nisam mogao jasno odvojiti od prvoga, a koje se rađalo iz želje da ugledam kako preda mnom iskrsava kakva seljakinja, koju bih mogao stegnuti u zagrljaj. Ta se želja rađala naglo i iznenada, te nisam imao vremena da je dovedem u nedvojbenu vezu s njezinim uzrokom, a kako se pojavljivala usred drugih, vrlo različitih misli, to mi se uživanje koje ju je pratilo, činilo samo višim stupnjem onog istog uživanja koje su u meni izazvale te druge misli. Zbog toga novog uzbuđenja pripisivao sam veću vrijednost svemu čime se moj duh u tom trenutku bavio: ružičastu odrazu crepova s krova, draču, selu Roussainville, kamo sam već odavno želio otići, drveću njegove šume, zvoniku njegove crkve; to mi je uzbuđenje sve te objekte učinilo još poželjnijim, jer sam vjerovao, da su ga oni u meni probudili, a pritom mi se činilo, da ono ima jedinu svrhu, da me što brže ponese k njima nadimajući moje jedro nekim nepoznatim, moćnim i povoljnim vjetrovom. Ali ako je želja da se pojavi neka žena, čarima prirode pridodavala nešto još veličanstvenije, čari su prirode, za uzvrat, proširivale ono, što je u čari žene suviše skućeno. Činilo mi se, da je ljepota stabala još uvijek njezina ljepota i da bi mi njezin poljubac izručio samu dušu tih obzorja sela Roussaiville i knjigâ, koje sam toga ljeta čitao; i budući da je na taj način moja mašta od toga dodira s mojom čulnosti dobivala novu snagu, i jer

se tako moja čulnost rasprostirala na sve, o čemu sam maštao, to je moja žudnja postajala neograničena. Zbog toga mi se – kao što se dešava u onim trenucima sanjarenja usred prirode, gdje je ukinuto djelovanje navike i gdje su naši apstraktni pojmovi odloženi u stranu, pa s dubokom vjerom vjerujemo u originalnost, u individualni život mjesta, na kome se nalazimo – prolaznica, koju je moja želja dozivala, nije činila kao bilo koji primjerak općeg tipa žene, nego kao nužan i prirodan proizvod toga tla. Jer u to mi se vrijeme sve ono, što nije bilo istovjetno sa mnom, cijela zemlja i sva bića, činilo dragocjenije, važnije, obdareno stvarnijim postojanjem nego što se to čini odraslim ljudima. A zemlju i bića nisam uopće odvajao. Želio sam neku seljanku iz Méséglisa ili iz Roussainvillia, kakvu ribaricu iz Balbeca, kao što bih poželio i sam Méséglise i Balbec. Uživanje, koje bi mi one same mogle dati, činilo bi mi se manje istinito, ne bih više u njega vjerovao, da sam mu po svojoj volji izmijenio uvjete. Upoznati u Parizu neku ribaricu iz Balbeca ili seljanku iz Méséglisa značilo bi isto što i dobiti školjku, koju nisam vidio na obali mora, il paprat, koju nisam našao u šumi; to bi značilo isto što i oduzeti uživanje, koje bi mi ta žena pribavila, sva ona uživanja, kojima ju je moja mašta obavila. Ali, s druge strane, ovako lutati Rousainvillskom šumom bez seljanke, koju bih mogao poljubiti, značilo je ne upoznati sakriveno blago i duboku ljepotu tih stabala. Ta mi se djevojka, koju sam Vidio samo svu izrešetanu lišćem, i sama činila kao neka lokalna biljka, ali biljka neke više vrste, koja svojom strukturom dopušta, da izbliže, negoli kod drugih, mogu užiti duboku slast te zemlje. To sam mogao utoliko lakše vjerovati (a usto i da bi nježnosti, kojima bi mi omogućila, da to postignem, bile isto tako osobite vrsti; da bih ih mogao doživjeti samo od nje, a ne od neke drage), što sam još zadugo bio u onim godinama, kad čovjek još ne apstrahira to uživanje od posjedovanja različitih žena, s kojima ga je okusio, kad ga još nije sveo na opći pojam, uslijed koga čovjek te žene odsad promatra kao sredstva uživanja, koja se može mijenjati, a da to uživanje uvijek bude istovjetno. Ono čak i ne postoji osamljeno, izdvojeno i formulirano u duhu, kao cilj, kome čovjek teži približavajući se nekoj ženi, kao uzrok zbunjenosti, koju čovjek prethodno osjeća. Čovjek na njega jedva misli kao na uživanje, koje će doživjeti, radije ga naziva njezinim čarom; jer čovjek tada ne misli na sebe, nego misli na to, kako da iz sebe izađe. Mi ga nejasno očekujemo, ono je postojano sadržano u srži i sakriveno, a u trenutku, kad ga odisata doživljujemo, ono se manifestira samo time, što do paroksizma uznosi druga uživanja, koja nam donose blagi pogledi, poljupci one, koja je kraj nas, te nam se samima čini u prvom redu kao neka vrst zanosa naše zahvalnosti za dobrotu srca naše družice i za njezinu dirljivu sklonost prema nama, koju mi mjerimo po milini, po sreći, kojom nas ona ispunja.

Nažalost sam uzalud molio Roussainvillesku kulu, da k meni pošalje koje dijete svoga sela; obraćao sam se njoj kao jedinom pouzdaniku svojih prvih čežnji, kad sam s vrha naše kuće u Combrayu, u onoj sobici, što miriše na peruniku, usred četvorine poluotvorena prozora vidio samo njezin toranj, i s junačkim oklijevanjem putnika, koji polazi na istraživački pothvat ili s oklijevanjem očajnika, koji se odlučio ubiti, malaksavajući pred veličinom trenutka sam sebi u mislima krčio nepoznati put, koji mi se činio opasan po život sve do one točke, kad bi naišao na neki prirodni trag, na primjer, na puža, koji se pridružio lišću divljeg ribiza, što se među ostalim zelenilom sagibao i dosizao sve do mene. Uzalud sam ja sada molio. Uzalud sam u svom vidnom polju obuhvaćao cio razmak i probadao ga pogledima, htijući da oni tako probijenim putovima odonuda dovedu kakvu ženu. Mogao sam odlaziti sve do trijema crkve Saint-André-des-Champs; nikad se ondje nije našla neka seljanka, a uvijek bih je susretao onda, kad sam bio s djedom i u okolnostima, koje mi nisu dopuštale, da s njom zapodjenem razgovor. Beskona-

čno bih upirao pogled u deblo jednog udaljenog stabla, iza kojeg se svakog trenutka morala pojaviti idući k meni; promatrano bi obzorje ostajalo pusto, padala bi noć; uzalud sam i bez nade prikivao svoju pažnju o to jalovo tlo, uz tu izmoždenu zemlju, kao da iz nje želim u sebe upiti stvorenja, koja mi ona možda sakrivaju i taje; i kad sam ne mogući se pomiriti s mišlju da se vratim kući prije nego što sam zagrlio ženu koju sam tako želio, najzad ipak morao krenuti put Combraya, priznavajući sam sebi, da je sve manje i manje vjerojatno, da će mi je slučaj izvesti na put, – tad više nisam od radosti, nego od bijesa udarao po stablima Rousainvillske šume, između kojih nisu izlazila živa bića jednako kao ni između naslikanih stabala na kakvom platnu, što prikazuje neku panoramu. A, uostalom, da je naišla, da li bih se usudio da je oslovim? Činilo mi se, da bi me smatrala ludim, prestao sam vjerovati da i druga ljudska bića osjećaju jednako kao i ja, da uistinu i van mene postoje želje, koje su me zaokupljale za tih mojih šetnji, a koje se nisu ostvarivale. Sad su mi se činile samo kao potpuno subjektivni, nemoćni, neostvarivi proizvodi moga temperamenta. Nisu više imale veze s prirodom, sa stvarnošću, koja je otada gubila svaku draž i svako značenje, pa je za moj život postojala tek beznačajan okvir, kao što je tek beznačajan okvir za zamišljeni život nekog romaina i onaj vagon, u kome na klupi sjedi putnik i čita knjigu, da mu prođe vrijeme.

Možda se iz jednog dojma, koji sam doživio nekoliko godina poslije također u blizini Montjouvaina, a koji mi je tada ostao taman i neshvatljiv, rodila moja mnogo poznija predodžba o sadizmu. Vidjet će se poslije, da je sjećanje na taj dojam imalo iz posve drugih razloga odigrati, važnu ulogu u mom životu. Bilo je to nekog vrlo vrućeg dana; moji su roditelji morali nekamo otići za cio dan, pa su mi rekli, da se mogu vratiti kadgod kasno hoću; otišao sam sve do Montjouvainske bare, u kojoj sam volio gledati odraz crepova na krovu, pa sam se ispružio na sjeni, i među grmljem na strmini, što se diže iznad kuće, zaspao; bilo je to ondje, gdje sam onomad čekao svog oca, kad je otišao u pohode gospodinu Vinteuillu. Probudio sam se kad je već gotovo pala noć; htjedoh ustati, ali tad ugledah gospođicu Vinteuil (ukoliko sam je mogao prepoznati, jer je u Combrayju nisam često vidio, nego još kad je bila dijete, u doba kad je tek postajala djevojkom); vjerojatno se tek malo prije vratila kući; bila je upravo meni nasuprot, nekoliko centimetara od mene, u onoj istoj sobi, u kojoj je njezin otac primio moga oca, a koju je ona preuredila u svoj mali salon. Prozor je bio poluotvoren, svjetiljka upaljena, pa sam vidio sve njezine kretnje; ona mene nije mogla vidjeti, ali da sam ostao i pošao, grmlje bi počelo praskati, pa bi me čula i mogla pomisliti, da sam se ondje sakrio da je uhodarim.

Bila je u dubokoj crnini, jer je njezin otac tek nedavno umro. Nismo joj otišli u pohode, jer to moja majka nije htjela zbog jedne svoje vrline, koja je jedina ograničavala njezinu dobrotu; bio je to stid; ali ona ju je duboko žalila. Moja se majka sjećala žalosnog završetka života gospodina Vinteuila, koji je isprva bio posve zaokupljen majčinskim i dilažskim brigama oko svoje kćeri, a zatim bolima, koje je ona izazvala; imala je pred očima mučeničko lice toga starca u sve to posljednje vrijeme; znala je, da se zauvijek odrekao da do kraja u čisto prepíše ono što je komponirao za posljednjih godina; bile su to jadne kompozicije starog profesora klavira, bivšeg seoskog orguljaša, koje smo mi zamišljali kao kompozicije, koje same po sebi nemaju gotovo nikakve vrijednosti, ali ih nismo prezirali zato, što su njemu bile tako mnogo vrijedne, jer su mu bile sav smisao života, sve dok ih nije žrtvovao svojoj kćeri; mnoge od njih nisu bile ni napisane, nego ih je samo čuvao u pamćenju, neke su bile zapisane na nesređenim, nečitljivim papirima, pa će zauvijek ostati nepoznate; moja je majka mislila i na ono drugo, još okrutnije odricanje, na koje je gospodin Vinteuil bio primoran, na odricanje od časne, sretne i poštovanja

dostojne budućnosti svoje kćeri; kad bi se sjetila svih tih posljednjih očajanja starog profesora klavira mojih tetaka, osjećala je istinsku bol i s užasom pomišljala na daleko gorču bol, koju je morala osjećati gospođica Vinteuil zajedno s grižnjom savjesti, što je gotovo ubila svoga oca. »Jadni gospodin Vinteuil,« govoraše majka, »živio je i umro za svoju kćer, a nije dobio nagrade. Hoće li je dobiti poslije smrti? I u kojem obliku? Mogao bi je dobiti samo od nje.«

Na kaminu u dnu salona gospođice Vinteuil stajao je mali portret njezina oca. S puta se odjednom začuje štropot koja; gospođica Vinteuil žurno potrči po taj portret, pa se baci na divan, privuče k sebi malen stol i na nj stavi portret, kao što je i gospodin Vinteuil učinio stavivši kraj sebe kompoziciju, koju je želio da svira mojim roditeljima. Uskoro uđe njezina prijateljica. Gospođica je Vinteuil primi ne ustavši, ruke je držala iza glave, pa se pomakne prema suprotnom rubu divana, kao da joj želi načiniti mjesto. Ali smjesta osjeti, da joj time na neki način nameće položaj, koji joj je možda nemio. Pomisli, da bi njezina prijateljica možda voljela, da bude daleko od nje, da sjedne nekamo na stolicu; učini joj se, da je nametljiva, pa se tankočutnost njezina srca pobuni; nanovo zauzme cio prostor na divanu, sklopi oči i poče zijevati, da bi pokazala, da je pospanost jedini razlog, zbog koga se ovako ispružila. Usprkos surovoj i silničkoj intimnosti u njezinu vladanju prema prijateljici, ja sam ipak prepoznavao prekomjerno ponizne, samoprijegorne kretnje i naglu ustezljivost njezina oca. Ona uskoro ustane, učini kao da će zatvoriti prozorske kapke, ali da joj to ne polazi za rukom.

– Ostavi širom otvoreno, vruće mi je – reče njezina prijateljica.

– Ali to je nesnosno: vidjet će nas – odgovori gospođica Vinteuil.

Ali ona bez sumnje pogodi, da će njezina prijateljica pomisliti, da je ona te riječi izgovorila samo zato da je izazove da joj odgovori nekim drugim riječima, koje je ona zaista željela čuti, ali je iz obzirnosti htjela, da njoj prepusti inicijativu, da ih izgovori. Zbog toga mora da joj je pogled, koji ja nisam mogao vidjeti, poprimio onaj izraz, koji se tako sviđao mojoj baki, jer je živo dodala:

– Kad kažem, da će nas vidjeti, tada mislim, da će nas vidjeti, kako čitamo, a nesnosno je, pa ma kako beznačajnu stvar čovjek radio, kad pomisliš, da te nećeje oči gledaju.

Zbog instinktivne je velikodušnosti i zbog nehotečne uljudnosti prešutjela unaprijed smišljene riječi, koje je smatrala neophodno potrebama za potpuno ostvarenje njezine želje. A u dnu je njezina bića bojažljiva djevica puna molbi zaklinjala i suzbijala surovu i pobjedničku vojnicinu.

– Da, zaista je vjerojatno, da nas u ovo doba, u tom prometnom seoskom kraju netko gleda – reoe ironično njezina prijateljica. – Pa što onda? – doda ona (vjerujući da te riječi, koje je izdeklamirala od dobrote, kao neki tekst, koji zna da je ugodan gospođici Vinteuil, mora popratiti obješenjačkim i nježnim namigivanjem i izgovoriti glasom, koji je nastojala, da bude ciničan). – Još je i bolje ako nas netko vidi.

Gospođica Vinteuil uzdrhta i ustane. Njezino bojažljivo i osjetljivo srce nije znalo, koje se riječi imaju spontano prilagoditi prizoru, koji su njezina čula zahtijevala. Ona je do krajnjih granica, koliko joj je to dopuštala njezina prava moralna priroda, posizala za jezikom, koji bi bio prikladan za poročnu djevojku, kakva je htjela da bude, ali riječi, koje bi takva djevojka po njezinu mišljenju izgovorila iskreno, u njezinim su ustima zvučale lažno. I ono malo, što je sebi dopustila da kaže, bilo je rečeno neprirodno i ukočeno, jer je bila navikla da bude plašljiva, pa je to kočilo njezinu nejaku volju, da bude smiona i u te riječi uplitalo: »nije li ti zima, nije li ti vruće, želiš li, da budeš sama i da čitaš?«

– Čini mi se, da se gospođica večeras bavi veoma pohotnim mislima – reče ona najzad, ponavljajući, nema sumnje, rečenicu koju je nekad čula iz usta svoje prijateljice.

Gospođica Vinteuil osjeti, da ju je njezina prijateljica bocnula poljupcem u izrez njezine svilene bluze; ona krikne, izmakne se, pa se počese skakući loviti; lagani su im rukavi uzlijetali kao krila, a također su i kvocale i kriještale kao zaljubljene ptice. Najzad gospođica Vinteuil pade na divan, a njezina je prijateljica posve pokrije svojim tijelom. Ali ona je bila leđima okrenuta prema stoliću, na kome je bio portret bivšeg profesora klavira. Gospođica Vinteuil shvati, da ga njezina prijateljica neće vidjeti, ako joj ona sama na nj ne svrati pažnju, pa zato reče, kao da ga je tek u tom trenutku opazila:

– Oh, gleda nas portret moga oca! Ne znam tko ga je onamo mogao metnuti, a već sam dvadeset puta rekla da mu tamo nije mjesto.

Sjetih se, da je gospodin Vinteuil izgovorio te iste riječi pred mojim ocem povodom one kompozicije. Taj im je portret, nema sumnje, služio za redoviti obred obeščašćivanja, jer joj njezina prijateljica odgovori ovim riječima, koje mora da su bile dio njezinih liturgijskih odgovora:

– Ta pusti ga na miru; sad ga više nema, pa nam ne može dosađivati. Zamisli, kako bi taj gadni majmun cmizdrio, kako bi te htio pokriti kaputom, da te vidi ovdje, kraj otvorena prozora.

Gospođica Vinteuil odgovori riječima, koje su izražavale blagi prigovor: »Nemoj, nemoj«; one su dokazivale dobrotu njezine naravi, ali ne zbog toga, što ih joj je nametnula ljutnja zbog takvih izraza o njezinu ocu (ona je očito već bila navikla, da u takvim trenucima slične osjećaje uštkava; s kakvim je to sofizmima umjela postići?), nego jer su one imale poslužiti kao neko obuzdavanje, koje je, da ne bi ispala sebična, sama nametala zadovoljstvu, koje joj je njezina prijateljica željela pribaviti. A zatim, to se nasmiješeno ublažavanje, koje je bilo odgovor tim sramotnim pogrđama, taj se prijetvorni i nježni prigovor možda njezinoj iskrenoj i dobroj naravi činio kao neki osobito nečastan oblik, kao prividno ljubak oblik toga zločinstva, s kojim se željela pomiriti. Ali se nije mogla oduprijeti privlačnoj snazi uživanja, koje je u sebi sadržavalo osjećanje da s njom blago postupa baš ona osoba, koja je tako nemilosrdna prema mrtvacu, koji se ne može braniti; ona skoči na krilo svoje prijateljice, pa joj nevino pruži čelo da ga izljubi, kao što bi učinila, da joj je kći; s divnom je nasladom osjećala, da će tako preotimajući gospodinu Vinteuilu još i u grobu njegovo očinstvo, obje doseći krajnji domet okrutnosti. Prijateljica joj uzme glavu među ruke, pa je poslušno poljubi u čelo; bilo joj je to lako, zbog velike ljubavi, koju je osjećala prema gospođici Vinteuil, i zbog želje da unese malko rasonode u život siročeta, koji je sad bio tako žalostan.

– Znaš li, što bih željela da učinim tome starom strašilu? – upita ona uzevši portret.

Ona promrmlja u uho gospođice Vinteuil neke riječi, koje ja nisam mogao čuti.

– Oh, ne bi se usudila!

– Ne bih se usudila da pljunem? – Da na *to* pljuneni? upita prijateljica s namjernom surovošću.

Dalje nisam čuo, jer je gospođica Vinteuil s umornim, nespretnim, užurbanim, poštenim i žalosnim držanjem prišla prozoru, zatvorila ga i spustila kapke; ali ja sam sad znao, što je gospodin Vinteuil za sve patnje, koje je za života podnio za svoju kćer, dobio od nje kao nagradu poslije svoje smrti.

Pa ipak sam malo poslije pomislio, da gospodin Vinteuil, da je mogao prisustvovati tome prizoru, ne bi posve izgubio vjeru u dobro srce svoje kćeri i da u tome možda ne bi imao posve krivo. Nema sumnje, u navikama gospođice Vinteuil zlo se pojavljivalo tako uporno i tako neizostavno, da bi bilo teško pronaći ga tako savršeno ostvarena bilo gdje drugdje, osim kod sadista; prije bi čovjek mogao vidjeti na pozornici kakvog bulevarskog kazališta, negoli pod svjetiljkom prave ladanjske kuće, kćerku kako navodi svoju prijateljicu, da pljune na portret oca, koji je živio samo za nju; gotovo samo sadizam daje u životu podlogu za estetiku melodrame. U stvarnosti, izuzevši slučajeve sadizma, neka bi djevojka možda također mogla izvršiti isto tako okrutne prestupke, kao i gospođica Vinteuil, prema uspomeni i željama svoga umrlog oca, ali ih ona ne bi sažela baš u tako rudimentaran i naivan simbolički postupak; ono što bi u njezinu vladanju bilo zločinačko, bilo bi u većoj mjeri zastrto velom pred očima drugih, a i pred njezinim vlastitim očima; ona bi činila zlo, ali to sebi ne bi priznala. No u srcu gospođice Vinteuil, u dubini iza prividnoga, zlo bez sumnje, bar u početku, nije bilo bez primjesa. Sadista, kao što je ona, uvijek je umjetnik zla, što neko potpuno zlo stvorenje ne bi moglo biti; kod njega ne bi zlo bilo nešto izvanjsko, ono bi mu se činilo posve prirodnim, ne bi se ni po čemu razlikovalo od njega samoga; budući da u takvom stvorenju ne bi bilo ni traga nekom poštovanju vrlina, uspomene na mrtve ni sinovske ljubavi, ono ne bi osjećalo ni svetogrdnog zadovoljstva u tome, što će ih oskvrnaviti. Sadisti one vrsti, kao što je bila gospođica Vinteuil, tako su nevino osjećajna i tako prirodno kreposna stvorenja, da mi se čak i čulno uživanje čini zlom i povlasticom nevaljalih. I kad oni sebi na trenutak dopuste, da se odaju tome uživanju, onda nastoje, da navuku kožu zlih ljudi sebi i svome saučesniku, te tako jedan trenutak žive u iluziji, da su pobjegli od svoje tankočutne, obazrive i nježne duše u neki neljudski svijet uživanja. I videći kako joj to nimalo ne uspijeva, shvatio sam kako je to jako željela. U trenutku kad je željela da bude različita od svoga oca, sjećala me baš na način mišljenja i govora starog profesora klavira. Ona je više negoli samu fotografiju željela da oskvrne i da podvrgne svome užitku baš ono, što je i dalje ostajalo između tog užitka i nje same i sprečavalo je, da ga neposredno postigne: sličnost njegova lica, one plave oči njegove majke, koje je na nju prenio, kao kakav porodični dragulj, to ljubavno vladanje, koje je kao prepreku između poroka gospođice Vinteuli i nje same postavljalo frazeologiju i mentalitet, koji nije bio stvoren za taj porok i koji ju je priječio da ga upozna kao nešto vrlo različito od mnogobrojnih obaveza pristojnosti, kojima se obično potpuno pokoravala. Nju nije zlo nadahnjivalo željom da u njemu uživa; nije joj se zlo činilo ugodnim, nego je uživanje smatrala zlom. I budući da se svaki puta, kad bi se prepuštala uživanju, to uživanje za nju javljalo u društvu tih rđavih misli, koje su u sve drugo vrijeme bile odsutne iz njezine kreposne duše, ona je najzad stala misliti, da u uživanju ima nešto đavolsko, i da je ono istovjetno sa Zlom. Možda je gospođica Vinteuil osjećala, da njezina prijateljica nije iz osnova zla i da nije iskrena, kad pred njom drži te bogohulne govore. Ali je bar doživljavala to zadovoljstvo da na njezinu licu ljubi možda i hinjeno smiješenje i poglede, koji su svojim poročnim i opakim izrazom bili analogni smiješenju i pogledima ne nekog dobrog stvorenja, koje umije patiti, nego stvorenja punog okrutnosti i odanog uživanju. Mogla je na trenutak sebi umišljati, da zaista igra onu igru, koju bi igrala s nekom isto tako izopačenom sukrievkom, s nekom djevojkom, koja bi uistinu osjećala te barbarske osjećaje prema uspomeni njezina oca. Možda uopće ne bi pomislila, da je zlo neko tako rijetko i izuzetno stanje, koje tako zbunjuje, kamo je tako udobno emigrirati, da je u sebi kao i u svim ostalim ljudima umjela razabrati i prepoznati onu ravnodušnost prema patnjama, koje čovjek izaziva, a koja je, bez obzira na njezina različita imena, onaj strašni i nepromjenljivi, vječni oblik okrutnosti.

Ako je šetnja put Méségliisa bila dosta jednostavna, to je odlazak put Guermantesâ bio posve drukčiji pothvat: šetnja je bila duga, pa je bilo potrebno lijepo vrijeme. Mogla se poduzeti samo kad se činilo da ulazimo u niz lijepih dana; kad je Françoise očajavala što nema ni kapi kiše za »nesretnu žetvu«, a na nebu se vidjeli samo rijetki bijeli oblaci, kako mirno plove plavetnilom, pa bi jadikujući uzvikivala: »Zar čovjek ne bi rekao, da se vide ni više ni manje nego morski psi, kako se igraju, pokazujući odozgo svoje gubice! Ah! Oni sigurno žele izazvati kišu za jadne ratare! A poslije, kad već žito nikne, onda će kiša početi da lijeva kao iz kabla, bez prestartka, tako da više neće ni znati na što pada, kao da pljušti iznad mora«; kad je moj otac dobivao vazda iste povoljne odgovore od vrtlara i od barometra, tada bi uvečer kazali: »Ako sutra bude isto vrijeme, otići ćemo put Guermantesa.« Pošli bismo poslije ručka kroz mala vrtna vrata i ispadali u malu, usku ulicu Perchamps, koja se savijala u oštrom uglu; bila je zarasla travom, među kojom su dvije ili tri ose provodile dane pasući; imala je isto tako smiješno i neobično ime, kao što je bila i sama, pa mi se činilo, da iz tog imena proizlaze sva njezina čudna svojstva i cijela njezina opora ličnost te da bi čovjek uzalud u današnjem Combrayu tražio, gdje je na njezinom starinskom tlocrtu podignuta škola. No moja mašta (poput onih arhitekata, učenika Violet-le-Duca, koji su mislili, da su pod jednom renesansnom crkvenom galerijom i pod oltarom iz XVII. stoljeća našli ostatke romanskog kora, pa su smjesta cijelu građevinu vratili u stanje, kakvo je morala imati u XII. stoljeću) ne dopušta ni jednom kamenu nove zgrade da ostane na svome mjestu, nego iznova probija i »uspostavlja« staru ulicu Perchamps. Ona uostalom ima u svome rekonstruiranju dragocjenije podatke, nego što ih obično imaju restauratori: nekoliko slika, koje još uvijek čuva moje pamćenje; to su možda još posljednje slike Combraya iz vremena moga djetinjstva, koje danas postoje; a i one su osuđene na skorbu propast; a jer ih je sam taj stari Combray ocrtao u meni prije nego što će nestati, one su dirljive – ako je dopušteno takav oskudni, skromni portret uporediti sa slavnim slikama, koje mi je u reprodukcijama tako voljela davati moja baka – kao one stare gravure Posljednje večere ili one slike Gentila Bellinija, na kojima se vidi Leonardovo remek-djelo ili portal crkve Svetoga Marka u onome stanju, koga danas više nema.

Prolazili bismo Ptíčjom ulicom, ispred starog svratišta Prostrijeljenoj Ptici, u čije su veliko dvorište nekad, u XVII. vijeku ulazile kočije vojvotkinja Montpensier, Guermantes i Montmorency, kad bi morale doći u Combray zbog kakvog spora s njihovim zakupnicima, ili zbog kakvog podaničkog pitanja. Stizali bismo u šetalište, pa bi se između njegovih stabala pojavljivao zvonik Svetog Hilarija. Poželio bih da mogu ondje sjesti i ostati cijelo jutro čitajući i slušajući zvona; bilo je naime tako lijepo i tako mirno, da se činilo, kad bi stalo izbijati, da nije poremećena danja tišina nego da ju je otkucavanje samo oslobodilo onoga, što je u sebi sadržavala i da je zvonik – da bi izrazio i orunio ono nekoliko kapi zlata, koje je vrućima ondje polagano i prirodno sakupila – s nehajnom i pomnom točnosti, kao u osobe, koja ima samo tu jedinu brigu, u odabranom trenutku samo pospješio i usavršio punoću tišine.

Najveći je čar šetnje prema Guermantesima bio u tome, što bismo neprestano išli duž toka Vivonne. Prvi put bismo je prelazili deset minuta poslije izlaska iz kuće brvancem, koje se zvalo Stari most. Već sutradan po našem dolasku, na Uskrs, poslije upozoravanja da pazim je li lijepo vrijeme, ja bih trkom odlazio do ovuda, da baš toga jutra, kad se u jutarnjem neredu na dan tako velike svetkovine po kući još potežu kućanske sprave, pa se zbog raznih veličanstvenih priprema čine još prljavije i gadnije, vidim rijeku, koja je već kao nebo plava tekla između još crnih i golih obala; pratila bi je još samo uska pruga

prerano niklih sunovrata i prve prethodnice jaglaca, a tek tu i tamo bi poneka ljubica proturila svoj modri vršak, savivši peteljku pod teretom one kapi mirisa, što je nosi u svojoj trubici. Stari je most izlazio na stazu za povlačenje lađa, koju je ljeti na ovome mjestu pokrивao sag od modra lišća lijeske, pod kojom je pustio korjenje neki ribar sa slamnatim šeširom na glavi. U Combrayu sam znao čak i to, tko se iz potkivačnice krije pod odorom crkvenjaka, ili tko se od sitničarevih momaka maskirao ministrantskom haljom, no taj je ribar ostao jedino stvorenje, za koje nisam nikad doznao tko je. Mora da je poznao moje roditelje, jer je pridizao šešir kad bismo prolazili; htio sam upitati za njegovo ime, ali su me znakom ušutkali, da ne bih prestrašio ribu. Krenuli bismo stazom za povlačenje lađa, koja je pratila rijeku na kosini, koja je bila visoka nekoliko stopa; na drugoj je strani obala bila niska; prostirala se u široke tratine, koje su sezale sve do sela i stanice, koja je bila po strani. Te su tratine bile posute travom napol sakrivenim ostacima gradine nekadašnjih combrayskih grofova, koja je u srednjem vijeku na ovoj strani toka Vivonne služila kao obrana protiv napada feudalne gospode Guermantesa i opata u Martinvillu. To su sad bili još samo poneki jedva vidljivi ulomci kule, koji su kao grba stršili iz ravne površine livade, poneke puškarnice, odakle je nekad praćar bacao kameenje, odakle je izviđač nadzirao Novepont, Clairefontaine, Martinvillele-Sec, Bailleau l'Exempt, sve odreda vazalske posjede Guermantesa, kojima je Combray sa svih strana bio okružen; ti su ostaci bili sad u razini trave; njima su gospodarila djeca iz franjevačke škole, koja su ovamo dolazila da uče i da se u vrijeme odmora igraju; – bila je to gotovo u zemlju utonula prošlost; legla je na obalu vode kao šetač, koji je izašao na svjež zrak, ali me veoma snažno navodila da zamišljam, da u mislima dodajem pojmu Combraya, toga današnjeg gradića, još i neki drugi, vrlo različiti grad, koji je zarobljavao moje misli svojim nerazumljivim licem iz davnih vremena, koje je na po sakrивao pod cvijećem zlatice. Ono je ovdje bilo veoma brojno, kao da je to mjesto namjerice odabralo, da se tu osamljeno, u parovima, u skupovima, onako žuto poput žumanjca u jajetu, igra po travi; činilo mi se, da su ti cvjetovi utoliko više blistavi i sjajni, što nisam mogao odlučiti, da prionem uz ma koju od svojih nedovoljno jakih želja da uživam u zadovoljstvu, koje je pogled na njih u meni izazivao, pa sam na njihovu zlatnu površinu nagomilavao sva zadovoljstva, sve dok to nije postalo dovoljno, da u meni proizvede svoj nekorisni dojam ljepote; tako sam prema njima bio raspoložen već u najranijem djetinjstvu, pa sam s lađarske staze k njemu pružao ruke ne mogući joiš izgovoriti ni njegovo lijepo ime, koje kao da je uzeto iz francuskih vilinskih priča. Možda je to cvijeće već prije mnogo vjekova došlo iz Azije, ali se zauvijek udomaćilo u našim selima; zadovoljno je skromnim obzorjem, voli sunce i obalu vode, vjerno je uskom vidiku kraj stanice, ali ipak još uvijek ima u svojoj pučkoj jednostavnosti, kao i neke naše stare slikarije na platnu, nešto od zanosnog istočnjačkog sjaja.

Zabavljao bih se promatrajući boce, koje su dječaci stavljali u Vivonnu i tako hvatali ribice. Te bi boce rijeka napunila, pa su tako, i same sa svih strana opkoljene rijekom, unutar krutih, prozirnih stijenki »sadržavale« rijeku i bile nalik na skrutnutu vodu, a u isto su vrijeme bde i »sadržaj«, uronjen u od sebe veći opseg neskrutnuta, tekućeg kristala, te su tako divnije i uzbudljivije dočaravale sliku svježine, nego što bi to mogle postići na prostoru stolu, pokazujući je samo tim neprestanim otjecanjem i neprekidnim susretanjem vode bez čvrstine, koju ruke ne bi mogle pograbit i netekućeg stakla, gdje je nepce ne bi moglo okusiti. Obećao bih sebi, da ću poslije ovamo doći s udicama; namolio bih, da iz zaliha zakuske izvade malko kruha, pa bih u Vivonnu bacao grudice, a to je već bilo dovoljno, da u njoj izazove pojav prezasićenosti, jer se voda oko njih smjesta skrućivala u obliku jajolikih grozdova od izgladnijelih riba glavočina, koje je ona, bez sumnje dotad

sadržavala u rastopljenom, nevidljivom stanju, ali u potpunoj pripravnosti da se streljice iskristaliziraju.

Uskoro se tok Vivonne zakrčuje vodenim biljkama. Najprije se one javljaju pojedinačno: na primjer pnaj lopoč, što je tako nespretno smješten usred toka rijeke, da mu brzica dopušta tek tako malo počinka, da kao kakva mehanički pokretana skela jedva stizava do jedne obale, a već se mora vratiti k onoj, odakle je došao, beskonačno ponavljajući to dvostruko prelaženje. Pod pritiskom u smjeru obale, njegova se stabljika raspliće, izdužava, otječe, dosiže krajnju granicu svoje izvučenosti, stiže do obale, tu ga struja nanovo zahvaća, zeleno se uže sad opet uvrće, vraća u sebe i jednu biljku odvlači natrag na ono mjesto, koje bi to više trebalo nazvati njezinom polaznom točkom, što tamo ne ostaje ni sekunde, nego i opet kreće, da ponovi isti pothvat. Pri svakoj bih je šetnji zaticao u istim okolnostima; podsjećala me na neke neurastenike (kojima je moj otac pribraja i tetku Léonie), koji nam godinama pokazuju svoje smiješne i čudnovate navike, te se pritom uvijek čini, da ih se baš sada otesavaju, ali ih oni u stvari zadržavaju dok su živi; njihovi su naponi uključeni u cjelinu njihovih bolesnih stanja i nastranosti, koja se uzajamno vezuju i pokreću kao zupci kotača u mehanizmu, te se ti bolesnici uzalud bore, da iz ovih bolesnih stanja izađu; tim naporima postižu samo to, da se funkcioniranje bolesnog mehanizma samo još više učvršćuje i još jače podstiče ono, što je uzrok njihovih neobičnih, neizbježivih i zlosretnih postupaka. Takav je bio i taj lopoč; bio je nalik i na kojega od onih nesretnika, koji su svojom neobičnom mukom, što se beskrajno i dovijeka ponavlja, pobudili Danteovo zanimanje, te bi on rado omogućio mučeniku, da mu sâm opšimije ispriповjedi i osobitosti i uzroke kazne, da ga nije Vergilije, koji se velikim koracima udaljavao, primorao da ga što prije dostigne, kao što sam i ja morao dostići svoje roditelje.

Ali tok se malko dalje usporavao; prolazio je jednim imanjem, čiji je vlasnik dopustio javnosti slobodan pristup; nalazio je zadovoljstvo u gajenju vodenog vrtlarstva, pa je u jezercima, koja ondje Vivonne ispunja svojom vodom, uredio prave vrtove rascvalih bijelih lopoča. Obale su na tom mjestu bile gusto zarasle šumom, pa su stabla obično vodu zasjenjavala tamnim zelenilom; no ona je tu kadšto, za nekih vedrih večeri poslije oluje, bila jasno i ocjelno modra s lakom primjesom ljubičaste boje, pa se činila išarana i kao da je islikana po ukusu Japanaca. Ovdje-ondje se lopočev cvijet na površini vode crvenio kao jagoda; bio je u srcu grimizno crven, a na rubovima bijel. Malo dalje su cvjetovi bili brojniji, ali bljeđi, manje glatki, zrnatiji, više naborani i slučajno poredani u tako dražesne kolobare, da se moglo pomisliti, da voda poslije tužnog završetka neke cvjetne svečanosti nosi pjenušavo cvijeće i pokidane vijence. Drugdje se činilo, da je jedan kut sačuvan za obične vrste, među kojima se isticala jednostavna bjelina i rumenilo večernjica; bile su kao nekom kućanskom brigom oprane, kao da su od porculana; a malo su dalje opet bile natiskane jedna do druge, kao u nekoj plovnoj vrtnoj lijehi, te bi se reklo, da su vrtne maćuhice sletile kao leptiri i nasadile svoja sjajna i hladna krila na prozirnu kosinu toga vodenog cvjetnjaka; a i nebeskog cvjetnjaka: jer je nebo pod te biljke postavljalo svoje, nebesko tlo, koje je sjalo dragocjenijom i dirljivijom bojom, nego što su bile boje samoga cvijeća; i bilo da se ono za poslijepodneva pod lopočima iskri kaleidoskopom pomne, šutljive i pomične sreće, ili da se podveče ispunjalo, kao kakva daleka luka, rumenilom i sanjarskom sjetom sunca na zalasku, pa se neprestano mijenjalo, da bi oko vjenčića zagasitijih boja uvijek ostalo u skladu s onim najdubljim, najprolaznijim i najtajnovitijim, s onim najbeskrajnijim u vremenu, vazda se činilo da to cvijeće cvate nasred neba.

Po izlasku iz tog parka, Vivonne je opet tekla brzo. Koliko sam puta vidio, koliko sam puta zaželio da se onda, kad budem mogao živjeti po svojoj volji, ugledam na onog lađara, koji je s glavom nauznak legao na leđa na dno čamca, okanio se veslanja i pustio čamac da plovi kako hoće, pa je mogao vidjeti samo nebo, kako lagano klizi iznad njega, a na licu mu se zrcalilo predosjećanje sreće i spokoja.

Sjeli bismo među perunike, na obalu vode. Po blagdanskom je nebu dugo švrljao dokon oblak. Od vremena do vremena poneki bi šaran, izmučen čamom, iskočio iz vode i uplašeno udahnuo. Bilo je vrijeme užine. Prije nego što bismo krenuli natrag, dugo smo sjedili na travi jedući voće, kruh i čokoladu. Do nas su još uvijek dopirali, sad već u vodoravnom pravcu i oslabljeni, ali ipak jedri i zvučni otkucaji zvona sa Svetog Hilarija; nisu se pomiješali sa zrakom, kroz koji su prolazili već tako dugo, niti se navorali i zgrčili od neprestanog sudaranja njihovih zvučnih pravaca, nego su strigli travu i trepereći padali do naših nogu.

Kadšto smo na obali drvećem opkoljene vode susretali osamljenu izgubljenu kuću »za odmor i uživanje«, koja od cijeloga svijeta nije mogla vidjeti ništa osim rijeke, koja je oplakivala njezine temelje. Neka bi se mlada žena naslanjala kroz otvor prozora, koji joj nije dopuštao, da vidi dalje od čamca, koji je bio privezan blizu vrata. Njezino zamišljeno lice i elegantni veo nisu potjecali iz naše zemlje; došla je, nema sumnje, da se »povuče od svijeta«, kako to kaže pučki izraz, i da ovdje uživa u gorkom zadovoljstvu osjećajući, da je njezino ime, a nadasve ime onoga, čije srce nije umjela sačuvati, ovdje nepoznato. Začuvši iza drveća na obali glasove prolaznika, rastreseno bi podizala oči; no mogla je još prije nego što će ugledati njihova lica, biti sigurna da oni nikad nisu upoznali, niti će upoznati nevjernika, da njihova prošlost ne poznaje nikakva traga njegove uspomene i da njihova budućnost neće imati prilike da te uspomene steče. Osjećalo se, da je ona u svom odricanju dragovoljno ostavila mjesta, gdje bi bar mogla vidjeti onoga, koga ljubi, umjesto ovih, koji ga nikad nisu ugledali. Promatrao bih je, kako se vraća sa šetnje puteljkom kojim je znala da on neće nikad proći, i kako sa svojih rezigniranih ruku s beskorisnom čari skida duge rukavice.

Ni na jednoj šetnji put Guermentesa nismo mogli stići do izvorâ Vivonne, na koje sam često mislio i koji su za mene postojali tako apstraktno, tako idealno, da sam se isto tako iznenadio, kad su mi rekli, da su u ovom istom departmanu, u nekoj kilometarskoj udaljenosti od Combraya, kao i onoga dana, kad sam doznao, da ima i jedno drugo, točno određeno mjesto na zemlji, na kome je u starom vijeku zjapio otvor u Pakao. Nikad nismo mogli stići do cilja, do koga sam tako snažno želio da dopremo: do Guermentesa. Znao sam, da ondje borave vlasnici dvorca, vojvoda i vojvotkinja od Guermentesa, znao sam da su to stvarne ličnosti i da žive u sadašnjosti, ali svaki puta, kadgod bih pomislio na njih, ja sam ih sebi predočavao jednom na gobelinu, onako, kako sam gledao groficu od Guermentesa na »Esterinu krunisanju« u našoj crkvi, a onda opet u nestainim prelijevima, nekako slično kao Gilberta Opakog, koga sam znao sa crkvenog prozora, gdje se prelijevao iz kupusnog zelenila u plavetnilo šljive, već prema tome, da li sam se još krsatio svetom vodom, ili sam već stizao do naših stolica; a kadšto sam ih opet zamišljao kao posve neopipljive, kao sliku Geneviève od Brabanta, prabake porodice Guermentes, koju je laterna magica pomicala po zavjesama u mojoj sobi ili ju je projicirala na strop – ukratko, vazda sam ih zamišljao uvijene u tajanstvo merovingijskoga vremena i natopljene nekim svijetlom sunca na zalasku, što je izbijalo iz narančaste boje slogova »antes«. Ali ako su oni uza sve to za mene kao vojvoda i vojvotkinja bili stvarna, pa makar i neobična bića, njihova se vojvodska ličnost, naprotiv, preko svake mjere širila, postajala bestjeles-

nom, da bi mogla obuhvatiti pojam »Guermantes«, kome su oni bili vojvodom i vojvotkinjom, svu onu suncem obasjanu »stranu Guermantesa«, tok Vivonne, njezine lopoče i njezina velika stabla i toliko lijepih poslijepodneva. A znao sam i to da nisu nosili samo naslov vojvode i vojvotkinje od Guermantesa, nego da su od XIV. stoljeća — kad su se poslije uzaludnih pokušaja da pobijede svoje bivše feudalne gospodare s njima povezali ženidbama — također i grofovi od Combraya, da su prema tome prvi građani Combraya, pa ipak jedini, koji u njemu ne stanuju. Da su grofovi od Combraya, da nose Combray u svome imenu, u svojoj ličnosti, pa da, bez sumnje, u sebi imaju i onu neobičnu i pobožnu tugu, koja je posebno svojstvo Combraya; da su vlasnici grada, ali ne svake kuće napose, nego da, bez sumnje, ostaju nekako napolju, na ulici, između neba i zemlje, nekako kao onaj Gilbert de Guermantes, od koga sam, odlazeći Camusu da kupim soli i podigavši oči k apsida Svetog Hilarija, mogao vidjeti samo crnim lakom prevučeno naličje.

Potom se desilo, da sam na putu prema Guermantesima kadšto prošao pokraj malih, vlažnih, ograđenih područja, na kojima su se penjale kite tamnog cvijeća. Zaustavljao bih se, vjerujući, da ću steći dragocjeno znanje; činilo mi se, naime, da je preda mnom dio onoga riječnog predjela, koji sam tako snažno želio upoznati, otkad sam pročitao njegov opis kod jednog od pisaca, koje sam najviše volio. I baš se s thn riječnim krajolikom, s njegovim zajnišljenim tлом, kojim protiču uzburkane vode identificirala strana Guermantesa, promijenivši svoj dotadašnji izgled, koji je stekla u mojim mislima. Dogodilo se to zato, što nam je doktor Percepied pripovijedao o cvijeću i lijepim vodama tekućicama, što prolaze kroz perivoj dvorca. Zamišljao sam u snu, da se gospođa od Guermantesa, u jednom svome hiru zaljubila u mene, pa me uvela u perivoj; tu je cijeli dan sa mnom pecala pastrve. A uvečer me uzimala za ruku, vodila me ispred vrtića svojih vazala, pa mi duž dugog niskog zida pokazivala cvijeće, što na nj naslanja svoju ljubičastu i crvenu pređu boja i kazivala mi ime svakog pojedinog cvijeta. Polazilo joj je za rukom da joj ispriповjedim sadržaj pjesama, koje sam namjeravao sastaviti. I ti bi me sni podsjećali, da je već vrijeme, budući da sam želio da jednog dana postanem pisac, da odlučim o čemu ću pisati. Ali čim bih sebi postavio to pitanje, nastojeći da nađem sadržaj koji bi mogao poprimiti neizmjereno filozofsko značenje, duh bi mi prestajao raditi, te bih tada pred svojom napregnutom pažnjom vidio samo prazninu; osjećao sam, da nemam genija, ili da mu možda neka moždana bolest smeta da se rodi. Kadšto bih računao na svog oca, da će sve to urediti. Bio je tako moćan, tako u cijeni kod mještana, da se dešavalo, da uz njegovu pomoć uspijevamo prekršiti zakone, koje sam od Françoise naučio smatrati za neosporne kao što je zakon o životu i smrti; tako je samo za našu kuću u cijeloj četvrti za godinu dana odgodio prebojadisavanje, postigao je za gospođu Sazerat, koja je željela otići u kupke dopuštenje od ministra, da njezin sin pristupi maturi dva mjeseca prije, u skupini kandidata, kojima ime počinje sa A, umjesto da čeka sve do slova S. Da sam se teško razbolio ili pao u sužanjstvo razbojnicima, ja bih, u uvjerenju da se moj otac predobro razumije s najvišim silama, da ima dovoljno neodoljive preporuke kod dragoga boga, pa da moja bolest ili moje sužanjstvo može biti samo prividno opasno, s mirom očekivao svoj neizostavni povratak u povoljnu stvarnost: sat svoga oslobođenja ili ozdravljenja; možda je i ta odsutnost genijalnosti, ta crna rupa što je zjapila u mom duhu, kad bih potražio sadržaj svojih budućih djela, također samo nestvarna tlapnja, pa će i ona iščeznuti, kad se umiješa moj otac, koji je sigurno dogovorio s Vladom i s Providnošću da ću ja postati prvi pisac svoga vremena. Ali drugom kojom prilikom, dok bi moji roditelji postajali nestrpljivi, videći da sam zaostao i da ne dolazim za njima, moj mi je život, umjesto da mi se čini kao umjetna tvorevina moga oca, koju on može mijenjati

kakogod zaželi, naprotiv izgledao kao dio stvarnosti, koja nije načinjena radi mene, protiv koje nema priziva, kojoj u srcu nema nijednog moga saveznika, u kojoj nema ničega sakrivenog iza nje same. Tada bi mi se činilo, da živim posve jednako kao i svi drugi ljudi, da ću i ja ostarjeti i umrijeti, i da sam i ja samo jedan od mnogih, koji nemaju sposobnosti da pišu. Stoga bih gubio hrabrost i zauvijek se odricao književnosti, usprkos ohrabrivanjima, kojima me krijepio Bloch. Ono intimno, neposredno osjećanje ništavosti mojih misli bilo je jače od svih laskavih riječi, kojima bi me tkogod obasuo, kao što je i u zlikovca jača grižnja savjesti, čak i kad svi hvale njegova dobra djela.

Majka mi jednoga dana reče: »Ti tako često govoriš o gospođi od Guermantesa; budući da ju je doktor Percepied prije četiri godine veoma uspješno liječio, ona je pristala, da dođe u Combray i da prisustvuje vjenčanju njegove kćeri. Moći ćeš je za vrijeme obreda vidjeti.« Uostalom, najčešće nam je o gospođi od Guermantesa govorio baš doktor Percepied, pa nam je čak pokazao i jedan broj nekog ilustriranog časopisa, u kome je bila prikazana u odijelu, koje je imala na nekom maskiranom plesu kod princeze de Léon.

Za vrijeme svadbene mise crkvenjak se pomakne, i ta mi njegova kretnja omogućí, da odjednom ugledam, kako u jednoj kapelici sjedi neka plavokosa gospođa s velikim nosom, modrim i prodornim očima, nabranom, bogatom kravatom od glatke, nove, blistave svile u sljezovoj boji, a koja je u uglu kod nosa imala malen čvorić. I jer sam na, površini toga lica, što se crvenilo, kao da joj je veoma vruće, razabirao kao razvodnjene i jedva zamjetljive tragove podudaranja s portretom, koji su mi pokazali, i, nadasve, jer bi te posebne crte lica, da sam ih htio izreći, morao izraziti onim istim riječima: velik nos, modre oči, kojima se poslužio doktor Percepied, kad je preda mnom opisivao vojvotkinju od Guermantesa, ja sebi rekoh: ova je dama nalik na gospođu od Guermantesa; no kapelica, iz koje je pratila misu, bijaše kapelica Gilberta Opakog; pod njezinim su plosnatim grobnim pločama, koje su bile pozlaćene i izdužene kao ćelije saća, počivali nekadašnji grofovi od Brabanta, i ja sam se sjećao, da je ta kapelica rezervirana za porodicu Guermantes, kad netko od njezinih članova povodom neke svečanosti dođe u Combray; vjerojatno nije postojala nijedna druga žena, koja bi mogla biti nalik na portret gospođe de Guermantes, a koja bi toga dana, kad je baš ona imala doći, sjedila u onoj kapelici: bila je, dakle, ona! Moje je razočaranje bilo veliko. Nastalo je na temelju toga, što nikad nisam razmišljajući o gospođi de Guermantes, opazio, da je zamišljam u bojama s gobelina ili s crkvena prozora, u nekom drugom stoljeću i sazdanu od neke druge građe, nego što su sva ostala ljudska stvorenja. Nikad se nisam dosjetio, da bi mogla imati crveno lice, kravatu u sljezovoj boji kao gospođa Sazerat, a oval njezina lica tako me intenzivno podsjećao na osobe, koje sam gledao i kod kuće, da me na čas spopadne sumnja (da se, uostalom, smjesta opet rasprši), nije li ta gospođa po samom principu, po kome je stvorena, po svim svojim molekulama, možda u suštini zaista vojvotkinja od Guermantesa, ali da njezino tijelo i ne zna koje ime nosi te pripada nekom određenom tipu žene, u koji spadaju i žene liječnika i trgovaca. »Tako je, mora da je tako. Gospođa od Guermantesa!«, govorio je pažljivi i začuđeni izraz lica, kojim sam promatrao tu sliku, koja, dakako, nije imala nikakve veze s onom, koja se pod istim imenom gospođe od Guermantesa toliko puta pojavila u mojim snima; jer ova zaista nije bila, kao one druge, samovoljni proizvod moje mašte, nego mi je po prvi put pala u oči tek malo prije, ovdje, u crkvi; ona nije bila iste prirode kao one, nisam je mogao po volji obojiti kakogod zaželim, niti je natopiti narainčastim tonom onoga završnog sloga; bila je stvarna kao i sve oko mene; stvarna je bila čak i ta kvržica u uglu kod nosa, potvrđujući njezinu podložnost zakonima života, kao što u nekoj kazališnoj apoteozí jedan nabor viline haljine ili drhtaj njezina

malog prsta odaje materijalnu prisutnost žive glumice u prizoru, u kome nismo sigurni, nemamo li pred očima tek projekciju svijetla.

Ali ja sam u isto vrijeme na tu sliku, koju su istureni nos i prodorne oči urezivale u moju misao (možda zato, što sam baš njih najprije ugledao, što su baš oni u njoj načinili prvi zarez, još prije nego što sam dospio pomisliti, da bi žena, koja se u tom trenutku pojavila preda mnom, mogla biti gospođa od Guermantesa, na tu posve novu, nepromjenljivu sliku pokušavao primijeniti zamisao: »To je gospođa od Guermantesa,« ali sam uspijevao da tu zamisao samo pokrećem pred slikom, kao da su dvije ploče, koje rastavlja razmak. Ali ona gospođa od Guermantesa, o kojoj sam tako često sanjao, sad je, pošto sam je ugledao kako uistinu preda mnom postoji, stekla još i veću vlast nad mojom maštom, koja je poslije trenutka zamrlosti zbog dodira s tako različitom stvarnošću počela reagirati, pa mi je govorila: »Guermantesi su bili slavni još prije Karla Velikoga i imali vlast nad životom i smrti svojih vazala; vojvotkinja od Guermantesa potječe od Geneviève od Brabanta. Ona ne poznaje i ne bi pristala da upozna ni jednu osobu od svih, koje su ovdje.«

Ćudne li nezavisnosti ljudskih pogleda, što su o lice vezani tako nejakom, tako daleko-sežnom i rastezljivom vezom, te se sami znaju odšetati daleko od njega: dok je gospođa od Guermantesa sjedila u kapelici nad grobovima svojih pokojnika, njezini su pogledi lunjali naokolo, uspinjali se po stupovima, zaustavljali se čak i na meni, nalik na zraku sunca što luta po crkvenoj lađi, ali nalik na takvu zraku sunca, koja mi se, u trenutku kad me pomilovala, učinila kao da me svjesno gleda. No sama je gospođa od Guermantesa pritom ostala nepomična; sjedila je kao majka, koja, čini se, ne opaža nestašne smionosti i radoznale pothvate svoje djece, koja se igraju i zapitkuju nepoznate osobe, pa mi nije bilo moguće da doznam, da li u dokolici svoje duše odobrava ili kudi skitanje svojih pogleda.

Smatrao sam važnim da ne dopustim, da ona ode prije nego što je se dovoljno nagledam; sjećao sam se, naime, da sam već godinama smatrao krajnje poželjnim da je vidim, te nisam uopće skidao očiju s nje, kao da bi svaki moj pogled mogao posve tvorno ponijeti i pohraniti u mome pamćenju uspomenu na taj istureni nos, na te crvene obraze i na sve te osobitosti, koje su mi se činile podjednako dragocjenim, autentičnim i neobičnim podacima o njezinu licu. Sada, kad su me sve te misli, koje su se odnosile na njezino lice, navodile, da ga držim lijepim – a to je možda nadasve postizavala ona želja, koju čovjek u sebi uvijek osjeća, da se ne razočara (a ta je tek oblik nagona za očuvanjem najboljih dijelova nas samih) – pa su je opet smještavale (budući da je ova ovdje ipak bila ista osoba s onom vojvotkinjom od Guermantesa, koju sam doživao u pamet sve do danas) van ostalog čovječanstva, s kojim ju je goli, jednostavni pogled na njezino tijelo na časak pobrkao, sada me ljutilo, kad sam oko sebe začuo, da govore: »Ljepša je nego gospođa Sazerat, nego gospođica Vinteuil«, kao da se ona uopće mogla s njima upoređivati. I moji bi se pogledi zaustavljali na njezinoj plavoj kosi, na njezinim modrim očima, na privlačnosti njezina vrata, ispuštali one crte, koje bi me mogle podsjetiti na druge ljude, te sam pred tom hotice nepotpunom skicom uskliknuo: »Kako je lijepa! Kako je otmjena! Preda mnom, eto, neoporecivo stoji ponosna Guermantkinja, potomak Geneviève od Brabanta!« I pažnja, kojom sam obasjavao njezino lice, tako ju je osamljivala, da mi je danas, kad pomislim na taj svečani obred, nemoguće da se sjetim ma i jedne jedine osobe, koja je osim nje prisustvovala, izuzev crkvenjaka, koji je potvrdno odgovorio na moje pitanje, da li je ta dama odista gospođa od Guermantesa. Ali nju samu vidim veoma jasno, osobito u trenutku mimohoda u sakristiji, koju je osvjetljavalo vruće i nestalno sunce vjetro-

vita i olujna dana, kad je gospođa od Guermantesa stajala posred gomile svih tih combrayskih stanovnika, kojima čak nije znala ni ime, no koji su svojom inferiornošću i suviše glasno objavljivali njezino prvenstvo, a da ona prema njima ne bi osjetila iskrenu dobronamjernost, kad se, uostalom, i onako nadala, da će im u najvećoj mjeri imponirati baš blagonaklonošću i svojim jednostavnim vladanjem. Nije im mogla dobacivati neusiljene poglede, pune nekog određenog značenja, kojima se čovjek obraća svome poznaniku, pa je stoga mogla dopuštati samo svojim rastresenim mislima, da joj se neprestano otkidaju i odlaze u svijet u talasu modrog svijetla, koje nije mogla suzdržati; no pritom nikako nije željela, da njime dovodi u nepriliku, ili da izazove dojam da prezire te sitne ljude, koje je to svijetlo susretalo na prolasku i svakog trenutka dodirivalo. Još i sad vidim nad onom svilenom, kao napuhnutom kravatom sljezove boje blago čuđenje njezinih očiju, kome je pridodala i malko bojažljiv smiješak suverena, kojim kao da se ispričava svojim vazalima i suzdržljivo izražava svoju ljubav, ali ga se ne usuđuje namijeniti nikome napose, nego ga istodobno podjeljuje svima. Nisam skidao očiju s nje, pa taj smiješak pade i na mene. Tada se sjetih onoga pogleda, kome je dopustila, da se za vrijeme mise zaustavi na meni blistajući plavetnilom kao sunčana zraka, što je prošlo kroz prozorsko staklo Gilberta Opakog, te u sebi rekoh: »Nema sumnje, ona na mene obraća pažnju«. Pomislih, da joj se sviđam, da će na mene misliti i kad već ne bude u crkvi, da će navečer, u dvorcu Guermantesa, zbog mene možda biti žalosna. I ja je smjestila zavolih. Jer kadšto je dovoljno, da nas neka žena prezirno pogleda, kao što sam povjerovao, da je mene pogledala gospođica Swann, i da pomislimo, da nam ona nikad neće moći pripadati, pa da je smjestila zavolimo; a kadšto je opet dovoljno, da u njezinu pogledu zasja dobrotu, da nas pogleda onako, kako je mene pogledala gospođa od Guermantesa, i da pomislimo, da će nam moći pripasti. Njezine su oči modro sjale kao cvijeće pavenke, koje je nemoguće ubrati, no koje mi je ona ipak namijenila; a sunce, kome je doduše prijetio oblak, no koje je svom snagom grijalo na trgu pred crkvom i u sakristiji i davalo mesnu boju geraniuma crvenim sagovima koje su za tu svečanost prostrli po podu i po kojima je sa smiješkom na licu stupala gospođa od Guermantesa, davalo je njihovom runu neku ružičastu, baršunastu mekoću, prevlačilo ga kao nekim gornjim slojem satkanim od svijetla i bogatilo ga onom nježnošću i ozbiljnom milinom, koje ima u raskošju i radosti, a koja obilježava neke stranice Lohengrina, neke Carpacciove slike, i koja dopušta, da shvatimo Baudelaira, što je zvuk trublje mogao nazvati divnim.

Od toga mi se dana za mojih šetnja put Guermantesa činilo još žalosnijim, nego prije, što nemam dara za književnost i što se moram odreći da ikad postanem slavan pisac. Žaljenje koje sam zbog toga osjećao zaostavši da bih podalje od drugih mogao sâm razmišljati, nanosilo mi je toliko boli da je moj duh u samoobrani od patnje, u nastojanju da tu bol više ne osjeća, sam od sebe potpuno obustavljao razmišljanje o stihovima, o romanima, o nekoj pjesničkoj budućnosti na koju zbog nedostatka talenta nisam smio računati. I tada bi me odjednom, posve izvan svih tih književnih briga i bez veze s njima, zaustavio kakav krov, kakav odraz sunca na kamenu, ili miris neke staze; privukli bi me nekim osobitim užitkom, koji bi mi davali, a i time, što se činilo, da iza onoga, što sam vidio očima, kriju nešto drugo, i da me dozivaju, da dođem i da ondje nešto uzmem, ma da mi uza sve napore nije polazilo za rukom, da otkrijem što. Budući da sam osjećao da je to u njima, ostajao bih nepomično kraj njih, promatrao, udisao, nastojao mislima prodrijeti iza vidljivih obilježja i mirisa. I kad sam morao dostići djeda i nastaviti put, ja bih se trudio, da ih zatvorenih očiju i dalje gledam; uporno bih nastojao, da se točno sjetim oblika i smjera krova, boje kamena, i svih tih osobina, koje su mi se činile pune sakrivena sadržaja i pripravne, da se napol rastvore i da mi izruče ono, čemu su služile samo kao pokrov.

Nikako nisam mogao shvatiti, zbog čega to od njih očekujem. Doduše, takvi mi dojmovi nikako nisu mogli vratiti izgublenu nadu, da ću jednom postati pisac i pjesnik, jer su uvijek bili vezani na neki poseban predmet, koji nije u sebi imao nikakve intelektualne vrijednosti i nije imao veze ni sa kakvom apstraktnom istinom. Ali oni su mi pribavljali neko zadovoljstvo, do koga sam dolazio bez razmišljanja, neku iluziju plodnosti i time me oslobađali jada i tuge, osjećaja nemoći, koji bi me obuzeo svaki puta, kadgod bih pokušao naći filozofski sadržaj za neko veliko književno djelo. Ali dužnost saznavanja, koji su mi nametali ti dojmovi oblika, mirisa ili boja, dužnost da pokušam saznati, što se to krije iza njih, bila mi je tako teška i naporan, da sam bez oklijevanja potražio isprike pred samim sobom, koje bi mi dopustile, da se otmem tim naporima i da sebi uštedim taj zamor. Na sreću, pozvali bi me roditelji, pa sam osjećao, da sada nemam potrebnog mira, da bih s uspjehom mogao nastaviti svoje istraživanje, i da je bolje, da o tome razmišljam tek kad se vratim kući i da se unaprijed ne zamaram, kad sada i onako ne mogu doći do rezultata. I tada se više nisam bavio onom nepoznatom stvari, što se umotala u oblik ili miris; osjećao sam se veoma miran: onako ću je sakrivenu i zaštićenu pod odjećom slike odnijeti kući i ondje opet naći neoštećenu, kao što sam onih dana, kad bi me pustili da odem na pecanje ribe, donosio svoju lovinu u košarici pokrivenu travom i tako sačuvao njezinu svježinu. A kad sam već bio kod kuće, mislio sam na nešto drugo, i tako se u mom duhu nagomilavalo (kao i ono cvijeće u mojoj sobi, koje bih nabrao na šetnjama, ili različiti predmeti, koje sam dobivao na dar) raznovrsno mnoštvo: kamen, na kome titra odraz svijetla, nekakav krov, zvuk zvonâ, miris lišća i mnogo svakojakih stvari, pod kojima je već odavno umrla naslućena stvarnost, koju nisam nikad s dovoljno volje uspio otkriti. Jednom sam ipak doživio neki dojam te vrste, ali ga se nisam okanio, sve dok ga nisam malko produbio. Bilo je to jednog kasnog poslijepodneva, kad je naša šetnja trajala znatno duže nego obično, pa smo bili veoma sretni, kad smo na po puta pri povratku, susreli doktora Percepieda, koji je najvećom brzinom prolazio u svojoj kočiji, pa nas je prepoznao i uzeo k sebi. Mene su posjeli kraj kočijaša: poletjeli smo kao vjetar, jer se doktor još prije povratka u Combray morao zaustaviti u Martinville-le-Secu, kod nekog bolesnika; bilo je dogovoreno, da ćemo ga mi pričekati pred bolesnikovim vratima. Na jednom sam zaokretu puta odjednom osjetio ono osobito zadovoljstvo, koje nije nalik ni na jedno drugo: ugledao sam dva martinilleska zvonika, na koji su padale zrake sunca na zalasku; zbog kretanja se naše kočije i zbog vijuganja puta činilo da zvonici svaki čas mijenjaju mjesto; zatim sam ugledao i zvonik u Vieuxvicqu, koji je od martinilleskih zvonika odvojen brežuljkom i dolinom no koji je, onako podignut na višoj ravni i u većoj daljini, ipak izgledao njima posve bliz.

Ustanovivši, upamtivši oblik njihovih šiljaka, premještanje njihovih linija, obasjanost njihove površine, ja sam ipak osjetio, da do kraja ne iscrpljujem svoj dojam, da iza tih pokreta, iza te jasnoće postoji još i nešto drugo, što oni, činilo se, posjeduju, a u isto vrijeme i sakrivaju.

Zvonici su bili, činilo se, još tako daleko, izgledalo je, da im se tako sporo približavamo, da sam se začudio, kad smo se časak zatim zaustavili pred martinilleskom crkvom. Nisam znao, zbog čega sam osjećao zadovoljstvo videći ih na obzorju, a dužnost da potražim taj uzrok, činila mi se veoma mučna; želio sam da u svojoj glavi kao u pričuvi spremim te nestalne linije obasjane suncem i da sada na njih više ne mislim. I da sam to učinio, ta bi dva zvonika vjerojatno zauvijek pošla za tolikim stablima, krovovima, mirisima, zvukovima, koje sam razlikovao od drugih zbog onoga nejasnog zadovoljstva, koje su u meni izazvali, a koje nisam dublje shvatio. Siđoh s kola da bih čekajući doktora raz-

govarao s roditeljima. Zatim krenusmo dalje. Vratio sam se na svoje mjesto, pa sam okrenuo glavu, da opet mogu vidjeti zvonike, koje sam nešto poslije, na jednom zaokretu puta ugledao posljednji put. Činilo se, da kočijaš nije bio raspoložen za razgovor, jer mi je jedva odgovorio na moje riječi, pa sam se tako u odsutnosti drugog društva morao zadovoljiti sa samim sobom i opet sjetiti svojih zvonika. Uskoro se suncem obasjane linije njihove površine malko raspukoše, kao da su neka vrst kore, te mi pred očima sine nešto malo od onoga, što je u njima za mene dotad bilo sakriveno; kroz pamet mi prođe misao, koja još pred trenutak za mene nije postojala i koja u mojoj glavi poprimi oblik riječi, a uživanje, koje sam malo prije osjećao gledajući te zvonike, tako poraste, da sam kao u nekoj opijenosti izgubio sposobnost da mislim na bilo šta drugo. U tom smo trenutku već bili daleko od Martinvillea; ja se okrenuh još jednom pa ih nanovo ugledah: sad su bili posve crni, jer je sunce već zašlo. Zaokretanje puta oduzimalo mi ih je na momente, zatim se pokazaše još posljednji puta i najzad ih više nisam vidio.

Nisam sebi uopće rekao, da ono, što je bilo sakriveno iza vanjskog oblika martinilleskih zvonika, mora da je nešto analogno nekoj lijepoj rečenici, jer mi je to sinulo u glavi u obliku riječi, koje su mi donosile uživanje, ali sam od doktora ipak zamolio olovku i papir, pa sam usprkos treskanju kočije, da bih olakšao svoju savjest i da udovoljim svome oduševljenju, sastavio ovaj kratki ulomak, koji sam poslije pronašao, a na kome sam morao izvršiti samo male izmjene:

»Na cijeloj su se ravnici s tla izdizali samo martinilleski zvonici; činilo se, kao da su izgubljeni u ravnom prostranstvu. Uskoro ugledasmo tri zvonika: nasuprot njima se sa smionim svodom postavio i pridružio još jedan zakašnjeli zvonik: zvonik u Vieuxvicqu. Prolazile su minute, mi smo brzo odmicali, ali tri su zvonika ipak još uvijek bila daleko ispred nas, nalik na tri ptice, što nepomično leže na ravnici i jasno se ističu na suncu. Zatim se zvonik Vieuxvicqa odmače, vrati na svoj razmak, a martinilleski zvonici ostadoše sami; obasjavalo ih je svijetlo sunca na zalasku, koje sam čak i na toj udaljenosti vidio, kako se smiješi i poigrava. Bili smo još tako daleko od njih, da sam pomišljao na vrijeme, koje nam još treba, da stignemo do njih, kad nas odjednom, poslije nekog zaokreta, kola dovedoše do njihova podnožja; oni su čak tako naglo poletjeli kočiji ususret, da je kočijaš jedva stigao zaustaviti, da ne naletimo na trijem. Krenusmo dalje; prošlo je tek malo vremena otkako smo izašli iz Martinvilla; selo nas je nekoliko sekundi pratilo, a onda je nestalo; na obzorju su ostali i gledali nas kako bježimo samo njegovi zvonici i zvonik Vieuxvicqa, mašući nam na oproštaju svojim suncem obasjanim vrhovima. Kadšto se jedan od njih uklanjao na stranu, da bi nas ostala dva još trenutak mogla gledati; ali cesta promijeni smjer, i oni zaokrenuše na svijetlu kao tri zlatne osi, te nestadoše ispred mojih očiju. Ali nešto poslije, kad smo već bili blizu Combraya, a sunce je već zašlo, ja ih iz velike daljine ugledah posljednji puta; sad su još bili nalik na tri cvijeta naslikana na nebu iznad niskog horizonta polja. Podsjetili su me i na one tri djevojke iz priče, koje su ostavili negdje u samoći, a već se spuštala noć; i dok smo mi u galopu odmicali, ja ih vidjeh, kako uplašeno traže svoj put, pa se poslije nekoliko nesretnih posrtaja njihove otmjene silhuete približuju jedna k drugoj, svrstavaju jedna iza druge, te najzad pred još ružičastim nebom udružuju u jedan jedini crni lik i gube u noći.« Nikad se više nisam sjetio te stranice, ali kad sam tada, sjedeći u uglu sjedišta, gdje je doktorov kočijaš obično držao košaru za živad, koju je kupio na sajmištu u Martinvillu, završio pisanje, osjetio sam se tako sretan, osjećao sam, da sam se tako savršeno oslobodio tih zvonika i onoga što se sakrivalo iza njih, da sam na sav glas počeo pjevati, kao da sam i sâm kokoš pa da sam malo prije snio jaje.

Za tih sam šetnja cijeli dan mogao maštati o uživanju, koje bih doživljavao, da sam prijatelj vojvotkinje od Guermantesa, da mogu hvatati pastrve, voziti se u čamcu Vivonnom. Onako željan sreće, ja u tim trenucima nisam od života kanio tražiti ništa drugo, nego samo da se uvijek sastoji od niza sretnih poslijepodneva. Ali kad bih na povratku s lijeve strane ugledao majur koji je ležao na dosta velikoj udaljenosti od dvaju drugih, koji su, naprotiv, bili veoma blizu jedan drugome, a od njega je do ulaska u Combray trebalo proći još samo kroz drvored hrastovih stabala, koji je s jedne strane bio obrubljen livadama, od kojih je svaka pripadala malom ograđenom zemljištu i bila u jednakim razmacima zasađena jabukama, koje su, kad bi na njih padalo svjetlo sunca na zalasku, bacale japanski, crtež svojih sjena, – moje bi srce naglo počelo lupati: znao sam, da ćemo za manje od pola sata već biti kod kuće i da će me po pravilu, koje je vrijedilo za one dane, kad smo odlazili na šetnju put Guermantesa pa bi večerali kasnije, odmah poslije juhe poslati u krevet, i da će moja majka i dalje ostati kod stola, kao i onih dana kad je bilo gostiju, i da neće doći, da mi kod moga kreveta kažu laku noć. Područje žalosti, u koje sam malo prije ušao, bilo je tako jasno omeđeno i različito od područja radosti, kojim sam pomamno letio još prije jednog trenutka, kao što je ponekad na nebu neka ružičasta pruga kao oštrom crtom odvojena od kakve zelene ili crne pruge. Tako vidimo pticu, gdje leti ružičastim nebom, pa će doseći i njegov rub, uskoro se dohvata crnoga neba i najzad je ušla u nj. Sad sam bio tako izvan onih želja, koje su me još malo prije okružavale (da odem u dvorac Guermantesa, da putujem, da budem sretan), da mi njihovo ispunjenje ne bi više pribavilo nikakva zadovoljstva. Sve bih to poklonio, samo da mogu cijelu noć proplakati u maminom zagrljaju! Drhtao bih od zimice ne skidajući oči pune tjeskobe s majčina lica, koje se večeras neće pojaviti u sobi, u kojoj sam sebe već sada u mislima vidio. Najradije bih umro. I to će stanje potrajati sve do sutra, kad će me jutarnje zrake, prislanjajući kao kakav vrtlar svoje prečke na zid, po kome se dragoljub uspinjao sve do moga prozora, istjerati iz kreveta; tada bih silazio u vrt i ne misleći više, da će mi večer ikad još donijeti onaj strašni trenutak kad ću majku morati ostaviti. Tako sam na šetnjama put Guermantesa naučio razlikovati ona raspoloženja što u nekim razdobljima u meni dolaze jedno za drugim, te najzad između sebe raspodjeljuju svaki dan; jedno bi se vraćalo da otjera drugo s točnošću nastupa groznice; jedno se drugoga doticalo, ali su bili tako potpuno odvojeni, bez ikakve mogućnosti međusobnog saobraćanja, da u jednome od tih raspoloženja više ne mogu razumjeti, ne mogu sebi predočiti ono što sam želio, čega sam se bojao ili što sam učinio u onom drugome.

Zbog toga predio put Méséglise i predio put Guermantesa ostaju za mene povezani s mnogim sitnim događajima iz onoga između svih različitih života, koje usporedo proživljavamo, koji je najobilniji peripetijama, najbogatiji epizodama; želim reći: s intelektualnim životom. Nema sumnje, on u nama neopaženo napreduje i razvija se, i istine, koje su za nas izmijenile smisao i oblik toga intelektualnog života, koje su nam otvorile nove putove, ne nastaju odjednom; mi njihovo otkrivanje pripremamo dugo unaprijed; no to se dešava bez našeg znanja; a ipak one za nas počinju od onoga dana, od one minute, kad su nam postale vidljive. Cvijeće, koje se u tom trenutku igralo u travi, voda, koja je tekla na sunčanom sjaju i cijeli onaj krajolik, koji je okružavao njezino pojavljivanje, i dalje ostaju sa svojim neprijaznim i rastresenim licem neizostavna pratnja njihove uspomene. I nema sumnje, kad ih neki skromni prolaznik, kad ih ono dijete, što sanjari, tako dugo i uporno promatra – kao što neki u mnoštvu izgubljeni pisac memoara promatra kralja – taj zakutak prirode, taj komadić vrta ne bi nikad mogao pomisliti, da će baš zahvaljujući njima živjeti dulje od svojih kratkotrajnih i prolaznih svojstava; pa ipak, moj je zanos ponio sa sobom taj miris glogova cvijeća, koje sakuplja med duž živice, a gdje će

ga uskoro zamijeniti divlje ruže, taj štopot koraka bez jeke, što dopire sa šljunka drvo-reda, taj mjehur, koji je rijeka načinila kod vodene biljke, a koji se smjesta raspuknuo; moj ih je zanos uspio prenijeti kroz tolike godine, a ondje su putovi već nestali, poumirali su oni, koji su njima hodali, a umrla je i uspomena na one, koji su onuda prolazili. Kadšto se po neki komad krajolika, što je ovako stigao do današnjeg dana, otkida i odva-ja od svega, te onako nestalan i neodređen plovi mojim mislima, a da ne bih umio reći, iz koje zemlje, iz kojega vremena – a možda naprosto iz kojega sna – potječe. Ali na predio put Méségliisa i na predio put Guermantesa moram više nego na išta drugo pomišljati kao na duboka rudna ležišta moga misaonog tla, kao na čvrsto tlo, na koje se još uvijek oslanjam. Prolazeći tim predjelima još sam vjerovao u stvari, u živa bića, i zato su bića, koja sam ondje upoznao, jedina, koja još shvaćam ozbiljno i koja me razveseljuju. Bilo da je stvaralačka vjera u meni presahnula, bilo da se stvarnost oblikuje samo u sjećanju, cvijeće koje mi danas pokazuju prvi put, ne čini mi se kao pravo cvijeće. Predio put Méségliisa, sa svojim jorgovanom, glogom, modrim različkom, divljim makom, sa svojim jabukovim stablima, predio put Guermantesa, sa rijekom i ribom glavočinom, s lopočima i zimzelenom zlaticom zauvijek su za mene poprimili lik kraja, u kome bih volio živjeti, u kome prije svega zahtijevam, da se može otići na ribarenje, na vožnju čamcem, da se može vidjeti ruševine gotskih utvrđenja i usred žita naći monumentalnu, grubo istesanu i kao stog sijena zlatnu crkvu, kao što je crkva Saint-André-des-Champs; i različak, glog i jabuka, koje i sad još susrećem na poljima, kad se desi, da nekamo putujem, smjesti i neposredno uspostavljaju vezu s mojim srcem, jer su u istoj dubljini, jer leže u istoj razini s mojom prošlosti. Pa ipak, svako mjesto ima nešto svoje i posebno; i tako, kad zaželim, da nanovo vidim predio put Guermantesa, ne bi me zadovoljilo, da me odvedu na obalu neke rijeke, gdje ima isto tako lijepih, pa i ljepših lopoča, nego na Vivonni, kao što navečer, na povratku kući – u vrijeme, kad se u meni budila ona tjeskoba što kasnije prebjegava i ulazi u ljubav te može zauvijek postati neodvojiva od nje – ne bih nikad poželio, da me dođe poljubiti neka ljepša i inteligentnija majka nego što je bila moja. Ne; jednako kao što mi je da zaspim s osjećajem sreće, u onom nesmetanom miru, koji mi nikad poslije nije mogla dati nijedna ljubavnica, jer čovjek u njih sumnja još i onda, kad vjeruje u njih, jer čovjek njihovo srce nikad ne posjeduje onako, kako sam ja u jednom jedinom poljupcu dobivao cijelo srce svoje majke, bez ikakve sakrivene namjere, koja ne bi bila namijenjena meni – bilo potrebno, da to bude baš ona, da ona nad mene sagne ono lice, na kome je ispod oka bilo nešto nalik na nedostatak, a što sam isto tako ljubio, kao i sve ostalo, tako je ono što želim nanovo vidjeti, bio onaj isti predio put Guermantesa, koji sam u mladosti upoznao, s majurom, malko udaljenim od ostala dva, koji su stisnuti jedan uz drugoga, a stoje na ulazu u drvored hrastova; da to budu oni isti travnjaci, na kojima se, kad se uslijed sunčana sjaja počnu zrcaliti kao jezero, ocrtava lišće jabukovih stabala, onaj isti krajolik, čiji me individualitet kadšto noću, u snu, grli gotovo nezamislivom snagom, kakve budan više ne mogu doživjeti. Nema sumnje, predio put Méségliisa ili predio put Guermantesa su me time, što su u meni zauvijek nerazdvojivo udružili različite dojmove samo zbog toga, što sam ih ondje doživio u isto vrijeme, u budućnosti izložili mnogim razočaranjima, a i mnogim zabludama. Cesto sam, naime, zaželio nanovo vidjeti neku osobu, a nisam razabrao, da to želim naprosto zato, što me sjeća živice s glogovim cvijećem, pa sam bio naveden da vjerujem i pobuđivao vjerovanje u obnovu ljubavi, a sve zbog proste želje za putovanjem. Ali zbog istog toga razloga, a i zato, što su neprestano bili prisutni u onima mojim današnjim dojmovima, s kojima su se mogli povezivati, oni su im davali staloznenosti, dubljine i neku novu dimenziju, koje drugi dojmovi nemaju. Pridodavali su im i neki čar, neko posebno značenje, koje

mogu imati samo za mene sama. Kad ponekad, za ljetnih večeri, cijelo nebo riče kao divlja zvijer, i kad se svatko mrgodi na oluju, ja jedini, zahvaljujući predjelu put Méségliša, i dalje u zanosu, kroz buku kiše koja pljušti, udišem nevidljivi i uporni miris jorgovana.

*

Tako sam često sve do jutra razmišljao o combrayskim vremenima, o svojim žalosnim, besnenim večerima, a također i o tolikim drugim danima, kojih sam se poslije sjetio zahvaljujući teku – ili, kako bi se u Combrayu reklo »mirisu« – šalice čaja, i povezivanjem uspomena na ono što sam mnogo godina, pošto sam ostavio taj gradić, doznao u vezi s jednom Swannovom ljubavi, koju je on doživio još prije moga rođenja. Sve sam te podatke sada gledao s takvom točnošću u svim pojedinostima, koju je kadšto lakše postići, kad se radi o životu ljudi koji su umrli prije više stoljeća, negoli kad se radi o našim najboljim prijateljima, i koja se čini isto tako nemoguća, kao što se činilo da je nemoguće govoriti iz jednoga grada, pa da vas čuju u drugome, sve dok čovjek ne zna zaobilazni put, kojim je ta nemogućnost savladana. Sva su ta sjećanja, ovako nagomilana jedna kraj drugih, bila tek nesređena hrpa, ali se ipak između njih moglo razabrati – između onih najstarijih i onih novijih, između onih što su se rodila iz nekog mirisa, pa zatim onih, koja su bila tek uspomene neke druge osobe a ja sam ih od njih doznao – ako ne baš pukotine, prave provalije, a ono bar onaj crtež šara, onu šarolikost boja, koja na izvjesnim stijenama, na nekim mramorima otkriva razliku u podrijetlu i starost »formacije«.

Sigurno, kad se tako približavalo jutro, već je odavno nestalo kratke nesigurnosti, koju sam osjećao probudivši se. Znao sam, u kojoj sobi zaista boravim: rekonstruirao sam je u tami oko sebe, – bilo da sam se snašao samim dosjećanjem, bilo uz pomoć slabog svijetla, koje sam opazio, pa sam podno njega smjestio zavjese, što padaju s prozora – pa bih je tako cijelu nanovo saznao i namjestio pokušajem, kao kakav graditelj ili tapetar, koji prvobitne otvore zadržavaju, da služe kao vrata i prozori, te sam tako postavio zrcala i vratio komodu na njezino obično mjesto. Ali čim bi dan – a ne više odraz posljednje žeravice na bakrenoj karici zavjese, koji sam smatrao svijetlom dana – kao kredom u tami zacrtao svoju prvu bijelu prugu, prozor bi zajedno sa zavjesama ostavljao okvir vrata, kamo sam ga u zabludi smjestio, dok bi pisaći stol, oslobađajući mjesto za prozor, kamo ga je moje pamćenje tako nespretno postavilo, svom brzinom bježao gurajući pred sobom kamin i sklanjajući u stranu pregradni zid prema hodniku; ondje, gdje je još malo prije bila kupaonica, prostiralo se malo dvorište, a stan, koji sam nanovo izgradio u tami, odlazio bi za stanovima, koje sam nazreo u vrtlogu buđenja: odagnao ga je onaj blijedi znak što ga je iznad zavjese ubilježio podignuti prst dana.